

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Tarih Anabilim Dalı
Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

İLHANLILAR İLE ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN
SİYASİ VE SOSYAL İLİŞKİLERİ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Ahmad HESAMİPOUR KHELEJANİ

Danışman
Prof. Dr. Mehmet ERSAN

İZMİR-2013

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum **İlhanlılar ile Altın Orda Devleti'nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri** adlı yüksek lisans/doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

İsim-Soyadı

Ahmad HESAMİPOUR KHELEJANI

İmza

TUTANAK

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 01/11/2013 tarih ve 15796708/5938 sayılı kararı ile oluşturulan jüri Tarih (Ortaçağ Tarihi) anabilim dalı doktora öğrencisi Ahmad HESAMİPOUR KHELEJANI'nin aşağıda başlığı (Türkçe/İngilizce) belirtilen tezini incelemiş ve adayı 06/12/2013 günü saat 10:00'da 110 dakika süren tez savunmasına almıştır.

Sınav sonunda adayın tez savunmasını ve jüri üyeleri tarafından tezi ile ilgili kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları değerlendirerek tezin başarılı/başarısız/düzeltilmesi gerekli olduğuna oybirliğiyle/oyçokluğuyla karar vermiştir.

BAŞKAN

Prof. Dr. Yavuz AKPINAR

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

ÜYE

Prof. Dr. Mehmet ERSAN

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

ÜYE

Prof. Dr. Mustafa DAŞ

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

ÜYE

Doç. Dr. Yusuf AYÖNÜ

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

ÜYE

Doç. Dr. Samira KORTANTAMER

Başarılı ☒

Başarısız ☐

Düzeltilme (6 ay süreli) ☐

Tezin Türkçe Başlığı: İlhanlılar ile Altın Ordu Devleti'nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri

Tezin İngilizce Başlığı: Political and Social Relations Between the İlkhaniids and the Golden Horde

- * 1. Doktora Tezi savunma süresi asgari 90 azami 120 dakikadır.
2. Tutanak (jürinin karar ve imzaları haricinde) **bilgisavarda** doldurulmalıdır
3. **Tez başlığı (İngilizce ve Türkçe) mutlaka belirtilmelidir.**
3. Doktora Tez savunmasında üyelerden en az birinin **üniversite dışından** olması zorunludur.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	VIII
KISALTMALAR	X
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALARA DAİR.....	XII
A. KAYNAKLAR	XII
1. Farsça Kaynaklar	XII
2. Arapça Kaynaklar	XVII
3. Diğer Kaynaklar	XX
B. ARAŞTIRMALAR	XXII
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

MOĞOLLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI VE CENGİZ HAN'IN FAALİYETLERİ	3
A. MOĞOLLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI	3
1. Moğolların Menşei Hakkında.....	3
B. MOĞOL İSTİLASI DÖNEMİNDE YAKIN DOĞUNUN SİYASİ DURUMU	7
1. Harezmsâhlar	7
2. Abbasiler	8
3. Türkiye Selçukluları	8
4. Eyyûbiler	9
5. Kilikya Emeni Krallığı	10
6. Trabzon Rum Devleti (Trabzon Komnenosları).....	10
7. İsmaililer.....	11
8. Bizans İmparatorluğu	11
C. CENGİZ HAN'IN FAALİYETLERİ	11
1. Çin Seferi.....	13
2. Harezm Seferi.....	13

D. CENGİZ HAN'IN ÖLÜMÜNDEN SONRA YAŞANAN GELİŞMELER VE DÖRT ULUSUN ORTAYA ÇIKMASI	15
1. Tuluy Ulusu	16
2. Çağatay Ulusu	17
3. Ögedey Ulusu	17
4. Cuci Ulusu	18

II. BÖLÜM

ALTIN ORDA VE İLHANLI DEVLETLERİNİN KURULMASI.....	20
A. ALTIN ORDA'NIN KURULMASI.....	20
1. İlk Deşt-i Kıpçak Seferi ve Cuci Ulusu'nun Durumu	20
2. Cuci Ulusu'nun İkiye Bölünmesi	22
3. İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi ve Altın Orda	25
B. İLHANLI DEVLETİ'NİN KURULMASI	28
1. Hülagu'nun İran'a Gönderilmesi.....	28
2. İsmaililerin Ortadan Kaldırılması.....	28
3. Bağdat'ın Zaptı.....	29
4. Mengü Kağan'ın Ölümü ve Hülagu'nun Bağımsızlığı	31

III. BÖLÜM

ALTIN ORDA İLE İLHANLILARIN SİYASİ İLİŞKİLERİ	34
A. CUCİ VE TULUY DEVRİ.....	34
1. Cengiz Han Dönemi (1206-1227)	34
2. Ögedey Han Dönemi (1229-1241)	35
3. Güyük Dönemi (1246-1248)	36
4. Mengü Kağan Dönemi (1251-1259)	37
B. ALTIN ORDA- İLHANLI İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGIÇ SAFHASI.....	40
1. Hülagu Han Dönemi (1262-1265).....	41
2. Abaka Han Dönemi (1265-1282)	61
3. Ahmed Teküdar Dönemi (1282-1284)	65

4. Argun Han Dönemi (1284-1291)	66
5. Geyhatu Han Dönemi (1291-1295)	69
6. Gazan Han Dönemi (1295–1304)	71
7. Olcaytu Han Dönemi (1304-1316)	76
8. Ebû Said Dönemi (1305-1335)	84
9. Arpa Han Dönemi (1335-1336)	92
C. İLHANLILARIN YIKILMASINDAN SONRA ALTIN ORDA’NIN FAALİYETLERİ	95
1. Cani Bek Han’ın Azerbaycan Seferi	95
2. Toktamış Han’ın Azerbaycan Seferi	98

IV. BÖLÜM

ALTIN ORDA-İLHANLI İLİŞKİLERİNE DİĞER ULUS VE DEVLETLERİN ETKİSİ..... 100

A. BÜYÜK MOĞOL HANLARININ ALTIN ORDA -İLHANLI İLİŞKİLERİNE ETKİSİ	102
B. MİSİR MEMLÜKLERİ’NİN ALTIN ORDA -İLHANLI İLİŞKİLERİNE ETKİSİ.....	105
C. ÇAĞATAY ULUSU’NUN ALTIN ORDA -İLHANLI İLİŞKİLERİNE ETKİSİ	109
D. ÖGEDEY ULUSU’NUN ALTIN ORDA -İLHANLI İLİŞKİLERİNE ETKİSİ.....	113
E. TÜRKİYE SELÇUKLULARI’NİN ALTIN ORDA -İLHANLI İLİŞKİLERİNE ETKİSİ	114
F. GÜRCÜLERİN ALTIN ORDA -İLHANLI İLİŞKİLERİNE ETKİSİ	115
G. BİZANS İMPARATORLUĞU’NUN ALTIN ORDA -İLHANLI İLİŞKİLERİNE ETKİSİ.....	117

V. BÖLÜM

İKTİSADİ VE SOSYAL İLİŞKİLER..... 122

A. MOĞOLLARIN İSTİLASI DÖNEMİNDE DEŞT-i KIPÇAK’TAKİ TİCARİ DURUM	124
B. İLHANLILAR İLE ALTIN ORDA ARASINDAKİ TİCARİ İLİŞKİLER	128
C. İLHANLILAR İLE ALTIN ORDA ARASINDAKİ DİNİ İLİŞKİLER	137

SONUÇ..... 141

KAYNAKÇA 144

ÖZGEÇMİŞ.....	154
ÖZET.....	155
ABSTRACT	156

ÖNSÖZ

Bilinen dünya tarihinde pek çok cihangir, fatih, adı asırlarca unutulmamış devlet adamları var olmuştur. Bunlardan birisi de, devrin kaynaklarında “devlet ve ulus yönetenlerin en güçlüsü, en yaratıcısı, en çok fetihler yapanı” olarak tarif edilen Cengiz Han’dır. Cengiz Han liderliğindeki Moğollar, yalnız Orta Asya, Çin, Tibet, İran, Deşt-i Kıpçak değil, Doğu Avrupa ülkelerinin tamamını, yaptıkları askeri fetihler ile etkilemiştir. Moğol İmparatorluğu tarihteki en güçlü imparatorluklardan biri olarak anılmasının sebebi yukarıda saydığımız coğrafyalardaki faaliyetleriyle ilgilidir. Cengiz Han’ın soyundan gelenler tarafından kurulan devletlerden olan Altın Orda Devleti ile İlhanlılar arasındaki ilişkiler, Moğol tarihini ilgilendirdiği kadar, Türk Tarihini de ilgilendirir.

Dünya tarihinin gidişatına etki eden Moğollar hakkında doğal olarak gerek yurt içinde gerekse yurt dışında azımsanamayacak kadar araştırma yapılmış ve eser verilmiştir. Bizim tezimize esas olan konu da kısmen İlyas Kamalov tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış “Moğolların Kafkas Politikası” adıyla 2003 yılında İstanbul’da yayınlanmıştır. Bizim hazırlamış olduğumuz tezde, Kamalov’un çalışmasından farklı olarak devrin özellikle Farsça kaynaklarında yer alan bilgiler etkin bir şekilde değerlendirilmekte ve siyasi ilişkiler dışında yaşanan etkileşim de söz konusu edilmektedir.

Gerek bu tez konusunun tespiti gerekse tezin hazırlanıp sonuçlandırılması sürecinde pek çok ilim adamından, akademisyenden ve dosttan yardım aldım, pek çok insanın desteğini gördüm. Bunlar arasında öncelikle Prof. Dr. İsmail Aka’yı zikretmeliyim. Böyle bir konunun çalışılmasını bize öneren ve tezin adını koyan, çalışmamız esnasında daima ilgi, teşvik ve yardımlarını gördüğüm, karşılaştığım meselelerin çözümlenmesinde benden bilgi ve tecrübesini esirgemeyen, engin hoşgörü sahibi ve ilk danışman hocam Prof. Dr. İsmail AKA’ya daima şükran borçlu olduğumu belirtmeliyim. Danışman hocam Prof. Dr. İsmail Aka’nın emekli olması üzerine tez danışmanlığımı üstlenen Doç. Dr. Musa Şamil’e de teşekkür etmeliyim.

Tez süremin bitimine altı aylık bir zaman kaldığında danışman hocamın başka bir üniversitede göreve başlaması nedeniyle üçüncü defa danışman değiştirmek zorunda kaldım. Bu defa danışmanlığımı üstlenen, tezin tamamlanması hususunda hiçbir yardımı esirgemeyen, kaynak eksikliklerimizi tamamlamak üzere kişisel kütüphanesini kullanımımıza açan, tezin sonuçlanması için her konuda danışabildiğim ve elinden gelen emeği cömertlikle sergileyen kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet Ersan’a içtenlikle teşekkürlerimi sunarım.

Araştırmamızı vücuda getirirken yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Yavuz Akpınar’a teşekkürlerimi borç biliyorum. Araştırmamızın meydana gelmesinde ve bu süreçte çekilen sıkıntılarıma ortak olan değerli ailem, dostlarım ve değerli eşim Meliha Azizpur’a Teşekkür ederim.

Bu çalışmanın, Azerbaycan ve Kafkasya tarihini ve İlhanlı ile Altın Orda Moğol uluslarını inceleyen araştırmacılar ve bu konular hakkında bilgi sahibi olmak isteyenlere yardımcı olmasını diliyorum.

Ahmad HESAMİPOUR

İzmir- Ekim/2013

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
b.	İbn, bin
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	çeviren
C.T.	Câmi'ü't-Tevârîh
çev.	Çeviren
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DMBİ	Dairetül Maarif-i Büzürg-i İslami
edi.	Editör
Far. çev.	Farsçaya çeviren
h.	Hicri (Kameri)
h.ş.	Hicri Şemsi
haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
Krş.	Karşılaştırm
nşr.	Neşr eden
not.	Notlandıran
S.	Sayı
s.	Sayfa
tah.	Tahkik
tash.	Tashih eden
çev.	çeviren
T.C.G.	Tarîh-i Cihân Güşâ
yay.	Yayınlayan

KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALARA DAİR

A. Kaynaklar

Ele aldığımız dönemle ilgili olarak birçok müellif tarafından çeşitli alanlarda eserler yazılmıştır. Bunlardan İlhanlı hâkimiyeti döneminde yazılmış olan Farsça eserler ön sırada yer almaktadır. İlhanlı devleti kurulduktan sonra İran’da mevcut Farsça tarih yazma geleneği daha da güçlenmiştir. Konumuz olan İlhanlı-Alтын Orda ilişkilerindeki kaynakların ekseriyetini de Farsça kaynaklar teşkil etmiştir. Farsça eserlerin yanı sıra Memlûk sahasında yazılmış olan Arapça eserler de tezimiz açısından yararlı olmuştur. Bunların dışında İslam coğrafyasında kaleme alınan seyahatnameler gibi eserler de önem arz eder. Ayrıca ana kaynaklarımıza yardımcı olarak Süryani, Ermeni tarih ve yazın örneklerinden de yararlanılmıştır.

Konumuzla ilgili dönemin Farsça yazılmış olan kaynaklarında geniş çapta bilgi verilmemiş ve konunun üzerinde durulmamış, kısa anlatımlarla yetinilmiştir. Aynı şekilde Arapça yazılan Ortaçağ kronolojik temelli kaynaklarında bile bu konuyla ilgili bilgiler detaylı şekilde yer bulamamıştır. Ermeni ve Gürcü kaynakları ve seyahatnameler de sınırlı bilgiler mevcuttur. Bu yüzden çalışmada bu yetersiz bilgiler bizi çok zorlamıştır.

1. Farsça Kaynaklar

Reşîdüddîn Fazlullah b. Ebu’l-Hayr İmadüddîn el-Hemedani, Câmi’ü’t-Tevârîh

Câmi’ü’t-Tevârîh, hazırlamış olduğumuz çalışmanın en önemli kaynağı niteliğindedir. Eserin müellifi olan Reşîdüddîn 1240 yılında Hemedan’da doğmuş, iyi bir eğitimden sonra genç yaşta devlet hizmetine girmiş ve Gazan Han zamanında vezirlik makamına kadar yükselmiştir. Yıllarca bu görevi başarı ile sürdüren müellifimiz, 1318 tarihinde Olcayto Han’ı zehirlediği iftirasıyla idam edilmiştir. Reşîdüddîn, Arapça, Farsça, Moğolca, Türkçe, İbranice ve muhtemelen Çinceyi bilmekteydi. Gazan Han’ın buyruğu üzere Farsça kaleme almış olduğu Câmi’ü’t-

Tevârîh adlı eseri hemen hemen büyük bir dünya tarihi özelliğine sahiptir¹. Yazar divan kayıtlarına, Moğol tarihiyle ilgili olayları bilen kişilere ve bazı hadiselerin görgü tanıklarına ulaştığı için, Câmî'ü't-Tevârîh Moğol tarihinin en muteber, önemli ve kapsamlı kaynağı olarak bilinmektedir. Reşîdüddîn, eserini yazarken Tarîh-i Cihân Güşâ gibi kendinden önce yazılan kaynakları da kullanmıştır. Ancak kullandığı kaynaklara birçok ilaveleri de olmuştur.

Câmî'ü't-Tevârîh üç ayrı kısımdan oluşan umumi bir tarih eseridir. Eserin birinci kısmı, Gazan Han'ın emriyle kaleme alınan ve Türk-Moğol tarihinin anlatıldığı Târîh-i Mübarek-i Gazani'dir. İkinci kısım, hilkatten 700/1300 yılına kadar olan Çin, Hint, Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar gibi devletlerin tarihinden söz eden umumi bir dünya tarihidir. Üçüncü ve son kısım ise, hiç kaleme alınmayan, ya da kaleme alındığı halde bize ulaşmayan coğrafya kısmıdır. Câmî'ü't-Tevârîh, Gazan Han'ın 1304 tarihindeki vefatıyla son bulunmaktadır². Çalışmamızda Gazan Han'ın ölümüne kadarki tarihi olayları inceledik ve bu araştırmada Câmî'ü't-Tevârîh'in Behmen Kerimi neşri³ ile Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevi tarafından hazırlanan edisyonunu⁴ kullandık.

Alaeddîn Atamelik Cüveynî, Tarîh-i Cihân Güşâ

Alaeddîn, 1226 yılında doğdu. İyi bir tahsil görmüş ve genç yaşlarında yeteneğini göstererek İlhanlı devletinde Sahip-i Divan makamına kadar yükselmiştir. En önemli eseri olan, bizim kullandığımız Tarîh-i Cihân Güşâ'yı, 1252'de Hülagu'nun Ön-Asya harekâtına başlamasından az önce yazmaya başlamış ve 1259 yılında tamamlamıştır. Kendisinden sonra gelen tarihçileri etkilemiş olan Cihân Güşâ, üç ciltten oluşmakta olup İsmaililer, Harezmşahlar ve Moğollar hakkında bilgiler vermektedir⁵. Çalışmamızda bu eserin Farsçasını kullandık⁶. Eserden özellikle Cengiz Han ve büyük

¹ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998, s. 234.

² Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları**, İstanbul 1991, s. 279; Z. V. Togan, "Reşîdüddîn", **İA**, IX, İstanbul 1988, s. 709.

³ Reşîdüddîn Fazlullah Hamedânî, **Câmî'ü't-Tevârîh**, nşr. Behmen Kerimi, I-II, Tahran 1367 h.ş.

⁴ Reşîdüddîn Fazlullah Hamedânî, **Câmî'ü't-Tevârîh**, haz. ve not. Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevi, I-IV, Tahran 1373 h.ş.

⁵ Şeşen, **a.g.e.**, s. 165-166; Günaltay, **a.g.e.**, s. 219-232. Daha geniş bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, "Cüveynî", **İA**, III, Eskişehir 1997, s. 255-259; Alaeddîn Atamelik Cüveynî, **Târîh-i Cihân Güşâ**, I, Türkçeye çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998.

⁶ Alaeddîn Atamelik Muhammed Cüveynî, **Târîh-i Cihân Güşâ**, I-III, nşr. ve haz. Muhammed b. Abdülvahab-i Kazvînî, edi. Azizullah Alîzade, Tahran 1385 h.ş.

Moğol hanları dönemi ile Batu Han'ın Güyük Kağan ile ilişkileri ve Mengü Kağan ile Hülagu'nun Ön-Asya'daki faaliyetlerini kaleme alırken yararlandık.

Minhâc Siraceddîn Cüzcânî, Tabakât-i Nasrî

Cüzcânî, yaklaşık 589 (1193) yılında Herat'ta doğmuş ve 659 (1260/1261) yılında veya bundan kısa bir süre sonra ölmüştür. Müellif, gençliğini Horasan, Gur ve Gazne'de geçirmiş olup Moğol saldırılarına tanıklık etmiş, hatta Moğollara karşı bazı savaflara da iştirak etmiştir. Moğol istilası sonrasında ise elçi olarak Kuhistan ve Sistan'a gidip o bölgelerin durumunu 620'li (1223/1224) yıllarda yakından izlemiştir. Eserinde 658 (1259/1260) yılına kadar cereyan eden olaylar anlatılmaktadır. Bu nedenle Harezmşahlı Sultan Muhammed ve sonraki dönemleri ile Hülagu'nun Ön-Asya'ya gelmesi hakkında bilgiler eserde yer almaktadır. İran tarihi hakkındaki titizliği ve detaylı anlatımına rağmen Cüzcânî, Moğol imparatorluğu ve toplumu hakkında çok az bilgiye sahiptir. Bu açıdan eserin bizim çalışmamıza katkısı, Tarih-i Cihân Güşâ'dan daha az oldu. Bununla birlikte Moğollara bağlı olan bir müellif olmadığı için verdiği bilgiler değerlidir. Cüzcânî, Moğollara muhalif bir tarihçidir. Moğolların yaptığı tahribattan, katliamlardan, Bağdat'ın düşüşünden, Müslüman şehirlerinin yıkılmasından duyduğu üzüntüyü eserinde hissettirmektedir. Eserinin dikkat edilmesi gereken bir diğer yönü ise, yazarın Cuci Ulusu'na sempatisini yazılarına aksettirmesidir. Cüzcânî'nin eseri 1363 h.ş. (1984/1985) yılında Abdülhay Habibi tarafından iki cilt halinde Tahran'da neşr edilmiştir⁷. Eserden Cuci Ulusuna ait Batu Han ve Berke Han hakkında verdiği bilgileri kullanmak suretiyle yararlandık.

Abdullâh b. Fazlullah el-Şîrazî, Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-Â'sâr (Târîh-i Vassâf)

1256 yılında Şiraz'da doğmuştur. Üstün edebi yeteneği Reşîdüddîn'in dikkatini çekmiş ve kendisini himaye etmiştir. Sultan Olcayto devrinde önemli görevler almıştır. İki kısımdan oluşan ve 1258-1328 tarihleri arasındaki olayları kapsayan eserinin birinci kısmı Gazan Han'a, ikinci kısmı ise Olcayto Han'a takdim edilmiştir. Eser, Cüveynî'nin Tarih-i Cihân Güşâ kitabının bir zeyli niteliğindedir⁸. Dili ağır olduğu için anlaması

⁷ Daha etraflı bilgi için bkz. Minhâc Siraceddîn Cüzcânî, **Tabakât-i Nasrî**, nşr., Abdülhay Habibi, Tahran 1363 h.ş.,

⁸ Şeşen, **a.g.e.**, s. 238-239; Günaltay, **a.g.e.**, s. 301-302; Erdoğan Merçil, "Vassâf", **İA**, XIII, İstanbul 1986, s.232-234.

oldukça zordur. Tezimiz için ikinci derecede önemli olan bu kaynak, Reşîdüddîn'in vermiş olduğu bilgileri tamamlayıcı ve doğrulayıcı bir rol oynamıştır. Çalışmamızda bu eserin 1338 h.ş. tarihli Tahran baskısının⁹ yanı sıra kolaylığı açısından Âyetî tarafından hazırlanan sadeleştirilmiş nüshadan¹⁰ da yararlanmış bulunmaktayız.

Hamdullah b. Ebibekir b. Ahmet b. Nasr Müstevfi Kazvîni, Târîh-i Güzîde, Nüzhetü'l-Kulûb

Köklü bir Kazvinli aileden gelen Hamdullah, 1281 yılında Kazvin'de doğmuştur. Dedesi Nasr'ın İlhanlılar idaresinde Müstevfi olarak çalışmasından dolayı kendisi ve ailesi Müstevfi lakabıyla anılır olmuşlardır. Sultan Olcayto döneminde divan kâtipliği görevine başlayıp, Reşîdüddîn'in himayesine girmiştir. Reşîdüddîn'in oğlu Gıyaseddîn'in vezirlik makamına getirilmesiyle tekrar görevine dönmüştür.

Zafer-Name, Târîh-i Güzîde ve Nüzhetü'l-Kulûb adlı eserleri bulunan ve Arapça ile Farsçayı çok iyi derecede kullanan müellif 1350 tarihinde vefat etmiştir. En önemli eserlerinden olan Târîh-i Güzîde'yi 1329 yılında tamamlayarak vezir Gıyaseddîn'e sunmuştur. Eserini, Câmi'ü't-Tevârîh'i örnek alarak yazmıştır. Eser, Câmi'ü't-Tevârîh'in bir özeti olmakla beraber, yeni ve değişik bilgileri de, özellikle Gazan Han devri ve sonrasına ait bilgileri ihtiva etmektedir¹¹. Çalışmamızda müellifin siyasi olayları anlattığı Târîh-i Güzîde¹² adlı eserinin yanı sıra Nüzhetü'l-Kulûb¹³ adlı coğrafyasını da kullandık.

Ebu el-Kasım Abdullâh b. Ali b. Muhammed el-Kaşânî, Târîh-i Gıyaseddîn Olcayto Sultan Muhammed (Târîh-i Olcayto)

Olcayto ve Ebû Said döneminde büyük ün kazanmış olan Kaşânî'nin hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Onun ne zaman doğduğu, eğitimi ve İlhanlı devletindeki hizmeti kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Câmi'ü't-Tevârîh'in yazımında görev aldığını biliyoruz. 1304-1316 yılları arasındaki olayları, yani Olcayto devrini anlatan eser, Câmi'ü't-Tevârîh'in bir zeyli konumundadır¹⁴. Mehin Hambeli

⁹ Vassâf, *Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-Â'sâr (Târîh-i Vassâf)*, Tahran 1338 h.ş.,

¹⁰ Vassâf, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Sadeleştirerek nşr. Abdulmuhammed Âyetî, Tahran 1346 h.ş..

¹¹ Şeşen, *a.g.e.*, s. 241-242; Günlaltay, *a.g.e.*, s. 309-318.

¹² Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, yay. Abdülhüseyin Nevai, Tahran 1381 h.ş..

¹³ Hamdullah Müstevfî, *Nuzhatü'l-Kulûb*, haz. Muhammed Debir Siyaki, Tahran 1336 h.ş..

¹⁴ Günlaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 303-304; Ebulkasım Abdullâh b. Muhammed Kaşânî, *Târîh-i Olcaytu*, Mehin Hambeli, Tahran 1348 h.ş., s. 11.

tarafından neşri yapılan eser 1992 yılında Derya Örs tarafından Yüksek Lisans tezi¹⁵ olarak çalışılmış ve Türkçeye kazandırılmıştır. Olcayto Han dönemi olaylarının ayrıntılı bir biçimde kaydedildiği eser, bu dönemdeki iki ulus arasındaki gelişmeleri aydınlatmak açısından çalışmamıza büyük katkı sağlamıştır.

Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Ebibekr Şebankâreî, Mecma'ü'l-Ensâb

İlhanlılar zamanında yazılmış olan önemli kaynaklardan birisi de “Mecma'ü'l-Ensâb-ı Şebankâreî”dir. Genel bir dünya tarihi olup Hazreti Adem'den İlhanlılar döneminin sonuna kadar olan süreçte meydana gelen vakaları içermektedir. Bu kitabın yazarı olan Şebankâreî, 697 (1297/98) senesinde Fars eyaletine bağlı Şebankâre şehrinde doğmuş, son İlhanlı hükümdarı Ebû Said'in sarayındaki şairlerden biri olmuştur. 733 (1332/1333) senesinde bu kitabı yazmaya başlamış ve 736 (1335/1336) yılında da bitirerek Sultan'a sunması için Hoca Gıyaseddîn'e vermiştir. Ancak Ebû Said, bu eseri göremeden vefat etmiş ve bu kitabın asıl nüshası Rab'-i Reşîdî'nin yağmalanması esnasında kaybolmuştur. Müellif birkaç yıl sonra 743 (1342/43) senesinde ikinci kez kitabı yazmaya başlamış ve bu defa Ebû Said dönemindeki hadiseleri de kitabına eklemiştir¹⁶. Eserde dönemin diğer kaynaklarında mevcut olmayan orijinal bilgiler bulunmaktadır. Mesela 1335 yılında Özbek Han'ın geri çekilme nedenini atlarının zehirlenmesiyle ilgili olduğunu yazmaktadır. Bu eser, 1363 h.ş. yılında Tahran'da Mir Haşim Muhaddis tarafından yayınlanmıştır. Çalışmamızda bu neşrden yararlandık.

Şihâbüddîn Abdullâh b. Lütfullâh b. Abdü'l Reşîd el-Ha'fi (Hâfız-ı Ebrû), Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî

Aslında Timurlu dönemi tarihçilerinden olan müellif, eserini Reşîdüddîn'in Câmi'ü't-Tevârih eserinin zeyli olarak Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî adıyla kaleme almıştır. Bu eser onun dört ciltlik Zübdetü't-Tevârih eserinin ikinci cildini ihtiva etmekte olup, 1304 yılı sonundan itibaren başlamaktadır. Esasında kendisi de İlhanlı tarih geleneğini sürdürenlerden biri olarak kabul edilir. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir, ancak 1430 yılında yaklaşık yetmiş yaşında öldüğü için doğumunu

¹⁵ Derya Örs, *Târîh-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1992.

¹⁶ Muhammed Şebankâreî, *Mecma'ü'l-Ensâb*, nşr. Haşim Muhaddis, Tahran 1363 h.ş., s. 6 (önsöz).

1360 yılında olduğu düşünülmektedir¹⁷. Çalışmamızda Gazan Han'ın ölümünden sonraki olaylarda bu kaynakta yararlandık.

Mirh^vand Hamîdüddîn Muhammed b. Havendşâh b. Mahmûd el-Belhî, Târîh-i Ravzatü's-Sefâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ

Ravzatü't- Safa'nın müellifi 1433 yılında Belh'de doğmuş ve eserini 1483 tarihinde yazmaya başlamıştır. Genel vakayiname niteliğinde olan eser, yaratılıştan başlayarak olayları Timurlu Hüseyin Baykara dönemine kadar gelmektedir. Câmi'ü't-Tevârîh'in bir özeti niteliğindedir. Vassaf'tan da büyük ölçüde faydalanılmış olmakla birlikte, müellif tarafından esere bazı orijinal bilgiler de eklenmiştir. Müellif olayları kısa ve anlaşılır bir şekilde kaleme almıştır¹⁸. Çalışmamızda bu eserin 1380 h.ş. Tahran neşrini¹⁹ kullandık.

Giyaseddîn b. Hamdullah el-Hüseyin H^vandmir, Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer

Muahhar bir eser olan Habîbü's-Siyer, umumi bir tarih kitabı özelliğine sahiptir. H^vandmir 1535 yılında vefat etmiştir. Eserinde, başta Reşîdüddîn'nin Câmi'ü't-Tevârîh'i olmak üzere Vassaf ve Mirh^vand gibi önceki müverrihlerin kitaplarından yararlanmıştır²⁰.

Çalışmamızda sözünü ettiğimiz bu kaynakların dışında Matla-i Sa'deyn ve Mecma-i Bahreyn²¹, Nizamüddîn Şamî²² ile Şerafeddîn Ali Yezdi²³,nin Zafername adlı eserlerden de yararlandık.

2. Arapça Kaynaklar

İbnü'l-Esîr İzzeddîn Alî b. Muhammed, el-Kâmil fî't-Târîh

¹⁷ Hâfız-ı Ebrû, **Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî**, nşr. Han Baba Beyanî, Tahran 1317 h.ş., mukaddime.

¹⁸ Şeşen, **a.g.e.**, s. 247-248; Günaltay, **a.g.e.**, s. 398-402.

¹⁹ Muhammed b. Havend Şah b. Mahmûd Mirh^vand, **Târîh-i Ravzatü's-Sefâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ**, haz. Cemşid Kiyanfer, I-VIII, Tahran 1380 h.ş.

²⁰ Şeşen, **a.g.e.**, s. 247-248; Giyaseddîn H^vandmir, **Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer**, I-III, nşr. Celaleddîn Humayî, Tahran 1333 h.ş..

²¹ Kemâlüddîn Abdürrezzâk Semerkandî, **Matla-i Sa'deyn ve Mecma-i Bahreyn**, haz. Abdülhüseyin Nevayî, Tahran 1372 h.ş.,

²² Nizamüddîn Şamî, **Zafername**, Türkçeye çev. Necati Lugal, Ankara 1987.

²³ Şerafeddîn Alî Yezdi, **Zafername**, I-II, tash. Muhammed Abbasi, Tahran 1336 h.ş..

1160 yıllarında Cizre’de doğan müellif, yalnız dönemin değil, daha sonraki asırların tarihçilerini de etkilemiştir. İslam tarihinin en önemli tarihçilerinden olan İbnü’l-Esîr, iyi bir eğitim almış ve birçok eser yazmıştır. 1233 yılında Musul’da ölen müellifin, el-Kâmil fî’t-Târîh adlı eseri, yaratılıştan 1231 tarihine kadarki olayları ihtiva eder. Bu eser kendisinden sonraki pek çok tarihçinin yararlandığı bir çalışma olmuştur²⁴. Eserin tez konumuz için önemi Moğollar ve özellikle Altın Orda’nın kuruluş sürecine dair verdiği bilgilerdir. Bilhassa Moğol istilasası döneminde Tatarların faaliyetlerine ve Kıpçaklara dair verdiği bilgiler, çalışmamız için önem arz etmektedir. Bu kaynaktan W. De Tiesenhausen’in “Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler” adlı eseri²⁵ vasıtasıyla yararlandık.

Kadı Muhyiddîn İbn Abdizzâhir, er-Ravdu’z-Zâhir

1223 yılında doğmuş, 1293’te Kahire’de vefat etmiştir. Baybars ve Kalavun zamanlarında Memluk devleti Divan el-İnşa görevinde bulunmuştur. Kâtiplik görevinde bulunması kendisine Altın Orda- Mısır ilişkilerini yakından takip ede bilme imkânı sağlamış ve resmi belgeleri inceleme fırsatı vermişti. Baybars dönemini anlatan er-Ravdu’z-Zâhir fî Sîret-i Melikü’z-Zâhir adlı bir eser kaleme almıştır²⁶. Rükneddîn Baybars ve Nüveyrî gibi Memluk tarihçileri Altın Orda hakkında verdikleri bilgilerde İbn Abdizzâhir eserinden yararlanmışlardır²⁷.

Cemaleddîn Muhammed İbn Vâsıl el-Hamevî, Muferricü’l-Kurûb

1207 yılında Hama’da doğan İbn Vâsıl, iyi bir tahsil gördükten sonra daha genç yaşlarında Kudüs’e giderek Eyyubi hükümdarı Melik Salih’in hizmetine girmiştir. Daha sonra Necmeddîn Eyüp’ün himayesini kazanmıştı. İbn Vâsıl 1297 senesinde Hama’da kadı iken vefat etmiştir. Müellif, Eyyubiler devri ile ilgili olarak Muferricü’l-Kurûb fî

²⁴ Şeşen, **a.g.e.**, s. 137-138; A. Özaydın, “İbnü’l-Esîr”, **İA**, V/2, İstanbul 1977, s. 851-852.

²⁵ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, haz. W. De Tiesenhausen, Türkçe çev. İsmail Hakkı İzmirli, **Altın Orda Devletine Ait Metinler**, İstanbul 1941.

²⁶ Şeşen, **a.g.e.**, s. 156.

²⁷ Hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz: Asri Çubukçu, “İbn Abdizzâhir”, **TDVİA**, XIX, İstanbul 1999, s. 289-291.

Ahbâr-i Beni Eyyub adlı bir eser yazmıştı. Eserinin büyük bir kısmı İbn Abdizzâhir'in verdiği malûmatın tekrarıdır²⁸.

Kutbuddîn Mûsâ b. Muhammed b. Ahmed b. Kutbuddîn el-Yunînî, Zeyl Mir'âtu'z-Zamân

1242 yılında Dımişk'ta dünyaya gelen Yunînî, babasından ve çeşitli âlimlerden ders aldı. Kardeşi Hasan Ali'den sonra Baalbek ulemasının şeyhi oldu. Ömrünün sonlarında kendini dine verdi ve uzlet içinde yaşadı. 1326 yılında seksen dört yaşında vefat etti. Tarih sahasındaki en önemli eseri Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mirat el-Zaman adlı tarihine zeyl olarak kaleme aldığı Zeyl Mir'âtu'z-Zamân'dır. Bu eser dört ciltten oluşmakta olup 1256-1311 yılları arasındaki olaylardan bahseder²⁹. 1256-1272 yıllarına ait olan kısmı 1954-1955 yıllarında Haydarabat'ta basılmıştır³⁰. Çalışmamızda eserin bu neşrinden yararlanılmış bulunmaktadır.

Rüknüddîn Baybars, Zübdetü'l-Fikre

1247 yılında doğan müellif, Sultan Kalavun ile birlikte savaflara katılmış ve el-Melik en-Nasır'ın üçüncü hükümdarlığı zamanında saltanat naipliğine kadar yükselmiştir. Rüknüddîn Baybars üç önemli tarih kitabı kaleme almıştır. Bu eserlerden en önemlisi Baybars Tarihi adı ile bilinen Zübdetü'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre adlı İslam tarihidir. 1324 yılına kadar gelen yirmi beş cilt civarındaki bu eserin büyük bir kısmı İbnü'l-Esîr tarihinden alınmıştır. 1230 yılından sonraki olaylar ve özellikle de Memluk tarihine ait kayıtlar kendi derlediği malzemeye dayanmaktadır³¹. Eserin, çalışmamız için en önemli özelliği Berke ve Tokta hanlar devrindeki iki ulus arasındaki ilişkiler hakkında bilgi vermesidir. Bu kaynaktan Tiesenhausen'in eseri vasıtasıyla yararlandık³².

İbn Mufaddal, en-Nehcü's-Sedîd

²⁸ Cengiz Tomar, "İbn Vâsıl", **TDVİA**, XX, İstanbul 1999, s. 439-440; Adnan Sadık Erzi, "İbn Vâsıl", **İA**, V/2, Eskişehir 1997, s. 833-855; İbn Vâsıl el-Hamevî, **Müferricü'l-Kurûb**, haz. W. De Tiesenhausen, Türkçe çev. İsmail Hakkı İzmirli, **Altın Orda Devletine Ait Metinler**, İstanbul 1941.

²⁹ Şeşen, **a.g.e.**, s. 177.

³⁰ Kutbeddîn Mûsâ b. Muhammed el-Yunînî, **Zeyl Mir'âtu'z-Zamân**, I-II, Haydarabat 1955.

³¹ Şeşen, **a.g.e.**, s. 176-177; D. B. Margoliouth, "Baybars", **İA**, II, İstanbul 1961, s. 363-364; Asri Çubukçu, "Baybars", **TDVİA**, V, İstanbul 1992, s. 220-221.

³² Baybars, **Zübdetü'l-Fikre**, haz. W. De Tiesenhausen, Türkçe çev. İsmail Hakkı İzmirli, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, İstanbul 1941.

Hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz müellif, Mısırlı bir Hristiyan³³ olup 1260-1348 yıllarını kapsayan eseri, Mekin b. Amid'in eserinin zeylidir. Eserinde kullanmış olduğu kaynaklar arasında İbn Abdizzâhir ve İbn Şeddad da bulunmaktadır³⁴.

Şihâbuddîn Ahmed b. Abdulvahhâb Nüveyrî, Nihâyetü'l-İreb fî Funûni'l-İdeb

Aslen Mısırlı olan müellif 1279 yılında doğmuş ve 1333 yılında Kahire'de vefat etmiştir. Nüveyrî, el-Melikü'n-Nasır'ın hizmetinde bulunmuş, Memluk Devleti'nde çeşitli görevler almıştır. 1331 yılında tamamlanan ve ansiklopedi niteliği taşıyan Nihâyetü'l-İreb fî Funûni'l-Edeb adlı eser Melik Nasır zamanında kaleme alınmış. Otuz ciltten oluşan eserin beşinci bölümü tarihe ait olup 728 h. (1327/1328) yılına kadar olayları içerir³⁵. Eserde Altın Orda hükümdarı Berke Han'dan başlayarak Özbek Han devrine kadar önemli bilgiler verilmiştir. Bu kaynakta Tiesenhausen'in eseri vasıtasıyla yararlanıldık³⁶.

el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr

(Şihâbuddîn Ebu'l-Abbas Ahmed, öl. 749) Mısır Sultanı Melik en-Nasır'ın yanında kâtiplik vazifesi yapmıştır. Eserinin adı Mesalikü'l-Ebsar fî Memaliki'l-Emsar'dır. Altın Orda ile ilgili başlıca malûmatı, oraya siyâsî ve ticarî işler ile gidip gelenlerden sorarak elde etmiştir. Bundan dolayı da verdiği bilgiler son derece önemlidir.³⁷

Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, Kitabü'l-İber

Mukaddime'nin ve onun devamı olan bu eserin müellifi ünlü İslam âlimi ve filozofu İbn Haldûn, 1332 yılında Tunus'ta doğmuştur. Bir dünya tarihi ve genel

³³ Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usul**, İstanbul 1985, s. 204.

³⁴ İbn Mufaddal, **en-Nehcü's-Sedîd**, haz. W. De Tiesenhausen, Türkçe çev. İsmail Hakkı İzmirli, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, İstanbul 1941.

³⁵ Günaltay, **a.g.e.**, s. 251-253; Şeşen, **a.g.e.**, s. 180-181.

³⁶ Nüveyrî, **Nihâyetü'l-İreb**, haz. W. De Tiesenhausen, Türkçe çev. İsmail Hakkı İzmirli, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, İstanbul 1941.

³⁷ Şeşen, **a.g.e.**, s. 189-191; el-Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr**, haz. W. De Tiesenhausen, Türkçe çev. İsmail Hakkı İzmirli, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, İstanbul 1941.

vakayiname niteliğinde olan eser 1405 yılına kadarki olayları ele almaktadır³⁸. Çalışmamızda Farsçaya tercüme olunan 1383 h.ş. tarihli Tahran yayını kullanılmıştır³⁹.

Ahmed b. Alî el-Kalkaşandî, Subhu'l-A'shâ

1355 yılında Kahire'nin kuzeyinde bulunan Kalkaşande kasabasında dünyaya gelen müellif, çeşitli âlimlerden hadis, fıkıh ve edebiyat dersi aldı. Daha sonra kendisi fıkıh dersi verip bu konularda eserler yazdı. Ardından bazı idari görevlerde bulundu. 1389 yılında Sultan Berkuk zamanında Divan el-İnşâ'da sır kâtibi Bedreddîn Muhammed b. Fazlullah-el Ömerî'nin yanında çalışmaya başladı. Bu görevinde uzun yıllar kaldı. Divan el-İnşâ ve inşâ sanatı konularında Subhu'l-A'shâ fî Kitâbeti'l-İnşâ adlı büyük eserini kaleme aldı⁴⁰. Kalkaşandî'nin bu eseri Memluk Devleti'nin idari teşkilatı hakkında detaylı bilgi vermekle birlikte muhtasar olarak Ortaçağ İslam devletleri hakkında da bilgi vermektedir. Bu eser çalışmamıza önemli katkılar sağlamıştır.

Takiyüddîn Ahmed b. Alî el-Makrîzî, Kitâbü's-Sülûk

1365 yılında Kahire'de doğmuş bulunan müellif gerek anne, gerekse baba tarafından ilimle uğraşan bir aileye mensuptur. Babası Alî, kadılıkla ve Divan el-İnşâ'da kâtiplikle meşguldü. Fıkıh, hadis, edebiyat ve tarih sahalarında bilgiye sahip olan Makrîzî'nin en önemli eserlerinden biri Kitâbü's-Sülûk dur. Bu eser Mısır tarihine dair olup 1171 yılından 1441 yılına kadar olayları içermektedir. Kültür ve iktisat tarihi yanında tarihe dair önemli bir kaynak sayılmaktadır⁴¹. Biz çalışmamızda bu eserin 1914 Kahire neşrini⁴² kullandık ve bilhassa Memluk-İlhanlı ve Memluk-Altın Orda bilgilerinden yararlandık.

3. Diğer Kaynaklar

Monghol-Un Niuça Tobça'an, Moğolların Gizli Tarihi

³⁸ Şeşen, **a.g.e.**, s. 259-262.

³⁹ İbn Haldûn, **el-İber**, Farsça çev. Abdülmuhammed Âyetî, IV, Tahran 1383 h.ş..

⁴⁰ Şeşen, **a.g.e.**, s. 205; İbrahim Kafesoğlu, "Kalkaşandî", **İA**, VI, s. 134-135.

⁴¹ Şeşen, **a.g.e.**, s. 208-209; Günaltay, **a.g.e.**, s. 352.

⁴² Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşandî, **Subhu'l-A'shâ fî Kitâbeti'l-İnşâ**, I-IVX, Kâhire 1332/1914.

Moğollar hakkında ilk bilgileri veren ve anlatımı Ögedey dönemine kadar gelen eserin müellifi bilinmemektedir. 1240 yılında tamamlandığı tahmin edilen eserin Cengiz Han dönemi ve Deşt-i Kıpçak'a yapılan seferler ile ilgili bilgilerinden yararlandık⁴³.

Gregory Abü'l-Farac (Bar Hebraeus), Abü'l-Farac Tarihi

1226 yılında Malatya'da doğmuştur. Ana dili Süryanice olmakla birlikte Arapçaya da hâkim olduğu anlaşılan müellif, eserini Süryanice olarak yazmış ve birçok İslam eserlerinden yararlanmıştır. İlhanlı Hülagu, Abaka, Ahmet ve Argun devirlerinin görgü tanığı olan müverrih 1286 yılında Merağa'da vefat etmiştir. Yazmış olduğu eseri genel bir vakayiname niteliğindedir. 1284 yılına kadar olayları ihtiva eden bu eserin bazı ilavelerle Arapça bir muhtasarını da kaleme almıştır. Verdiği bilgiler sayesinde Reşîdüddîn ve Vassaf'ın vermiş olduğu tarihi olayların doğruluğunu kontrol etme imkânına sahip ola bilmekteyiz⁴⁴. Ernest A. W. Budge tarafından Abü'l-Farac Tarihi Süryaniceden İngilizceye çevrilmiştir. Eser, Ömer Rıza Doğrul tarafından İngilizceden Türkçeye aktarılmıştır. Çalışmamızda yapılan bu Türkçe tercümesinden yararlanmış bulunmaktayız⁴⁵.

Kerimüddîn Mahmûd Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr

XIII. yüzyılın ortalarında Aksaray'da doğmuş olan müellif eğitimini burada tamamlamış ve genç yaştan itibaren devlet hizmetine girmiştir. Yaklaşık elli yıl kadar çalışan Aksarayî, divan kâtipliği ve evkaf nazırlığı vazifelerinde bulunmuştur. Hayatının sonuna doğru görüp biriktirdiği belgeleri de kullanarak Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr adlı eserini kaleme almıştır. Bu eserini 1323 yılında o dönem İlhanlıların Anadolu valisi olan Timurtaş'a sunmuştur⁴⁶. Bu eserin Mürsel Öztürk tarafından yapılan çevirisini çalışmamızda kullanmış bulunmaktayız.

Wilhelm De Rubruck Seyahatnamesi

⁴³ Eser için bkz: Manghol-Un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), **Moğolların Gizli Tarihi**, Türkçeye çev. Ahmet Temir, Ankara 1986.

⁴⁴ Müellif hakkında daha geniş bilgi için bkz: Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abu'l-Farac Tarihi**, I, Türkçe çev., Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 9-66; Togan, **Tarihte Usul**, s. 187.

⁴⁵ Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abu'l-Farac Tarihi**, I-II, Türkçe çev., Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.

⁴⁶ Kerimüddîn Mahmûd Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Türkçeye çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. XIV-XVIII.

Fransiskan tarikatına mensup olan seyyah, Fransa Kralı IX. Louis ve Papa IV. Innocence tarafından 1253 yılında İstanbul-Kırım-Deşt-i Kıpçak yolu üzerinden Moğolistan'a gönderilmiş ve Altın Orda hanı Batu'yu ziyaret etmiştir. Karakurum'a varan ve Mengü ile görüşen seyyah, geçtiği yerlerle ilgili olarak çok değerli bilgiler vermiştir. Dönüşünde Avrupa'ya getirdiği bilgiler Moğolların o dönem Avrupası'ndaki imajını belirlemiştir. Engin Ayan tarafından Türkçeye yapılan çevirisinden faydalanmış bulunmaktayız⁴⁷.

Marco Polo Seyahatnamesi

Marco Polo, ortaçağın en önemli seyyahlarının biridir. 1271 yılında babası ve amcası ile birlikte Venedik'ten Çin'e gitmek üzere yola çıkmıştır. Yaklaşık yirmi beş yıl süren gezisinde gördüklerini anlattığı eserde, daha çok Moğol hanlarının yaşayışları hakkında bilgi edinmek mümkündür. Çalışmamızda eserin Farsça tercümesinden yararlandık⁴⁸.

B. Araştırmalar

Bu araştırmamızda Ortaçağ kaynakları dışında İlhanlı ve Altın Orda Devleti hakkında ve konumuzla ilgili telif ve tetkik eserlerinden istifade ettik. Bu eserler arasında ehemmiyet arz edenleri sıklıkla karşılaştırmalı bir metotla kullanmaya ve değerlendirmeye özen gösterdik. Diğer taraftan bu eserlerde yer alan bazı olayların daha değişik bir şekilde değerlendirmelerini de kendi bulgularımız ışığında tartışarak değerlendirmeye çalıştık. Tezde kullanılan tüm araştırma eserlerinin sayısı, burada her biri hakkında ayrı ayrı bilgi veremeyeceğimiz kadar fazla olduğundan, burada ancak belli başlıları hakkında bilgi vermiş bulunuyoruz.

Altın Orda-İlhanlı münasebetleri hakkında günümüze kadar yapılan ilk ve tek çalışma İlyas Kamalov'a aittir. Kamalov'un çalışması "Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri" başlıklı yüksek lisans tezi olarak 2003 senesinde Marmara

⁴⁷ Wilhelm von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, Türkçeye çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001.

⁴⁸ Marco Polo, **Sefernâme-i Marco Polo (Maruf beh İl Milione)**, Farsçaya çev. Mansur Seccadi, Angelay Di Jovani Romano, Tahran 1363 h.ş..

Üniversitesi'nde sunulmuş daha sonra "Moğolların Kafkasya Politikası"⁴⁹ adıyla yayınlanmıştır. Kamalov bu çalışmada iki devlet arasındaki siyasi ilişkileri ele alınmıştır. Önsöz'de belirttiğimiz gibi biz tezimizde Kamalov'un çalışmasından farklı olarak devrin özellikle Farsça kaynakları ışığında siyasi ilişkiler dışında iki ulus arasında yaşanan etkileşimi de ele aldık. Yukarıda söz ettiğimiz çalışma dışında Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları* adlı eserinde "Altın Ordu Devleti ile Münasebetler" alt başlığıyla Gazan Han döneminde Altın Orda-İlhanlı siyasi ilişkilerini ele almıştır⁵⁰.

Araştırma eserleri içinde Altın Orda Devleti hakkında en detaylı bilgiyi, XX. yüzyılın başlarında Kazan sahasında Muhammed Murad er-Remzî tarafından Telfikü'l-Ahbâr ve Telhikü'l-Â'sâr fî Vakâyi'-i Kazan, Bulgar ve Mulûki't-Tatar adıyla kaleme alınan eserinden elde etmek mümkündür. Remzî, eserini Arapça olarak kaleme almıştır. Fars ve Arap dillerine hâkim olan müellifin, eseri yazarken birçok Arap kaynakları yanı sıra Fars kaynaklardan da yararlanması eserini daha da değerli kılmıştır. Remzî bu eserde Türk ve Moğol (Tatar) halkının tarihlerini eski zamanlardan ele almış gününe kadar getirmiştir. Bu eser iki cilt halinde 1908 senesinde Orenburg'da yayınlanmıştır⁵¹. Altın Orda hakkında önemli bilgiler ihtiva ettiği için çalışmamızda sık sık bu eseri kullanmış bulunmaktayız.

Altın Orda hakkında A. Yu. Yakubovskiy'e ait Altın Ordu ve Çöküşü⁵² adlı eser önemli bir araştırma olup uzun yıllar bu alandaki boşluğu doldurmuştur. Türkiye'de Altın Orda tarihine yönelik araştırmalar oldukça azdır. Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*⁵³ ve *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*⁵⁴ adlı kitapları ile Altın Orda tarihine yönelik araştırmaların eksikliğini gidermek yolunda önemli adımlar atmıştır.

George Vernadsky'nin *Moğollar ve Ruslar*⁵⁵ adlı eseri ve İlyas Kamalov'un *Altın Orda ve Rusya*⁵⁶ kitabında da Altın Orda hakkında değerli bilgiler mevcuttur.

⁴⁹ İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003.

⁵⁰ Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s. 217-221.

⁵¹ Mehmet Murat er-Remzî, *Telfikü'l-Ahbâr ve Telhikü'l-Â'sâr fî Vakâyi'-i Kazan, Bulgar ve Mulûki't-Tatar*, I-II, Orenburg 1908.

⁵² A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Türkçeye çev., Hasan Eren, Ankara, 1976.

⁵³ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul, 1976.

⁵⁴ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, Ankara 2009.

⁵⁵ George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, İngilizce'den çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 2007.

Arap tarihçilerinin Altın Orda tarihi hakkında verdiği bilgileri derleyen W. De Tiesenhausen'in eseri ve bu çalışmanın Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler adıyla İsmail Hakkı İzmirli tarafından Türkçeye kazandırılması ortaçağ Arap kaynaklarında Altın Orda haberlerini takip edebilmek için yararlı olmuştur⁵⁷.

İlhanlı Devleti'nin siyasi, idari ve kültürel yapısına değinen çalışma Bertold Spuler'in İran Moğolları⁵⁸ adlı eseridir. Bu eser, İlhanlı tarihi hakkında genel bilgiler sunması bakımından çalışmamızda faydalı olmuştur. Tezimizde Spuler'in bu kitabının yanı sıra onun Moğollarla ilgili yazmış olduğu ve Moğolan der Târih⁵⁹ adı altında Farsçaya çevrilen eserinden de yararlandık. Türkiye'de İlhanlı Devleti hakkında Abdulkadir Yuvalı'nın kaleme almış olduğu İlhanlılar Tarihi I (Kuruluş Devri)⁶⁰ eseri tezimize katkı sağlamıştır.

İranlı tarihçi Abbas İkbâl'in Târih-i Moğol (Ez Hamle-i Cengiz Han Ta Teşkil-i Devlet-i Timuri)⁶¹ adlı eseri genel çerçeve içinde ve İlhanlı kaynaklarına dayanarak işlenmiştir. Diğer bir İranlı tarihçi olan Şirin Beyani'nin Moğolan ve Hükümet-i İlhani der İran⁶² ve üç cilt halinde basılmış olan Din ve Devlet der İran-i Ahd-i Moğol⁶³ adlı eserleri de İlhanlı Devleti'nin siyasi ve dini tarihi açısından çalışmamızda yararlı olmuştur.

Ünlü tarihçi V. V. Barthold'un Moğol istilasına kadar Türkistan⁶⁴ adlı eserinde Moğolların Mengü Kağan'a kadarki devlet yapıları, ekonomik ve sosyal sistemleri anlatılmaktadır.

J. J. Saunders'in Moğollara dair çalışması ve Târih-i Fütuhât-i Moğol⁶⁵ diye Farsçaya çevrilen eseri konumuzla doğrudan alakalı olmadığı halde çalışmamıza katkı sağlamıştır.

56 İlyas Kamalov, Altın Orda ve Rusya, İstanbul 2009.

57 W. De Tiesenhausen, **Altın Orda Devletine Ait Metinler**, Türkçe çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941.

58 Bertold Spuler, **İran Moğolları**, Türkçeye çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987.

59 Bertold Spuler, **Moğolan der Târih**, Farsçaya çev. Abdurresul Hayrendiş, Tahran 1389 h.ş.,

60 Abdulkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi I (Kuruluş Devri)**, Kayseri 1997.

61 Abbas İkbâl Aştıyani, **Târih-i Moğol (Ez Hamle-i Cengiz Han Ta Teşkil-i Devlet-i Timuri)**, Tahran 1384 h.ş.,

62 Şirin Beyani, **Moğolan ve Hükümet-i İlhani der İran**, Tahran 1385 h.ş.,

63 Şirin Beyani, **Din ve Devlet der İran-i Ahd-i Moğol**, I-III, Tahran 1375 h.ş.

64 V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz., Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

65 John Joseph Saunders, **Târih-i Fütuhât-i Moğol**, Farsçaya çev. Ebu'l-Kasım Halet, Tahran 1383 h.ş..

R. Grousset'in Bozkır İmparatorluğu⁶⁶ adı altında Türkçeye çevrilen eseri de genel Moğol tarihi konusunda faydalı bilgiler sunmuştur.

Bunlardan başka tezimizde sık kullandığımız araştırmalar arasında Howorth⁶⁷, Akdes Nimet Kurat⁶⁸, Mary Hull⁶⁹, David Morgan⁷⁰, Igor de Rachewiltz⁷¹, Jean Paul Roux⁷², Boris Y. Vladimirtsov⁷³ eserleri yer almaktadır.

⁶⁶ René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu (Attila-Cengiz-Timur)**, Türkçeye çev. M. Reşat Uzman, İstanbul 199.

⁶⁷ Sir Henry Hoyle Howorth, **History of the Mongols from the 9th to the 19th Century**, Üçüncü Bölüm, "The Mongols of Persia", nşr. Longmans, Green and Co., Londra (Tarihsiz).

⁶⁸ Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 2002; Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara 1999.

⁶⁹ Mary Hull, **İmparatori-i Moğol**, Farsçaya çev. Nadir Mirsaidi, Tahran 1380 h. ş..

⁷⁰ David Morgan, **Moğolha**, Farsçaya çev. Abbas Muhibir, Tahran 1371 h.ş.

⁷¹ Igor de Rachewiltz, **Sefiran-i Pap Beh Derbar-i Hanan-i Moğol**, Farsçaya çev. Mesud Recebniya, Tahran 1368 h.ş..

⁷² Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Türkçe çev., Aykut Kanazcığıl- Ayşe Bereket, Ankara 2001.

⁷³ Boris. Y. Vladimirtsov, **Çengiz Han**, Farsçaya çev. Şirin Beyani, Tahran 1363 h.ş.; Boris. Y. Vladimirtsov, **Nizam-i İctimai-i Moğol (Feodalizm-i Hane be Duşi)**, Farsçaya çev. Şirin Beyani, Tahran 1365 h.ş..

GİRİŞ

13. yüzyılda Cengiz Han liderliğinde Moğol İmparatorluğunun ortaya çıkması, özelde Türk, genelde dünya tarihi açısından önemli gelişmelere neden olmuş ve Asya, Ortadoğu ve Avrupa tarihini derinden etkilemiştir. Moğollar dünyaya açılmakla dünya tarihinin gidişatında kırılmalara neden olmuş, bir başka ifade ile tarihin akışını değiştirmişlerdir. Kuruluşundan itibaren hızlı bir şekilde büyüyen bu İmparatorluk, Çin, Türkistan, İran, Deşt-i Kıpçak gibi çeşitli bölgeleri hâkimiyeti altına aldıktan sonra Kafkasya, Anadolu, Şam (Suriye) ve Doğu Avrupa istikametinde genişleme teşebbüsünde bulunmuş, ulaşabileceği her yere hükmetmeye çalışmıştır.

Cengiz Han'ın ölümünden sonra, hâkim olunan bu geniş coğrafya üzerinde oğulları Cuci, Ögedey, Çağatay ve Tuluy'un adıyla anılan "uluslar" ortaya çıkmıştır.

Cengiz Han'ın vasiyeti üzere, onun ölümünden sonra Ögedey hanedanı bütün Moğol İmparatorluğunu bir süre yönetmiştir. Ancak Ögedey ve Oğlu Güyük'ten sonra "Moğol ulusları" arasında tahtı ve bütün Moğol İmparatorluğunda hâkimiyeti ele geçirmek için çekişmeler başlamıştır. İçlerinde en geniş araziye ve güce sahip olan ve diğer taraftan öteki Moğol şehzadelere yaş açısından üstün olan Cuci Ulsu hükümdarı Batu Han'ın desteğiyle Tuluy'un oğlu Mengü, Moğol Han'ı ilan edilmiş ve böylece Tuluy Ulsu güçlendirilmiştir. Cengiz Han'ın vasiyetine dayanarak, hanlığın kendi ulusunun hakkı olduğunu ileri süren Ögedey hanedanı muhalefete başlamış, Çağatay Ulsu da onlarla birlikte hareket etmişse de amaçlarına ulaşamamışlardır. Bu iki ulus, diğer müttefik uluslar, yani Tuluy ve Cuci ulusu tarafından baskı altında tutularak zayıf düşürülmüşlerdir. Ancak daha sonra gelişen hadiseler, bu defa Cuci ve Tuluy oğullarını da karşı karşıya getirecektir.

Mengü Kağan tarafından İslam ülkelerinin fetihlerini tamamlamak üzere Batıya gönderilen Hülagu, İran'ı ele geçirip Bağdat merkezli Abbasi Hilafetini ortadan kaldıracaktır. Mengü Kağan'ın ölümü üzerine bu coğrafyada kalan Hülagu, İran'da yeni bir Moğol devleti olarak İlhanlıları kuracaktır.

İlhanlı Devleti'nin kurulması, Moğol İmparatorluğunun batı bölgesinde hüküm süren Altın Orda Devleti'ni rahatsız etti. Bu yeni devletin bölgedeki kendi nüfuzunu tehlikeye düşürdüğünü gören Altın Orda hükümdarları, çeşitli gerekçeler ileri sürerek

İran’da hâkim olan soydaşları ile uzun süre cereyan edecek savaflara girişmiştir. Böylece Moğol İmparatorluğunun batıdaki iki temsilcisi olan bu uluslar, yıllarca bir birine düşman olarak kalacak, bölgede cereyan eden siyasi gelişmelere paralel olarak bloklaşmaların ortaya çıkmasına neden olacaklardır.

Bu iki Moğol devletinin birbiriyle ilişkilerinin, Yakın ve Ortadoğu’daki olayları da etkilemesi kaçınılmazdı. Dolayısıyla İslâm dünyasının temsilcileri olan bölge devletleri de Altın Orda ile İlhanlılar arasındaki ilişkilerde çeşitli vesilelerle yer almışlardır.

Yakın ve Ortadoğu’daki gelişleri yakından ilgilendiren ve İslam dünyasını da etkileyen bu iki Moğol devletinin ilişkilerini bu çalışmamızda beş bölüm halinde ele aldık. Birinci bölümde Moğolların tarih sahnesinde görülmeye başlaması, Cengiz Han’ın faaliyetleri ve dört ulusun oluşması, ikinci bölümde İlhanlı Devleti ile Altın Orda Devleti’nin kuruluşu anlatılmıştır.

Üçüncü bölümde, Cengiz Han döneminden itibaren Cuci ve Tuluy ulusları arasındaki gelişmeler ve bu iki devletin kuruluşundan İlhanlı Devleti’nin çöküşüne kadar geçen sürede taraflar arasındaki siyasi ilişkiler incelenmiştir.

Dördüncü bölüm diğer ulus ve devletlerin İlhanlı Devleti ile Altın Orda Devleti’nin ilişkilerine etkisine, beşinci bölüm ise her iki devlet arasındaki iktisadi ve sosyal ilişkilere tahsis edilmiştir.

I. BÖLÜM

MOĞOLLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI VE CENGİZ HAN'IN FAALİYETLERİ

A. MOĞOLLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

1. Moğolların Menşei Hakkında

Dilleri, Altay dil ailesinden Mançu-Tunguzca, Türkçe ve Korece ile gramer ve kelime bakımından ilişkili bulunan Moğolların, menşei ve VI. yüzyıldan önceki tarihleri oldukça karanlıktır⁷⁴.

Moğolların kökeni hakkında kaynaklarda oldukça az bilgiye rastlamaktayız. Verilen bilgiler de çok kısa ve yetersizdir. İlk Moğol tarihi kaynaklarından sayılan ve Moğolların ilk dönemleri hakkında bilgi veren *Moğolların Gizli Tarihi* ile *Câmi'ü't-Tevârîh* adlı eserlerde, Moğolların menşeiine dair haberler, efsanevi ve mitolojik kayıtlardan oluşmaktadır.

Moğolların yaratılışını anlatan Moğolların Gizli Tarihi adlı eserin ilk bölümleri mitolojik dünyada geçmektedir. Bu esere göre Cengiz Han'ın ceddinin yüce tanrının takdiri ile yaratılmış olan bir boz kurt (Börte-Çine) ve beyaz renkte bir dişi geyik (Gua-Maral)'ten türemiştir⁷⁵. Daha sonra soyağacı şeklinde sırayı izleyerek on kuşak anlattıktan sonra Alan-Gua hikâyesi anlatılmaktadır. Bu hikâyeye göre ise dul kalan Alan-Gua, bir gece otağın bacasından inen bir sarı ışık vasıtasıyla hamile kalmakta ve Cengiz Han'ın sülalesi vücuda gelmektedir⁷⁶. Eserde anlatılan olaylar bir çırpıda 12. yüzyıla uzanmaktadır. Bu eserde 12. yüzyıldan itibaren anlatılan olayların bir kısmı, Çin kaynaklarında da yer almaktadır⁷⁷.

Moğolların Gizli Tarihi adlı eser gibi, Moğollar hakkında en kapsamlı bilgiyi veren diğer bir kaynak da Reşîdüddîn Fazlullah tarafından kaleme alınmış olan *Câmi'ü't-Tevârîh*'de de Moğolların menşei hakkında efsanevi bilgiler yer almaktadır.

⁷⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", **TDVİA**, XXX, İstanbul 2005, s. 225.

⁷⁵ **Gizli Tarihi**, s. 3.

⁷⁶ **Gizli Tarih**, s. 8.

⁷⁷ Robert Marshal, **Doğudan Yükselen Güç**, Türkçeye çev. Füsün Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul 1996, s. 8.

Reşîdüddîn, Moğolların tarihini daha da eskiye götürerek, onları bütün Türk kavimlerinden bir topluluk olarak zikretmekte, Türkler ile Moğolların görünüşleri ve dillerinin birbirlerine benzediğini, yalnız iklim ve mizaç farklılıklarından dolayı bu kavimlerin şekil ve lehçelerinde değişikliklerin ortaya çıktığını ifade etmektedir. O, bütün bu kavimlerin hepsinin, Ebulce Han dediği Nuh peygamberin oğlu Yafes soyundan geldiğini yazmaktadır⁷⁸. Buna göre Moğol tarihini Türk tarihinin içinde anlatan Reşîdüddîn, Oğuz Han hikâyesini zikrettikten sonra Ergenekon olayına değinir. Yazara göre çok eskiden, kendi zamanından iki bin yıl kadar önce, komşularıyla yaptıkları bir savaşın sonucunda Moğolların hepsi öldürülmüşlerdi. Bu katliamdan yalnızca iki erkek ve eşleri kurtulabilmişti. Bunlar, her yanı yüksek dağlar ve içine girilemeyen ormanlarla çevrili bir vadide, yani verimli Ergenekon vadisinde soylarını çoğalmaya başladılar. Çok uzun bir süre burada hayatlarını idame ettirdiler. Fakat bunların nüfusu çok fazla arttığından toprak onları besleyemiyordu. Bu nedenle de oradan ayrılmaya karar verdiler⁷⁹. Ancak IX. asra ait olduğu ileri sürülen bir tarihte Moğolların ataları Ergenekon'dan çıkarak Selenga ve Onon nehirleri kıyılarına inmişlerdir. Aynı efsaneler, kocası Dubun-Mergen'in ölümünden sonra Alan-Goa'nın bir ılık huzmesinden gebe kalarak Nirun Moğolları'nı dünyaya getirdiğini, bunlardan Bodunçar'ın sekizinci neslinden Cengiz Han'nın atasının doğduğunu ifade etmektedir⁸⁰.

Reşîdüddîn'e dayanarak kaleme alınan *Târîh-i Güzîde*⁸¹, *Târîh-i Benaketi*⁸², *Ravzatü's-Sefâ*⁸³, *Habîbü's-Siyer*⁸⁴, *Şeceretü'l-Etrak*⁸⁵, *Müstefad'ül-Ahbâr*⁸⁶ gibi diğer birçok eserlerde de benzer bilgiler tekrar edilmiştir.

İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn gibi Ortaçağ Arap kaynaklarında da Moğollar, Türklerin bir uruğu olarak zikredilmiştir⁸⁷. Aynı şekilde kimi Ermeni kaynaklarında da Moğollar "Tatar" adıyla zikredilmektedir⁸⁸.

⁷⁸ Reşîdüddîn, C.T., I, s. 41 ve 147.

⁷⁹ Reşîdüddîn, C.T., I, s. 147-149.

⁸⁰ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 190.

⁸¹ Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, yay. Abdülhüseyin Nevai, Tahran 1381 h.ş., s. 562-563.

⁸² Benaketi, *Târîh-i Benaketi*, s. 360-363.

⁸³ Mirh'and, *Târîh-i Ravzatü's-Sefâ*, V, s. 3733 ve devamı.

⁸⁴ H'andmir, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 4 ve devamı.

⁸⁵ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, **Türk'ün Soy Ağacı (Türk Şeceresi)**, Çağatay şivesinden Türkiye şivesine çev. Rıza Nur, Günümüz Türkçesine Sadeleştiren: Yunus Yiğit, İstanbul 2009, s. 23 ve devamı.

⁸⁶ Şehabeddîn Mercânî, *Müstefadü'l-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, nşr. E. N. Hayrullin, Türkiye Türkçesine Aktaran: Mustafa Kalkan, Ankara 2008, s. 119.

Moğolların menşei hakkında fikir yürüten modern tarihçilerden Akdes Nimet Kurat, konu ile ilgili şu görüşü ileri sürmektedir: “Objektif tarih, dil ve antropoloji araştırmalarından Moğol-Tatarların, Türklere yakın ve kardeş bir kavim olduğu görülmektedir. Güney Türklerinin sima ve beden şekilleri ile Moğol-Tatarlara benzemeyişlerinin sebebi, Ön Asya’da yerleşen Türklerin, buradaki başka ırklara karışmış olmasından ileri geldiği tarihi bir hakikattir. Yeryüzündeki Türklerin yüzde yetmişinde az veya çok mongoloid vasıflar bulunduğuna göre, bu tipi esas Türk Tipi olarak kabul etmek yerinde olur”⁸⁹.

Aynı konu ile ilgili olarak Ahmet Temir ise şu değerlendirmeyi yapmaktadır: ilk devrede hâkim unsur Moğollar olmakla birlikte, İmparatorluk genişleyince halk ve askerlerin büyük bir çoğunluğu Türklerden meydana gelmiştir. Bunun yanında devlet teşkilatının esasları ve birçok müesseseler de eski Türk ananesinden farklı değildir. Bu yüzden Cengiz Han’ın kurduğu devlete “Türk-Moğol Hakanlığı” adını vermek doğru olur. Bu devirde bütün Türk ülkeleri (az bir istisna ile) tek bir imparatorluk halinde birleşmiş durumda idi⁹⁰.

Vladimirtsov, batılı araştırmacıların, filolojik ve etnolojik benzerliklere dayanarak Moğolları, Türkler, Mançular ve Tunguslar ile akraba kabul ettiklerini yazmaktadır⁹¹.

Moğollar hakkında yaptığı araştırmalar ile tanınan Mary Hull ise bu hususta kanaatini şu şekilde ifade etmektedir: XII. yüzyılda Moğolistan’da yaklaşık 13 kabile yaşamaktaydı. Bu kabileler dil bakımından birbirleri ile yakın idiler. Ancak Altay dilleri gurubundan 9 tür Türkçe, Tonguzca ve Moğolca aralarında konuşulmaktaydı. Moğolistan bozkırlarında yaşamakta olan bu çeşitli kabileler bir bütün olarak “Moğollar” ismiyle anılmamaktaydı. Bu kabileler kendilerini “Keçe Çadırılı Halk” veya

⁸⁷ Bkz; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil fi’t-Târih**, Türkçe çev. Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özaydın, XII, İstanbul 1987, s. 319; İbn Haldûn, **el-İber**, IV, s. 862 ve VI, s. 596.

⁸⁸ Ermeni yazarlarından olan Aknerli Grigor, Tatarların Hz. İbrahim’in hanımları Hacer, Ketura ve oğlu İshak’ın oğlu Esav’tan türediğini yazmaktadır. Bkz. Hasan Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, İstanbul 2007, s. 108.

⁸⁹ Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 120.

⁹⁰ Ahmet Temir, “Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976, s. 912.

⁹¹ Vladimirtsov, **Çengiz Han**, s. 47

dil farklılığı bakımından olarak kendilerini “Dokuz Dilli Kavim” diye adlandırıp ve her biri kendine ait özel bir isim taşımaktaydı⁹².

Moğolların mensup olduğu etnik menşei ne olursa olsun İslam kaynaklarına göre Moğol isminin devlet ve sülale ismi olarak kullanılması Cengiz Han zamanında ve kavim ismi olarak kullanılması ise daha sonraki döneme aittir⁹³. Cengiz Han zamanında “Moğol” kelimesi resmi bir tabir olup, Moğolların kendileri tarafından kullanılmıyordu. Ancak Yüan Sülalesi resmi yazılarında Moğollar ve onlarla ittifak halinde olan milletlere Çin’de “Mogol”, Moğolistan’da ise “Tata (Tatar)” denilmekteydi⁹⁴.

Moğol adı kaynaklarda ilk kez T’ang döneminin (VIII-IX yüzyıl) Çin yıllıklarında, Amur’un yukarı bölgelerinde yaşayan bir boy topluluğunu belirtmek için, Moğol çevriyazısı olan Mong-va veya Mong-vu olarak geçmektedir⁹⁵. Moğollar, X. ve XI. yüzyıllarda güneybatıya doğru göçmüş, Onon ve Kerülen bölgesine ulaşarak, günümüzdeki Doğu Moğolistan’ı ele geçirmişlerdir⁹⁶.

XII. yüzyılda Moğolistan’da merkezi bir devlet bulunmamaktaydı. Birçok kabileler şeklinde yaşayan Moğollar, ülkenin çeşitli yerlerinde aralarından bir sınır olmaksızın yaşıyordu⁹⁷. Cengiz Han’ın zuhurundan evvel bunların hepsinin tabi olduğu ortak bir lideri olmayıp kendi kabile reislerinin idaresinde yaşıyorlardı. Muhtelif kabilelere ayrılan Moğollar, daima kendi aralarında savaş halinde olup Çinlilere vergi veriyorlardı⁹⁸. Çinliler, geleneksel taktikleri ile sınırlarına yakın bölgelerde yaşayan göçebe kabilelerden biri ile anlaşma yapıp, bu kabilenin geri kalan diğerleri ile sürtüşmeler yaşaması için onu destekliyorlardı. Başka bir kabile güçlenmeye başladığında ise daha önce yapılan anlaşmayı bozup yeni güçlenen kabile ile ittifak kurmaktan çekinmiyorlardı⁹⁹.

Cengiz Han’ın mensup olduğu aile Borcigin kabilesi (obok), Kıyat oymağına (yasun) bağlıydı. Ancak daha sonra Cengiz Han savaşlarda başarı elde edip ün

⁹² Hull, **a.g.e.**, s.13.

⁹³ M. Fuad Köprülü, “Cengiz Han”, **İA**, III, Eskişehir 1997, s. 91; Özgüdenli, “Moğollar”, **TDVİA**, XXX, s. 225.

⁹⁴ V. V. Barthold, **Türkistan**, s. 406.

⁹⁵ Roux, **Moğol İmparatorluğu**, s. 31; Özgüdenli, “Moğollar”, **TDVİA**, XXX, s. 225.

⁹⁶ Roux, **a.g.e.**, s. 31

⁹⁷ Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s. 24.

⁹⁸ Cüveynî, **T.C.G.**, I, s. 141; Abu’l-Farac, **Abu’l-Farac Tarihi**, II, s. 476.

⁹⁹ Barthold, **Türkistan**, s. 405; Marshal, **Doğudan Yükselen Güç**, s. 9.

kazandıktan sonra Moğol aşiretlerini Kıyat'lara mensup olanlar ve olmayanlar olarak ikiye ayırma geleneği yerleşmiştir¹⁰⁰.

Moğollar, Cengiz Han'ın zuhuru döneminde şimdiki dış Moğolistan'ın kuzey doğusunda olan Onon ve Kerülen nehirleri arasında göçebe hayatı yaşıyorlardı¹⁰¹.

B. MOĞOL İSTİLASI DÖNEMİNDE YAKIN DOĞUNUN SİYASİ DURUMU

Moğol istilasının hemen öncesinde Yakın ve Ortadoğu'nun siyasi durumuna bakıldığında İslam devletleri olarak Harezmsahlar, Türkiye Selçukluları, Abbasi Hilafeti, Eyyûbiler ve Anadolu'da hüküm süren Türk beyliklerinin hüküm sürdüğü görülür. Hristiyan devletler olarak Anadolu'da Bizans İmparatorluğu, Trabzon Rum Devleti, Kilikya Ermeni Krallığı, Antakya Haçlı Prinkepsliği ve Kudüs Krallığı hüküm sürmekteydi.

Çalışma konumuzu ilgilendirdiği düşüncesiyle bu siyasi oluşumlar hakkında kısaca bilgi vermenin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

1. Harezmsahlar

1157 yılında büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer'in kendisine varis bırakmadan ölümünden sonra Selçuklu İmparatorluğu bir parçalanma sürecine girmiştir. İmparatorluğun doğu bölgesinde ortaya çıkan Harezmsahlar Devleti, Harezm, Horasan ve İran'ın büyük bir kısmına hâkim bulunuyordu¹⁰². Başka bir deyişle Harezmsah Devleti'nin sınırlarına şimdiki Özbekistan ve İran'ın bazı kısımları, İpek yolu üzerinde bulunan Buhara ve Semerkant gibi görkemli şehirler de dâhildi¹⁰³.

Harezmsah Alaeddîn Muhammed, Türkistan ile şimdiki Afganistan ve İran ülkelerine hâkimdi. Harezmsahların hâkim olduğu topraklar oldukça genişlemiş olmakla birlikte, merkezi hükümetin ülkede tam bir hâkimiyet kurduğu söylenemez. Gerek Sultan Alaeddîn Muhammed'in ordusu gerekse ülkenin ileri gelen din âlimleri kendisinden memnun olmadığı gibi, halkın itaat altına alınmasında da güçlükler

¹⁰⁰ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 190.

¹⁰¹ Grousset, **a.g.e.**, s. 189.

¹⁰² Muammer Gül, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti**, İstanbul 2005, s. 61.

¹⁰³ Hull, **İmparatori-i Moğol**, s. 64.

yaşanıyordu. İtaat altına alınmış bağlı devlet ve toplulukların da Harezmsahlara sadakati şüpheli idi. Halkın dini duygularını rencide edecek girişimleri de Sultan Alaeddin Muhammed'e karşı olumsuz duyguların beslenmesine neden oluyordu. Dolayısıyla dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı topyekûn bir karşı müdafaanın gerçekleştirilmesi çok zor görünüyordu¹⁰⁴. Bütün bunlara rağmen Harezmsahlar Devleti, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Ortadoğu'daki en güçlü Müslüman devlet olarak görülmekteydi.

2. Abbasiler

İslam dünyasında Emevilerin yıkılmasından sonra Sünni İslam'ın temsilcisi olarak ortaya çıkan Abbasiler, Selçuklular Ortadoğu'ya hâkim olduğunda Şii Büveyhilerin tahakkümü altındaydı. Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in Büveyhilere son vermesiyle Şii bir yönetimin baskısından kurtulan Abbasi Halifesi, bu defa dünyevî hâkimiyetini bir Türk hükümdara devretmek zorunda kalmıştı.

Büyük Selçuklu Devleti'nde görülen hâkimiyet mücadelesini kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmaya çalışan Abbasi Hilafeti, Selçukluların kendi aralarındaki sorunları daha da derinleştirmek, birbirleri ile savaşarak güçlerini tüketmeleri yolunda çaba içerisinde olmuştur. Abbasi Hilafeti, özellikle Irak Selçuklu Devleti'nin ortadan kaldırılması, Irak'ta Türk siyasi varlığının sona ermesi için olağan üstü bir gayret sarf etmiş ve bunu gerçekleştirebilmek için her yolu denemiştir.

Moğol istilasından önce de Abbasi Hilafetinin İslam dünyasında birleştirici rol üstlenmek yerine kendi siyasi hâkimiyetini tesis etmek ve diğer devletler üzerinde etkin olmak çabası içinde olduğunu söylemek mümkündür.

3. Türkiye Selçukluları

Orta Asya'da Moğol ilerleyişi başladığı sırada Türkiye Selçuklu Devleti'nin başında, bu devletin en dirayetli hükümdarı I. Alaeddin Keykubad bulunuyordu. I. Keykubad, yaklaşan tehlikeyi fark etmiş, hızla gerekli önlemleri almaya başlamış, hatta bununla da yetinmeyerek, ülkesini istiladan koruyabilmek adına Moğol kağanına elçi göndererek "il" olmayı dahi kabul etmişti. Ancak I. Keykubad'ın bir suikast ile ortadan

¹⁰⁴ Vladimirtsov, **Çengiz Han**, s.145-146.

kaldırılmasından sonra yönetimi devralanlar aynı başarılı yönetimi gösterememişler ve devleti Moğolların sömürgesi haline getirmişlerdir¹⁰⁵.

Moğolların sömürgesi durumundaki Türkiye Selçuklu Devleti'nin gerek Altın Orda gerekse İlhanlılar ile ilişkileri söz konusudur. Bu ilişkiler, tezimizin ilgili yerlerinde Altın Orda-İlhanlı ilişkileri çerçevesinde söz konusu edilecektir.

4. Eyyûbiler

Atabek İmadeddîn Zengi'nin oğlu Nureddîn Mahmûd Zengi'nin vefatından sonra, onun hizmetinde bulunan komutanlardan Selahaddîn Eyyûbi, Mısır ve Suriye'de ise kendi hâkimiyetini ve “Eyyûbiler” olarak anılacak devleti kurdu. Özellikle Haçlılara karşı verdiği başarılı mücadelelerle adından söz ettiren Selahaddîn Eyyûbi'nin vefatından sonra Eyyûbilerde bir siyasi parçalanma görülür.

Suriye'nin önemli merkezlerinde ve bazı şehirlerinde hüküm süren Eyyûbi Melikleri hâkimiyet alanlarını genişletme gayreti içerisindeydi. Eyyûbiler arasındaki bu parçalanma, Moğol istilasına karşı alınacak önlemleri zorlaştıran nedenlerden biri olarak görülmektedir. Mesela Türkiye Selçuklu Sultanının ittifak arayışlarına Eyyûbilerin olumlu cevaplar vermesine rağmen taraflar arasında tam bir güven ortamı sağlandığı söylenemez.

Diğer taraftan Doğu Anadolu, Türkiye Selçukluları, Artuklular ve Eyyûbi melikleri arasında paylaşılmış bir durumdaydı. Doğu Anadolu'nun en önemli merkezlerinden biri olan Ahlât şehri, Celaleddîn Harezmşah tarafından tahrip edilip, bir Eyyûbi melikine bağlı olarak idare edilirken bu aileden gelenler kuzey ve orta Suriye'ye kadar olan bölgelerdeki şehirlerde hâkimiyetlerini devam ettiriyorlardı.

Selahaddîn Eyyûbi'nin 1192 yılında ölümünden sonra siyasi birliği bozulan Eyyûbiler, Mısır ve Suriye'deki hükümlerlerini 1250 yılında Eyyûbi ordularının en önemli gücünü teşkil eden Memlûklere terk etmek zorunda kalacaklardır ki, Memlûkler Moğollar ile mücadelede önemli başarılar kazanacaklardır¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Gül, a. g. e., s. 63-64.

¹⁰⁶ Gül, a. g. e., s. 61-64.

5. Kilikya Ermeni Krallığı

Bizans imparatorlarının asimilasyon ve tehcir politikaları sonucu, özellikle 11. yüzyılda Çukurova bölgesine göç etmek zorunda kalmış bulunan Ermeniler, 1095 yılında başlayan Haçlı Seferlerinin yarattığı şartlardan faydalanmasını bilmişlerdi. Haçlı ileri gelenlerinin kendilerine yardım eden Ermenilerin reisine verdiği unvana istinaden “Baronluk” olarak kurulmuş bulunan bu Ermeni siyasi oluşumu, Moğol istilasına öncesi “Krallık” mertebesine yükselmişti.

Türkiye Selçuklu Devleti’nin yaşadığı her sarsıntıda bir tehdit unsuru olduğunu göstermiş bulunan bu Kilikya Ermeni Krallığı, I. Alaeddin Keykubad’ın Moğol istilasına karşı alınacak önlemler çerçevesinde düzenlenen askeri harekât ile etkisiz hale getirilmişti. Ancak Ermeniler, Moğol istilasına Anadolu’ya ulaştığında kendi istekleri ile onların himayesine girmişler, Türk-İslam devletlerine ve diğer Müslüman devletlere karşı Moğolların bir yardımcı kuvveti gibi faaliyet göstermişler, hatta Müslümanlara karşı bir Moğol-Hristiyan devletler ittifakı oluşturulması için gayret sarf etmişlerdir¹⁰⁷.

6. Trabzon Rum Devleti (Trabzon Komnenosları)

Kuzeyde ise İstanbul’un Latinler tarafından 1204’de işgal edildiği sıralarda Doğu Karadeniz’de kurulan Trabzon Rum Devleti, bölgede etkili olmaya gayreti içinde idi. Ancak birbirini takip eden olaylar bunu gerçekleştirmelerine imkân vermemiştir. 1214 yılında İznik-Latin barış anlaşmasından sonra, İznik İmparatoru olan Theodoros Laskaris, Trabzon Rum Devleti’ni kendi devletine ilhak ederek bu suretle Karadeniz’in güney sahilinde kendisine kuvvetli bir mevki kazanmış bulunmaktaydı.

Bu olayların ardından, Türkiye Selçukluları işe müdahale ederek, Sinop’u ele geçirip Trabzon İmparatorunu mağlup ettiler. İmparator Aleksios esir düşüp daha sonra Konya sultanının vassali olarak tekrar Trabzon tahtına çıkarıldı. Bundan sonra artık Trabzon Rum İmparatorluğu, sadece küçük bir arazi şeridinden ibaret kalmış ve Sinop’un Selçuklulara ait olması ile batı Anadolu’yla bağlantısı kesilmiştir¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Ersan, **Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler**, Ankara 2007.

¹⁰⁸ George Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Türkçeye çev., Fikret Işıltan, Ankara 1991, s. 399.

7. İsmaililer

XI. yüzyılının sonlarında kurulmuş ve İslamiyet'in Şii koluna bağlı olan İsmailîlilerin bir kolu da Lübnan'da bulunuyordu, ancak bunların sayısı kıyas kabul edemeyecek kadar az bir nüfuz ve güce sahipti¹⁰⁹. Bütün Sünni İslam dünyasının temsilcisi olan Abbasilerin yanında İran'da Bâtınîlerin Alamut ve çevresindeki varlığı da göz önünde tutmak gerekiyor¹¹⁰.

8. Bizans İmparatorluğu

XI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Selçukluların başlattığı fetih harekâtıyla Anadolu'nun batısına çekilen Bizans İmparatorluğu, 1204 yılında İstanbul'u işgal eden Latinlerden de ağır bir darbe yemişti. İstanbul Latinler tarafından istila edildikten sonra Bizans çeşitli bölgelerde kurulan devletler tarafından temsil edilmeye başlandı. Bunlar içerisinde en önemlisi İznik İmparatorluğu olup, o da Batı Anadolu'da sağlam bir otorite kurmuştur.

İznik İmparatorluğu, Batı Anadolu'da Türkiye Selçukluları ile aralarında bir sınır hattı oluşturmuş, bir yandan Türklerin saldırılarına engel olmaya çalışırken diğer taraftan İstanbul'u geri almanın gayreti içinde olmuştur. Nitekim Laskarisler, 1261 yılında İstanbul'u geri almışlar ve merkezlerini İstanbul'a taşımışlardır¹¹¹.

C. CENGİZ HAN'IN FAALİYETLERİ

Ortaçağ tarihinin en önemli güçlerinden biri kuşkusuz büyük Moğol İmparatorluğudur. Türk-İslam dünyasının doğusunda ortaya çıkan Moğol İmparatorluğu ile Yakın Doğu'nun siyasi yapısı ve dengeleri tamamıyla değişip özellikle sosyo-kültürel ve etnik yapısında geniş bir nüfus aktarımı ve hareketlilik meydana gelmiştir. Dünya tarihinin en önemli sayfalarından birini Cengiz Han¹¹²,ın şahsiyeti ve faaliyetleri

¹⁰⁹ Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s. 20.

¹¹⁰ Gül, **a. g. e.**, s. 62.

¹¹¹ Geniş bilgi için bkz. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s. 402-416.

¹¹² Câmî'ü't-Tevârîh'in yazarı Reşîdüddîn, Cengiz lakabı hakkında şu bilgileri vermektedir: Temuçin, Ong Han'ı yenip memleketi ve ordularını ele geçirdi. Bu yılda ona Cengiz lakabı verdiler ve Cengiz'in anlamı güçlü ve büyük padişah anlamında olan Gür Han ile aynıdır. Her zaman o memlekette büyük padişahlara Gür Han demek bir gelenek idi. Son zamanlarda Nirun ve bazı Dürükün Moğol kabileleri toplanıp Camuka Saçan'a Gür Han adı verdiler. Bu isim başkalarına verildiğinden ve onlara uğursuz olduğundan Moğolcada aynı anlamda olan lakabı Cengiz Han için

ile ilişkili olayların teşkil ettiğinde şüphe yoktur. Cengiz Han'ın teşkilatçı dehası sayesinde, küçük bir Moğol kavmi, kendisinden kat kat fazla olan diğer kavimleri ve çok geniş ülkeleri yalnız hâkimiyeti altına almakla kalmamış, bu kavimleri bir tek imparatorluk halinde birleştirerek, dünyada yeni bir nizam kurmuştur. Bu İmparatorluğun hâkim unsuru Moğollar olmakla beraber, ahalisinin ve askerlerinin çoğunluğunu Türkler teşkil ediyordu. Bu nedenle de Moğol tarihini Türk tarihinden bağımsız bir şekilde düşünmenin yanlış olduğu kanısındayız.

Tarihte hemen hemen rol oynamamış olan Kerülen Nehri kıyısında göçebe hayatı yaşamakta olan Moğol kabileleri, ilk defa Cengiz Han döneminde bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmışlardır¹¹³. XII. Asırda Moğolları oluşturan çok sayıdaki kabilelerden biri de Cengiz Han'ın mensup olduğu Kıyat¹¹⁴ kabilesiydi¹¹⁵.

1157'lerde¹¹⁶ doğan Yesükey-Batur oğlu Timuçin, henüz 12 yaşında iken babasını kaybetti¹¹⁷. Gençliğinde babasından miras kalan koyun ve at sürülerini baba tarafından akrabalarına kaptıran Timuçin, sürülerini tekrar elde edene kadar annesi ve kardeşleriyle sefil bir hayat sürdürmek zorunda kaldı¹¹⁸. Bununla birlikte dehası sayesinde Moğol kabileleri arasında kısa zamanda kendisini kabul ettirmeyi başardı¹¹⁹.

kullandılar. bkz. Reşîdüddîn, **C.T.**, I, s. 569; Ebu'l-Gazi Bahadır Han cengiz'in, "çink"'in çoğulu ve anlamının ulu, katı ve sert olduğunu yazmaktadır. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, **Türk'ün Soy Ağacı**, çev. Doktor Rıza Nur, İstanbul 2009, s. 74; Saunders, Cengiz'in ilk önce 1194 yılında yapılan bir Kabile toplantısında ve daha sonra 1206'da yapılmış olan büyük bir kurultayda onaylandığını düşünerek P. Pelliot'un konuyla ilgili şu ifadeleri vermiştir: Cengiz kelimesi Türkçe deniz anlamında olan Tengiz'den alınmış, yeryüzünü kapsadığı düşünülen deniz genişliğinde bir hâkimiyeti anlatmaktaydı. bkz. Saunders, **Târîh-i Fütuhât-i Moğol**, s. 210 (haşiyeler); Rızaeddîn Fahreddîn, Cengiz Han'ın zafer kazanan bağımsız hükümdar anlamında olduğunu ifade etmektedir. Rızaeddîn Fahreddîn, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, Türkçeye çev. ve not., İlyas Kamalov, İstanbul 2003, s. 23; Cengiz ünvanı hakkında ayrıca bakınız; Osman Turan, "Çingiz Adı Hakkında", **Belleten**, V/19-20, Ankara 1941, s. 267-276.

¹¹³ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 189.

¹¹⁴ Câmî'ü't-Tevârih'in yazarı Reşîdüddîn Kıyat kelimesinin Kıyan sözünün çoğulu olduğunu ve Kıyan'ın Moğolcada güçlü ve hızlı bir şekilde dağın yüksekliğinden aşağı inen güçlü sel anlamında olduğunu ifade etmektedir. Reşîdüddîn, **C.T.**, I, s. 148.

¹¹⁵ Cüveynî, **T.C.G.**, s. 152.

¹¹⁶ Cengiz Han'ın doğum tarihi üzerinde bir birlik yoktur. Kaynaklarda onun doğum tarihini 1155, 1162, 1166 ve 1167 olarak yazanlar vardır. Reşîdüddîn'e göre Cengiz Han, Domuz yılı 1227 tarihinde vefat ettiğinde, Hicri Kameri yılı hesabıyla 75 yaşında, Hicri Şemsi yılı ile Türk takvimi hesabı ve artık yılları nazara alarak 73 yaşında vefat ettiğine göre, onun doğum tarihinin Ocak 1155 Domuz yılına denk geldiği kanaatindedir. bkz. Reşîdüddîn, **C.T.**, I, s. 560; Grousset'e göre Cengiz Han'ın doğumu 1167 yılında gerçekleşmiştir. Bkz. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 195.

¹¹⁷ M. F. Köprülü, "Cengiz Han" **İA**, III, Eskişehir 1997, s. 91.

¹¹⁸ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 192.

¹¹⁹ Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 120.

1206 yılında Moğolistan'da yaşamakta olan Moğol-Türk kabilelerini kendi hâkimiyeti altına alarak Orhon Nehri kıyısında toplanan kurultayda bütün kabilelerin birleştiğini ilan edip “*Cengiz Han*” unvanını alarak bütün il ve ulusun başına geçmiştir¹²⁰. Bunu müteakip Cengiz Han, diğer illeri de kendisine tabi kılmak maksadıyla seferlere başlamış, büyük bir İmparatorluk kurmak hedefi ile Çin ve Tangut ülkesini, ardından tüm Asya'yı ele geçirmek üzere çalışmalara başlamıştır.

1. Çin Seferi

XII. yüzyılın sonunda Çin'in güneyinde Hang-Çeu başkent olarak Song İmparatorluğu, kuzeyde Pekin başkent olarak Cürçet, Ju-Çen veya Kin Tunguz İmparatorluğu arasında paylaşılmıştır. Çin'in kuzey-batı bölgesinde Si-Hia Tangut Krallığı teşekkül etmiş, Tarım'ın kuzey-doğusunda, Turfan'dan Kuça'ya uzanan bölgede Nesturi inancına bağlı medeni ve yerli Türkler olan Uygur Türkleri, Çu Nehrinin Isık-Göl bölgesi ile Kaşkarya'da Kara-Hıtay İmparatorluğu bulunmaktaydı¹²¹.

Cengiz Han 1211 yılında Çin seferine çıkarak 1214 yılında Pekin'i hâkimiyeti altına almakla büyük bir başarı kazanmış oluyordu. 1215 yılında ordularının çoğunu Çin'den çıkararak Türkistan'a doğru yöneldi. 1218 yılında Kara-Hıtay Devleti üzerine sefere çıkan Cengiz Han, bu devletin yıkılmasıyla İli, Isık Göl, Talas ve bütün Doğu Türkistan'ı, kurmuş olduğu Moğol İmparatorluğuna dâhil etmeği başardı¹²².

2. Harezmi Seferi

Bu dönemde Maverâünnehir ve İran'ın çok büyük kısmı Harezmişahlar Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunuyordu. Urgenç, merkez olmak üzere Harezmişahlar XIII. Yüzyıl başlarında İslam dünyasının en güçlü siyasi teşekkülü haline gelmişlerdi. Günden güne güçlenen ve batıya doğru ilerlemeğe başlayan Moğollar için Harezmişahlar tehlikeli bir düşman olarak görünüyordular.

¹²⁰ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s. 120.

¹²¹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.186.

¹²² Sebahattin Ağaldağ, “Moğol Devleti”, *Türkler*, VIII, Ankara 2002, s. 269-270.

Harezmşah sultanı Alaeddîn Muhammed, muhtemelen Cengiz Han'ın faaliyetlerinden haberdar olmak için, Cengiz Han'a ticari bir heyet göndermişti¹²³. Cengiz Han, heyeti iyi karşılayıp her türlü kolaylığı sağlayacağına dair söz vermiş, dönüşlerinde Harezmşah'a kıymetli hediyelerle birlikte dört yüz kadar tacirden oluşan bir kervan göndermişti. Bu kervan Otrar kentine vardığında yerel hâkim tarafından saldırıya uğrayıp, malları yağmalandı. Aralarından kurtulmayı başaran tüccarlardan biri durumu Cengiz Han'a iletince Cengiz Han çok öfkелendi¹²⁴.

İki devlet arasındaki anlaşmazlıklara Cengiz Han'ın yayılma arzusu da eklenince, Moğollarla Harezmşahlar arasında korkunç bir savaş vuku buldu. 1219-1220 yıllarında Buhara, Semerkant, Otrar, Cuci Seğnak gibi Harezmşahlara ait büyük şehirler Moğollar tarafından ele geçirildi¹²⁵.

Cengiz Han 1220 güzünde Tirmiz, 1221'de Belh, Talekan ve bazı diğer şehirleri zapt ettikten sonra güneye dönerek İndus'a kadar gitmişti. 1224'te Rey, Sava, Kum ve Kaşan şehirlerine de seferler düzenlemiştir¹²⁶.

Cengiz Han 1225 yılının ilkbaharında Moğolistan'a dönmüş ve 1225-1226 yılının kışını ve yazını Orhun'un kolu olan Tula'daki karargâhında geçirmiştir. Yaşının bir hayli ilerlemesine bakmayarak 1226 yılında Tangut Krallığı'na karşı da bir sefer düzenlemiştir. Esasında Tangut kralı Moğol İmparatorluğuna tabi idi. Fakat Tangut kralı, Cengiz Han'ın Harezmşahlar üzerine tertip ettiği sefere kuvvetleriyle birlikte katılması emrini almış olmasına rağmen buna icabet etmemiş ve hatta Cengiz Han'ı tahkir edici sözler sarf etmişti. Cengiz Han, Tangut kralının bu hareketini unutmamış ve işlerini yoluna koyduktan sonra onun üzerine büyük bir orduyla harekete geçmiştir¹²⁷. Cengiz Han, bu sefere giderken düzenlediği bir süre avı sırasında atından düşerek ağır bir şekilde yaralanmıştı. Adamlarının bu seferi erteleme tekliflerine karşı gelen Cengiz Han, Tangut krallığı üzerine saldırdı. Ölümünden kısa bir süre önce düzenlemiş olduğu bu seferde Tangutlar büyük yenilgiye uğratılmış, Cengiz Han fermanı üzere başkent düştükten sonra Tangut hâkimi ve yandaşlarının tamamı öldürülmüştür¹²⁸.

¹²³ M. F. Köprülü, "Cengiz Han", **İA**, III, Eskişehir 1997, s. 95.

¹²⁴ Abu'l-Farac, **a.g.e.**, II, s. 482.

¹²⁵ Spuler, **İran Moğolları**, s. 33-35.

¹²⁶ Spuler, **İran Moğolları**, s. 38-39.

¹²⁷ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 241.

¹²⁸ Grousset, **a.g.e.**, s. 241-242; Vladimirtsov, **Cengiz Han**, s. 169-171.

Abu'l-Farac'a göre; Cengiz Han Tangut ülkesini fethetme kararı verip buraya hareket ettiği sırada ağır bir hastalığa yakalanmıştı. Doktorların bütün çabalarına rağmen iyileşememiş ve hastalığı ilerlemişti¹²⁹. Cengiz Han, pek geniş ülkeler zapt ettikten sonra nihayet 18 Ağustos 1227 tarihinde vefat etmiştir¹³⁰.

D. CENGİZ HAN'IN ÖLÜMÜNDEN SONRA YAŞANAN GELİŞMELER VE DÖRT ULUSUN ORTAYA ÇIKMASI

Bilindiği üzere Cengiz Han daha hayattayken Moğol İmparatorluğu topraklarını kendi oğulları Cuci, Çağatay, Ögedey ve Tuluy arasından bölüştürmüş ve bu şekilde de Dört Ulus ortaya çıkmıştır¹³¹.

Ulus, Moğol hanının kendi çocuklarına bağışladığı bütün kabile halkı, şehir veya bölgeden oluşmaktadır. Bu kavram, belirli sınırlarla çevrili toprak parçası ve bu toprak parçası üzerinde yaşayan halkı ifade etmektedir. Ulus denilen bu topraklar ve üzerinde yaşayan ahali, Hükümdar tarafından çocukları ve hatta hatunları arasında taksim olunuyordu¹³².

Dört Ulus, Cengiz Han'ın büyük fetihlerinden sonra, Moğol geleneğine göre kendi oğulları Cuci, Çağatay, Ögedey ve Tuluy arasında bölüştürdüğü bölgeler ve bu bölgeler üzerinde yaşayan kabilelerin her birini ifade eder. Bu taksimatta, İran ve Çin'deki bölgeler yer almamaktadır. Çünkü Cengiz Han hayatta iken İran ve Çin'in durumu henüz açıklık kazanmamıştı. Sadece İran'ın doğu tarafı Moğolların egemenliği altında bulunuyordu.

Moğol tarihinde çok önemli bir yer tutmasına ve tarihçilerin ilgisine rağmen bu olay ile ilgili cevaplanamayan pek çok soru bulunmaktadır. Mesela Cengiz Han, kardeşleri Cuci Kasar ve Temuçe'ye de topraklar vermiş olmasına¹³³ rağmen ulusların sayısı yine de dört olarak zikredilmektedir. Ancak Rus yazar Boris Vladimirtsov geniş bir araştırmada, "ulus"un ülke sınırları anlamına geldiğini, "yurt" ile eş anlamda olduğunu ifade etmektedir. Hâlbuki ulus; mülk-millet ve aynı şekilde millete miras

¹²⁹ Abu'l-Farac, **a.g.e.**, II, s. 522-523.

¹³⁰ Spuler, **İran Moğolları**, s. 42-43. Abu'l-Farac Cengiz Han'ın ölümünün 24 Ağustos'ta gerçekleştiğini anlatmaktadır. Bkz. Abu'l-Farac, **a.g.e.**, II, s. 523.

¹³¹ Remzî, **Tefikü'l-Ahbâr**, I, s. 358.

¹³² Beyani, **Moğolan**, s. 260.

kalan mülkler anlamındadır. Vladimirtsov'a göre ulus daha çok toplum (cemiyet) anlamında olup Moğolların askeri birlikleri ile ilgili idi¹³⁴. Vladimirtsov'un bu tespitinin doğru olduğu kanaatindeyiz. Zira Cengiz Han bütün halkı (kabileleri) ve ordularını, varisleri arasından bölmüştür. Böylece yeni toplum bölümleri ve Moğol orduları düzenine sıkı bağlı olan Moğol ulusları ortaya çıkmıştır.

Moğolların göçebe hayatının hayvan gezdirmekle derin ilişkisi olduğundan ve uluslar kalıbında yeni yaylak ve kışlaklara sahip olabileceklerinden, ondan sonra her ulusta sakin olan kabilelerle o ulusun önderleri arasında sağlam bir bağ ortaya çıktı. Gerçi ulusların son ve kesin şekillenmesi Cengiz Handan birkaç on yıl sonra oldu. Ancak onun ölümünün ilk yıllarından itibaren ulus, Moğolların sosyal, iktisadi ve askeri hayatının temel siyasi birliği haline gelmiştir. Bununla birlikte yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, ulusların ortaya çıkmasıyla ilgili birçok bilinmeyen meseleler vardır. Bunlardan biri Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğunu bölmesi hakkındaki vasiyetidir. Cengiz Han 619/1223 senesinde –batıdaki fetihlerden sonra- Kulan Başı¹³⁵ çölünde kendi oğulları ile görüşmüştür¹³⁶. Cüveynî'ye göre bundan önce Cengiz Han, Fenaket nehri kıyısındaki kurultayda kendi oğullarıyla bir araya gelmiştir¹³⁷. Bu iki görüşme de Cengiz Han'ın, İran'dan Moğolistan'a dönüşünde gerçekleşmiştir. Ancak bu görüşmelerin hangisinde ulusların kendi oğulları arasında paylaştırıldığı belli değildir.

Cengiz Han, hayatının son günlerinde, Kansu'daki Si-Hia Tangut krallığı ile savaş zamanında memleketlerini korumak üzere Ögedey ve Tuluy'a kendi uluslarına gitmelerini tavsiye etmiştir¹³⁸. Bu bilgi, bu zamanda toprakların bölünmesinin gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir.

1. Tuluy Ulusu

Cengiz Han'ın asıl yurdu, Kerülen, Onon ve Orhun ırmakları ile Karakurum dağları eteklerini içeriyordu. Böylece Ögedey Ulusu ile de sınırdaş oluyordu.

¹³³ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 249.

¹³⁴ Vladimirtsov, **Nizam-i İctimai-i Moğol**, s. 159-168.

¹³⁵ Tarih-i Cihân Güşâ'da bu isim Kulan Taşı şeklinde geçmektedir. Bkz. Cüveynî, **T.C.G.**, I, s. 246.

¹³⁶ Abbas İkbâl Aştıyani, **a.g.e.**, s. 67-68; Vladimirtsov, **Cengiz Han**, s. 164.

¹³⁷ Cüveynî, **T.C.G.**, I, s. 246.

¹³⁸ Reşidüddîn, **C.T.**, I, s. 539.

Cüveynî'ye göre “*Aslında o bölge, dairenin merkezi gibi ülkenin ortasıdır*”¹³⁹. Moğol âdetine göre, babanın asıl yurdu en küçük oğula geçiyordu¹⁴⁰. Otçigin¹⁴¹, yani “*Ocak Şehzadesi*” anlamındaki lakabı olan Tuluy –ilk hatundan- küçük oğlu olduğuna göre atalar ocağının, yani Kerülen, Onon ve Tula çevresinden Çin’e kadar uzanan Moğolistan topraklarını almıştır. Moğollar, Moğolistan’a Yaka Ulus yani “*Büyük Ulus*” diyorlardı¹⁴².

2. Çağatay Ulusu

Moğolistan sınırından başlayıp, Kara-Hıtay Devleti’nin sınırlarını ve o zamana kadar ele geçirilmiş olan Maverâünnehir şehirlerinin hepsini kapsıyordu. Başka bir ifade ile günümüzde Batı ve Doğu Türkistan bölgelerini içeren Türkistan bu ulusu teşkil ediyordu ve hatta ulusun sınırları Belh, Buhara ve Bamyân’a kadar uzanıyordu. Ulusun merkezi, Almalık’ın yanında bulunan Kunas şehriydi¹⁴³.

3. Ögedey Ulusu

Ögedey, babasından sonra büyük Moğol İmparatorluğu tahtına oturduğu için, en az paya sahip oldu. Cengiz Han daha hayatta iken onun yurdu İmil ve Konak ırmakları kıyıları sınırındaydı. İmil, günümüzde de aynı adla bilinen Batı Moğolistan’da bir nehir adıdır. Ögedey, tahta oturduktan sonra, Cüveynî’ye göre Hıtay ve Uygur bölgeleri arasında bulunan kendi ulusunun asıl merkezine taşındı¹⁴⁴ ve İmil Irmağı havzası taraflarını kendi oğlu Güyük’e verdi¹⁴⁵.

¹³⁹ Cüveynî, **T.C.G.**, I, s. 158.

¹⁴⁰ Reşidüddîn, **C.T.**, I, s.784

¹⁴¹ Reşidüddîn, *Câmi’ü’t-Tevârîh*, eserinde bu kelime hakkında şöyle bilgi vermektedir: Aslında bu terim Türklerle aittir. Od; ateş ve Tigin; emir anlamında olup Ateş Tanrısı veya ateş emiri anlamına gelmektedir. Moğol şivesinde Tigin zor talaffuz edildiğine göre Otçigin ve bazılarınca Otçi şeklinde söylenmektedir. Ancak bu terimin aslı ve gerçeği yazdığımız kadardır. bkz. Reşidüddîn, **C.T.**, II, s. 784-785.

¹⁴² Vladimirtsov, **a.g.e.**, s. 163; Laszio Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler**, Ankara 1983, s. 81.

¹⁴³ Cüveynî, **T.C.G.**, I, s.158; Beyani, **Moğolan**, s. 260-261.

¹⁴⁴ Cüveynî, **T.C.G.**, I, s. 158.

¹⁴⁵ Cüveynî, **T.C.G.**, I, s. 158; Beyani, **Moğolan**, s. 261.

4. Cuci Ulusu

Cuci Ulusu gerçi hiç bir zaman Büyük Kağanlık makamını elde edemedi. Ancak bölgede belli bir dönem oldukça önemli bir güç olarak hüküm sürdü. Onların devleti diğer uluslardan daha uzun ömürlü oldu.

Moğol geleneğine göre babanın büyük oğlu, en uzak topraklarına sahip oluyordu. Cuci, diğer kardeşlerinden daha önce babasından kendi payını almıştı. Onun payı İmparatorluğun batı kısımlarıydı¹⁴⁶. Cengiz Han'ın büyük oğlu olan Cuci'nin sahip olduğu topraklar Kaşgar ile Bulgar arasındaki bölgeyi kapsıyordu. Bu alan, Seyhun'un yukarı havzası (Doğu Türkistan'da bulunan Kayalık'tan itibaren), Harezm eyaleti, Deşt-i Kıpçak, Güney Rusya'nın bir kısmı, Batı Sibirya, Ural Dağları etekleri ve Tuna Nehri'nden Bulgar ve batıda Tatar atlarının tırnağı bastığı yerlere kadar olan alanı içeriyordu¹⁴⁷.

Aslında Cuci, batı yönündeki fetihlerinde Moğol komutanlarının öncüsüydü. Hatta Harezmşahların başkenti olan Harezm'in ele geçirmesinde önemli rolü olmuştur¹⁴⁸. Ancak kaynaklar burada da Cuci'nin diğer kardeşleri ve hatta Cengiz Han ile olan çekişmelerinden (anlaşmazlıklarından) haber vermektedir. Buna dayanarak da onun 624 (1226/1227) yılında ve Cengiz Han'dan altı ay önce olan ölümünü kuşkulu görülmektedir¹⁴⁹. Moğollar ile Müslümanların çarpışmasına çok üzülen Cürcani, Cuci'nin Harezmşahlarla barış yapmak, Müslümanları himaye etmek ve Cengiz Han'ı öldürmek niyetinde olduğunu, bu nedenle de Cengiz Han tarafından zehirlenerek ortadan kaldırıldığını yazmaktadır¹⁵⁰. Nesevî de Cuci'nin Harezmşahlı Sultan Muhammed'in kızı ile evlendiği bildirmekte¹⁵¹ ve taraflar arasındaki yakınlığa işaret etmektedir.

Cuci'nin sahip olduğu topraklar Moğol İmparatorluğunun İran coğrafyasına en yakın ulustu. Moğolların Harezm ve Horasan'a atadığı ilk idari görevliler onun

¹⁴⁶ Cüveynî, **T.C.G.**, I, s.158.

¹⁴⁷ Cüveynî, **T.C.G.**, I, s. 157-158; Reşîdüddîn, **C.T.**, I, s. 731; Beyani, **Moğolan**, s. 260.

¹⁴⁸ Cüveynî, **T.C.G.**, I, s. 231 ve devamı.

¹⁴⁹ Remzî, **Telfikü'l-Ahbâr**, I, s. 362-363.

¹⁵⁰ Cüzcanî, **Tabakât-i Nasrî**, II, s.150.

¹⁵¹ Muhammed b. Ahmed Nesevî, **Sîret-i Celaledîn (ya Târîh-i Celâlî)**, Farsçaya çev. Muhammed Ali Naseh, edi. Halil Hatîb Rehber, Tahran 1366 h.ş., s. 161.

tarafından tayin edilmişti¹⁵². Cuci öldükten sonra onun toprakları Cengiz Han'ın fermanı üzere bölündü. Cuci'nin doğu toprakları büyük oğlu Orda ve batı kısmı ise diğer oğlu Batu'ya verildi. Aynı şekilde Batu, bütün Cuci Ulusu'nun hükümdarı unvanını da almış oldu¹⁵³. Batu daha sonraları sahip olduğu toprakları genişleterek Büyük Kağan ile aynı seviyeye gelecek kadar güçlendi. Öyle ki, Moğol İmparatorluğunu doğu kısmı (Merkez) ve batı kısmı (Batu toprakları) şeklinde iki kısma bölündüğünü söyleyebiliriz. Bu durumda da İran'da ele geçirilen topraklarının Merkez'e mi yoksa Cuci Ulusu'na mı bağlı olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır.

Cuci Ulusu'nun İran coğrafyasındaki sınırlarının nereye kadar uzandığı açık değildir. Sınırların kesin olarak tayin edilmemiş olması Cuci Ulusu'nun Moğol merkez devletiyle olan çekişmesine zemin hazırladı¹⁵⁴. Bu anlaşmazlık ve çekişme İran'da İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla Altın Orda-İlhanlı Devleti mücadelesi şeklinde devam etti.

¹⁵² Cüveynî, **T.C.G.**, II, s.705.

¹⁵³ Remzî, **Telfikü'l-Ahbâr**, I, s. 364-365.

¹⁵⁴ Fahreddîn Davut Benaketi, **Ravzatü Ulu'l-Elbab fî Marifetü't-Tevârih ve'l-Ensâb (Târîh-i Benaketi)**, haz. Cafer Şear, Tahran 1348 h.ş., s. 384 ve devamı.

II. BÖLÜM

ALTIN ORDA VE İLHANLI DEVLETLERİNİN KURULMASI

A. ALTIN ORDA’NIN KURULMASI

1. İlk Deşt-i Kıpçak Seferi ve Cuci Ulusu’nun Durumu

Altın Orda Devleti, Cengiz Han’ın diğer ulusları arasında ilk kurulan ulus olmuş, diğerlerine nazaran daha geniş bir coğrafyaya yayılmış ve varlığını en uzun süre devam ettiren ulus olmuştur¹⁵⁵. Esasen Altın Orda olarak bilinen bu Devlet, daha büyük bir siyasi oluşum olan Cuci Ulusu’nun sadece bir parçasını teşkil ediyordu.

Cengiz Han 617/1220 yılında çıktığı Harezmi Seferi ile meşgul iken 619/1222 yılında en değerli kumandanlarından olan Cebe Noyan¹⁵⁶ ve Subutay Noyan’ı otuz bin¹⁵⁷ kişilik bir ordu ile Harezmi şahı olan Sultan Muhammed’i takip etmek üzere Horasan, Azerbaycan ve Irak taraflarına doğru sefere gönderdi. Bu esnada büyük oğlu Cuci ise Harezmişahlar ülkesinin zaptını tamamladıktan sonra aynı yıl içerisinde Cengiz Han tarafından kendisine verilen İdil Irmağı doğusundaki yurduna doğru gitmişti¹⁵⁸.

İran, Azerbaycan, Gürcistan ve Güney Kafkasya’yı geçen Cebe ve Subutay noyanların idaresindeki Moğol ordusu ilerleyerek önce Şirvan’a geçmiş, ardından ise önce Şamahı’yı, daha sonra Derbent’i yağmalamış, bu ikinci şehir üzerinden ise Kuzey Kafkasya’ya doğru gitmişti¹⁵⁹. Moğol kuvvetleri burada bölge kavimlerinin oluşturduğu birleşik kuvvetler ile karşı karşıya kalmışlardı. Bunlar Alan’lar, Çerkes’ler ve Lezgi’ler ile Kıpçak Türkleri idi. Bu güçler ile baş edemeyeceğini anlayan Moğol komutanları Cebe ve Subutay noyanlar, akıllıca davranarak Reşîdüddîn ve İbn-i Esîr’e göre “Bizler, sizler hep bir taifeden ve bir cinsteniz. Bu Alanlar ise sizden değildir ki onlara yardım

¹⁵⁵ Bu devlet ile ilgili araştırmalar yapmış olan araştırmacılardan A. Y. Yakubovkiy’e göre Altın Orda bağımsız olarak 225 sene hüküm sürmüştür. TDVİA’da ise bu Devletin 1241-1502 seneleri arasında var olduğunu düşünür ki, bu da 262 seneye tekabül eder. Krş. Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 152; Mehmet Saray, “Altın Orda Hanlığı”, **TDVİA**, II, İstanbul 1989, s. 537.

¹⁵⁶ Moğolların Gizli Tarihine Göre bu seferde Cebe’in katıldığına göre açık bir ifade bulunmamaktadır. **Gizli Tarihi**, s. 185.

¹⁵⁷ R. Grousset bu rakamı 25 bin olarak zikretmiştir. Bkz. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 239.

¹⁵⁸ Mustafa Kafalı, **Makaleler**, I, yay. haz., E. Semih Yalçın; Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 105; Reşîdüddîn, **C.T.**, I, nşr. Behmen Kerimi, s. 430; Kamalov, **Altın Orda ve Rusya**, s. 68; Cüveynî, **T.C.G.**, I, s. 226.

¹⁵⁹ M. Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s. 40; Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 240.

edesiniz. Dininiz de onların dini gibi değildir. Biz size söz veriyoruz ki size saldırmayacağız, dilediğiniz parayı ve kumaşları vereceğiz. Siz de bizi onlar ile bırakın.” diye haber göndererek Kıpçakları kendi taraflarına çekmeyi başarmışlardı¹⁶⁰. Daha sonra birbirinden ayrılmış olan yukarıda adını saydığımız diğer kavimleri birer birer yenmişler ve nihayet Kıpçakların peşine düşerek verdikleri ganimeti zorla geri almışlardı¹⁶¹. Bütün bu yaşananlardan sonra durumun vahametini idrak eden Kıpçak hanlarından Kotan Han, damadı Mistislav De Galiç ile diğer Rus prenslerini Moğollar üzerine müşterek bir sefere ikna etti. Galiç, Kief, Çernikof ve Smolensk prensleri tarafından yönetilen seksen bin kişilik bir Rus ordusu harekete geçti¹⁶².

Cebe ve Subutay, önce geri dönerek müttefiklerin iyice yorulmalarını ve bir birinden ayrılmasını beklediler. İki ordu Don Irmağı’na katılan Kalka Irmağı’nda 31 Mayıs 1223’te karşı karşıya geldiler. Tarihte Kalka Savaşı olarak bilinen bu savaşta, Moğollar birleşik Rus-Kıpçak ordusunu mağlup etmeği başardılar. Daha sonra Suğdak’ı yağmalayıp bol miktarda ganimetlerle kendi yurtlarına doğru geri dönmek istediler. Fakat İdil Irmağı’ndan ayrıldığı büklüme yakın bir mevkide Bulgarların ansızın baskısına uğrayıp ağır zayıat verdiler¹⁶³. Cebe ve Subutay noyanlar, daha sonra Ural’daki Kanklı Türklerini yenmişler ve Sir-Derya’nın kuzeyindeki bozkırlarda Cengiz Han’ın esas ordusu ile birleşmişlerdir¹⁶⁴.

Mustafa Kafalı, dehşet salma ve yağma harekâtı gibi görünen bu ilk Kıpçak seferini, daha sonra yapılacak olan ikinci Kıpçak seferi için bir hazırlık tatbikatı olarak değerlendirmektedir¹⁶⁵.

Cengiz Han 1225 yılında Harezmşahlar üzerine yaptığı seferden dönüp yaz mevsimini İrtiş Irmağı civarında geçirdikten sonra sonbaharda Orhon’un kolu Tula’daki karargâhına geçmişti¹⁶⁶. 1222 yılından beri doğu Deşt-i Kıpçak’ta bulunan büyük oğlu Cuci Han’ı yerinde bırakmış ve ona İrtiş Irmağı’ndan İdil Irmağı’na kadar uzanan doğu Deşt-i Kıpçak ülkesi ile Harezm’in idaresini vermişti. Zira ilk Kıpçak seferinde nihai bir

¹⁶⁰ Reşidüddîn, C.T., I, nşr. Behmen Kerimi, s. 381-382; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, Türkçe çev. İzmirli, s. 54.

¹⁶¹ Grouset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 240.

¹⁶² İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, Türkçe çev. İzmirli, s. 57-58; Grouset, **a.g.e.**, s. 241; Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s. 40.

¹⁶³ Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s. 41; Kamalov, **Altın Orda ve Rusya**, s. 69.

¹⁶⁴ Grouset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 241.

¹⁶⁵ M. Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluşu**, s. 17.

¹⁶⁶ Grouset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 241; Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s. 186.

sonuç alamadığı için Cuci Han muhtemelen yeni hazırlanacak olan seferin tertibinde ileri karargâh vazifesini görecekti¹⁶⁷. Ayrıca burada Büyük Orda'nın tesis edilmesi ve Altın Taht'ın kurulmasını emretmişti¹⁶⁸. Bundan dolayı dört ulus içinde ilk tesis olunan Cuci Ulusu olmuştur. Mustafa Kafalı, Cengiz Han'ın Cuci Han'a İrtiş'ten İdil Irmağı'na kadar olan bu geniş ülkeyi "yurt", Harezm'i ise askerlerinin atlarının yemini karşılamak üzere otlak olarak verildiğini ifade etmektedir¹⁶⁹.

1227 yılında Cuci Han'ın, babası Cengiz Han'dan altı ay önce vefat etmesi üzerine¹⁷⁰, ikinci oğlu olan Batu, ulusun hükümdarı olarak ilan edildi¹⁷¹. Cuci Han 1222-1227 yılları arasında beş yıl boyunca kendi yurdunda egemenliğini sürdürmüş ve kendi adıyla anılacak olan Cuci Ulusu'nun temelini atmıştır. Cuci'nin sağlığında bütün Deşt-i Kıpçak ona yalnız ismen tabi olmuştu. Kıpçak bozkırlarının en büyük kısmı henüz ele geçirilmemişti. Bu ikinci Kıpçak Seferi'nde oğlu Batu tarafından gerçekleştirilecekti. Zira birinci Kıpçak Seferi'nin sonunda henüz Batı Deşt-i Kıpçak'ta kesin bir Moğol hâkimiyeti kurulmamıştı ve Cuci Han'ın hâkimiyeti batıda sadece İdil boyuna kadar uzanmaktaydı¹⁷².

2. Cuci Ulusu'nun İkiye Bölünmesi

Cuci Han'ın 1227 yılında ölümünden sonra büyük oğlu Orda ve ikinci oğlu Batu'nun her ikisinin de diğerinin lehine tahttan feragat etmekte ısrar etmeleri,

¹⁶⁷ Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s. 41; Kafalı, **Altın Orda**, s. 17; Grousset, Cuci Han'ı doğu Deşt-i kıpçak'ta kalmasının istiklalini ilan etmekle yorumlamaktadır. Kaynaklarda bu görüşü destekleyen bilgileri Tabakât-i Nasırî ve Câmî'ü't-Tevârîh'te görmekteyiz. Bkz; Grouset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 241; Cüzcanî, **Tabakat-ı Nasırî**, II, s. 150; Reşîdüddîn, **C.T.**, I, s. 732-733.

¹⁶⁸ Reşîdüddîn, **C.T.**, I, nşr. Behmen Kerimi, s. 383.

¹⁶⁹ Kafalı, **Altın Orda**, s. 17

¹⁷⁰ Cuci'nin ölümü hakkında kaynaklarda değişik bilgiler mevcuttur, Tabakât-i Nasırî'ye göre Cuci Han, basına karşı çıkmak ve onunla savaşmak niyetinde olduğunu, Cengiz Han'ın bundan haberdar olduktan sonra emin adamlarından ona gönderdiğini ve böylece zehirlenerek öldüğünü yazmaktadır. Câmî'ü't-Tevârîh'e göre; Cengiz Han, Cuci'nin kendisine karşı bazı yanlış tavırlar sergilediğine dair haberler almış ve kendisini birkaç defa huzura gelmesi için çağırmıştır. Ancak Cuci Han gelmeyince hakkında kuşkulanıp ona doğru sefere çıkmıştır. Bu esnada Cuci'nin ölümü haberini alan Cengiz Han çok üzülmüştür. Hakkında kendisine ulaşan haberleri doğru olup olmadığını araştırmış ve bu bilgilerin asılsız olduğunu anlamıştır. Ötemiş Hacı ise, Cuci'nin bir av esnasında kazara attan düştüğünü ve boynu kırılarak öldüğünü yazmaktadır. Bkz; Cüzcanî, **a.g.e.**, II, s. 150; Reşîdüddîn, **C.T.**, I, s. 732-733; Ötemiş Hacı, **Cengiz Name**, haz. İlyas Kamalov, Ankara 2009, s. 3.

¹⁷¹ Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s. 41; Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s. 173; Kamalov, **Altın Orda ve Rusya**, s. 69.

¹⁷² Kafalı, **Altın Orda**, s. 18; Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 41.

hükümdarlık makamına kimin çıkacağını belirlenmesini bir sorun haline getirmişti. Orda, küçük kardeşi Batu'yu babasının yerine geçmeğe daha layık görmekte idi. Batu ise ağabeyi olması hasebi ile Orda'nın tahta çıkmasını istiyordu. Meseleyi çözmek için Cengiz Han'ın huzuruna gittiler. Cengiz Han, Batu için "Altın Busagalı Ak-Orda"yı (Altın aksamalı Ak-Otağ); Orda için ise "Gümüş Busagalı Gök-Orda"yı (Gümüş aksamalı Gök-Otağ) kurdurdu. Ayrıca onlara iltifat ve ihsanlarda bulunduktan sonra Batu'ya "Sayın Han" ve Orda'ya "İçen Han" lakaplarını verdi. Böylece Doğu Deşt-i Kıpçak Orda İçen Han'a (Sol-Kol), İdil boyu ve zaptı kararlaştırılmış olan Batı Deşt-i Kıpçak (Sağ-Kol) ise Sayın Han'a yurt olarak verildi¹⁷³.

Kafalı, bu bölünmenin iki ayrı hanlık olmadığını, Türk devlet ananesindeki sağ ve sol kol tertibinde Cuci Ulusu'nun ikili idareye göre tanzim edildiğini düşünmektedir¹⁷⁴. Bununla birlikte Cuci Ulusu'nun ikiye bölünmesi "renk problemini" daha da karmaşık duruma getirdi ve bu durum doğulu ve batılı tarihçilerin farklı yorumlarda bulunmasına neden oldu.

Fars kaynaklarında, Cuci Ulusu'nun şubeleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmemektedir. Sadece, Müntahabü't-Tevârih-i Mu'ini'nin yazarı Muînüddîn Natanzi ile Târîh-i Cihan-Ara'nın müellifi Kadı Ahmet Gaffari, Sağ Kolun Gök Orda ve Sol Kolun Ak Orda olduğunu yazmışlardır¹⁷⁵.

George Vernadsky bu tarihçilerin Cuci Ulusu'nun şubelerini isimlendirmelerinde hata yaptıkları görüşünde olup "Öncelikle Rus vakayinamelerinin şehadetlerini nazar-ı itibara almamız gerekir. Bunlarda (Rusya'nın doğrudan bağlı olduğu) batı hanlığına Büyük Ordu (Bolşaya Orda) veya sadece Ordu (Orda) ve doğu hanlığına Mavi Ordu (Sinyaya Orda) denmektedir. Ruslar, mavi adını kullanırken şüphesiz kendilerine bu bilgiyi veren Tatarlar gibi davranıyorlardı. Ayrıca doğu hanlığına uygulandığı zaman ad mantiki gözükmemektedir, zira mavi doğunun rengidir" şeklinde açıklamaktadır¹⁷⁶. Vernadsky bu görüşlerine dayanak olarak Rus kaynaklarının yanı sıra Acem kaynaklarından Kutb'un "Hüsrev ve Şirin" şiirindeki XIV. yüzyılda Kıpçak Hanı olan Tinibeg'i Ak Orda'nın hükümdarı olarak söz etmesini

¹⁷³ Kafalı, **Altın Orda**, s. 19; Kamalov, **a.g.e.**, s. 73.

¹⁷⁴ Kafalı, **Altın Orda**, s. 19.

¹⁷⁵ Muînüddîn Natanzî, **Müntahâbü't-Tevârih-i Muînî**, nşr. Jean Aubin, Tahran 1336 h.ş. s. 68-69; Kadı Ahmed Gaffari Kazvinî, **Târîh-i Cihân Ârâ**, nşr; Muhammed Kazvinî, Tahran 1343 h.ş., s. 204-205.

ve XV. yüzyılda Kıpçak Hanlığı'nı ziyaret eden Alman seyyah Johann Schiltberger'in bu hanlığı, "Büyük Tataristan" veya "Beyaz Tataristan" olarak adlandırmasını göstermektedir¹⁷⁷.

Mustafa Kafalı ise bu konuda, George Vernadsky ile aynı fikirdedir. Ona göre "Cengiz Han, Orda İçen Han'ı Sayın Han'a tabi kılmıştı. Görüldüğü üzere Ak Orda ve Gök Orda adlarının Cuci Ulusu'nun iki bölümüne aile oluşunun manası, Altın Busaglı Ak Orda'nın, Sayın Han sülalesinin; Gümüş Busaglı Gök Orda'nın ise Orda İçen Han sülalesinin sembolü oluşundan ileri gelmektedir. Ayrıca madenlerin değerine göre renklerin hakkında da bir fikre sahip olmaktayız. Buna göre "Altın" ile "Ak" renk, "Gümüş" ile "Gök" renkten üstün olmaktadırlar. Bu şekilde renk ile yönlerin isimlendirilmesi yine ananeye uygun düşmektedir. Zira Türkler, batıyı "Ak", doğuyu "Gök" renk ile isimlendirirken, güneyi "Kızıl", kuzeyi "Kara", merkezi ise "Sarı" renklerle adlandırmışlardır."¹⁷⁸. Buna göre Ak-Orda'nın Gök-Orda'dan üstün olması gerektiği ve böylelikle hâkim olan Sayın Han Sülalesi'nin "Ak-Orda Hanedanı" ve devletin ise Ak-Orda olduğunun açıkça görüldüğü kanaatindedir¹⁷⁹.

Mustafa Kafalı bu görüşünün doğruluğuna dayanak olarak, Târîh-i Mu'ini'nin XV. yüzyılın başında, Târîh-i Cihan-Ara'nın ise XVI. yüzyılın ikinci yarısında telif olunan muahhar ve bölgeye uzak kaynaklar olmaları nedeniyle Ak Orda ve Gök Orda isimlerini hatalı olarak naklettiklerini göstermektedir¹⁸⁰.

Bunların dışında, Zeki Velidi Togan'da Türk İli (Türkistan) Tarihi adlı eserinde Ak Orda'yı batı, Gök Orda'yı ise doğu hanlığı olarak tespit etmektedir¹⁸¹.

Böylece, Cuci Ulusu'nun ikiye bölünmesi ile fethedilecek olan Sağ-Kol illeri (İdil Irmağı boyundaki vilayetler) ile hanlık makamı Sayın Han'a; Sol-Kol illeri ile Sir – Derya boyundaki vilayetler Orda-İçen Han'a verilmiştir. Sayın Han Sülalesi, yani Ak-Orda Hanedanı'nın hâkimiyet devresi Batu Han'ın 1227 yılında Cuci Ulusu'nun başına geçtiği tarihten itibaren Batu ailesinin sonuncusu olan Berdi-Bek'in ölümüne kadar yüz otuz üç yıl devam etmişti. Orda-İçen neslinden gelen hanlar da ataları Orda-İçen gibi,

¹⁷⁶ Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s. 174.

¹⁷⁷ Vernadsky, **a.g.e.**, s. 174.

¹⁷⁸ Kafalı, **Altın Orda**, s. 19.

¹⁷⁹ Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s. 47.

¹⁸⁰ Mustafa Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s. 46.

¹⁸¹ Z. V. Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1947 s. 34-35.

Sayın sülalesinden olan hanlara bağlı kalmışlardı. Bu bağlılık Sasi Bukan'ın oğlu Mübarek Hoca zamanına kadar devam etmiştir¹⁸².

Cuci Han'ın diğer oğulları da Cuci Ulusu taksimatından pay almışlardır. Bunlardan Tok Timur, İdil Nehri'nin orta ve kuzey bölgesine; Şiban, Ural'dan başlayarak Güney Sibirya ve civar bölgelere sahip olmuşlardı. Ak Orda (Altın Orda) kuvvetli bir merkeze sahip olduğu müddetce Cuci oğullarının hepsi Batu ailesinin hâkimiyetini tanımış ve daha ziyade devletin çeşitli bölgelerinde, hâkimiyetleri babadan oğula geçen birer vali olarak görevlerde bulunmuşlardır. Ancak bunlar, merkezin zayıflaması ve özellikle Batu sülalesinin sona ermesi ile başlayan mücadelelerde sadece önemli bir rol oynamakla kalmamışlar, ayrıca Altın Orda'nın sonraları tamamen parçalanmasında da büyük birer neden olmuşlardır¹⁸³.

3. İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi ve Altın Orda

Ögedey Han'ın emriyle 150.000 kişilik bir Moğol ordusu Avrupa'da faaliyetlere girişmişti. Bu ordu Batu Han'ın kumandası altındaydı. Bu seferin ilk hedefini İdil Bulgarları teşkil etmişti. 1237'de Moğol orduları Sir Derya'nın aşağı mecrasından Yayık nehrine doğru ilerlerken, önlerine çok sayıda Kuman katmışlardı. Kumanlardan, Moğolların hâkimiyeti altında kalmak istemeyenler ya İdil Bulgarları memleketine sığınmışlar veya İdil'in batısına doğru gitmişlerdi. Batu Han'ın kuvvetleri 1237 yazında İdil Bulgarları'na saldırarak şehirlerini yakıp yıkmışlardır¹⁸⁴. Aynı yılın Aralık ayında, İdil nehrini buzlar üstünde geçerek, Rus knezlikleri sahasına girdiler. İlk darbe Ryazan Knezliğine yöneltildi. Ryazan Knezi hemen Vladimir Büyük Knezine adamlar göndererek yardım talebinde bulundu. Onların bu isteği Vladimir Knezi tarafından reddedildi. Moğol birlikleri Sura ve Hoper nehirleri arasından ilerleyerek, Tuna ve Voronej nehirlerinin baş kısmından Ryazan Knezliği sahasına girdiler. Ryazan şehrine giden yol üzerindeki Pronsk, Belgorod ve Ozeslaviç şehirleri kolaylıkla alındı. Daha sonra Ryazan şehri her taraftan kuşatıldı. Altı gün süren muhasaradan sonra, 21 Aralık 1237 tarihinde, şehir alınarak yerle bir edildi¹⁸⁵.

¹⁸² Kafalı, *Altın Orda*, s. 21; Kafalı, *Ötemiş Hacı*, s. 58-59.

¹⁸³ Ahmet Temir, "Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 918-919.

¹⁸⁴ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s. 96.

¹⁸⁵ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 65-66.

Batu Han idaresindeki Moğol kuvvetleri Ryazan'ı alınca yürüyüşlerine devam ettiler. Kolomna ve Moskova şehirlerini ele geçirerek yaktılar. Bu sırada Büyük Knez Yuri Vsevolodoviç, başkenti Vladimir şehrinden çıkıp, Volga nehrinin kuzeyindeki bir sahaya çekilmişti. Moğol ordusu kuşatma altına aldığı bu şehri 7 Şubat 1238 tarihinde aldı. Moğol kuvvetlerinden korkup Vladimir şehrini terk eden Büyük Knez Yuri Vsevolodoviç, Mologa nehrine dökülen Sit Irmağı yanında bulunuyordu. Knez, yanındaki kuvvetleriyle her taraftan sarıldı ve 4 Mart 1238 tarihinde meydana gelen savaşta Moğol ordusu büyük bir zafer kazandı ve bu savaşta Büyük Knez ve askerlerinin birçoğu öldürüldü. Büyük Knez'in de ortadan kaldırılmasıyla Kuzey Rusya tamamen Moğolların eline geçti. Moğol kuvvetleri 1239-1240 yılındaki seferle Pereyaslavı, Çernigov ve Kiyef şehirlerini de alarak Rus Knezliklerine karşı giriştikleri mücadeleyi tamamlamış oldular¹⁸⁶.

Moğollar bütün göçebelerin mutlaka Cengiz Han sülalesine tabi olmasını istiyorlar ve buna karşı duranları en büyük düşman biliyorlardı. Bu nedenle de maksatları yalnız Rus sahasını değil aynı zamanda Kuman-Kıpçakları da itaat altına almaktı. Batu Han idaresindeki Moğol orduları Kumanlarının başlıca yığınak sahası olan Don-Doneç sahasına doğru yürüdüler. Kumanların en başta gelenlerinden Köten, Moğol saldırılarına karşı şiddetle çarpıştı ancak bir müddet dayanabildi. Köten 40.000'den fazla Kuman-Kıpçak atlısı ile Macaristan'a kaçmak zorunda kaldı. Macar kralı, Köten'e ve yanındakilere iyi muamele göstererek onları hizmetine aldı. Macarlara sığınan Kumanlar Hristiyanlığı kabul ettiler. Macar Kralı'nın Kumanları kabul etmesi şüphesiz ki, Batu Han'ın hoşuna gitmedi. Bu durum Moğolların Macaristan'a sefer açmalarında büyük etken oldu¹⁸⁷.

Moğol kuvvetleri; Batu Han'ın kumandasında ve Subutay'ın yönetiminde üç kol halinde Macaristan'a doğru harekete geçtiler. Şeyban'ın kumandasındaki birinci kol, Polonya ve Moravya arasından kuzeyden geldi; Batu Han'ın yönetimindeki ikinci kol, Galiçya'dan gelerek Unghvar ve Munkacz arasındaki Karpat geçitlerinden ilerleyerek 12 Mart 1241'de oraları savunmakla görevli Kontu, mağlup etmişti. Kada'an'ın kumandasındaki üçüncü kol ise Moldovya'dan gelerek Varadin ve Czanad'ı almış ve

¹⁸⁶ Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 66-69.

¹⁸⁷ Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 96-97.

burada yaşayan halkı katletmişti. Moğol orduları, 2-5 Nisan arasında Peşte'nin karşısında toplanmıştı. Burada kral IV. Bela yönetimindeki Macar ordusu ile Moğol ordusu arasındaki savaşı, Moğollar kazandı. Macar ordusu, büyük bir hezimete uğradı. Macar kralı IV. Bela, Adriyatik tarafına kaçarak canını kurtardı. Peşte'yi alan Moğol askerleri, burada büyük bir katliam yaptılar. Böylelikle Tuna'ya kadar olan bütün Macar toprakları, Moğol hâkimiyetine geçmiş oldu¹⁸⁸.

Moğollar Macaristan'da çok kalmadılar. Çünkü Moğolistan'da Ögedey Han 11 Aralık 1241 tarihinde ölmüştü. Tahta kimin çıkacağı meselesi Moğol ordularının Macaristan'ı bırakıp anayurda dönmelerine neden oldu.¹⁸⁹ Bu olay, Moğolların hedeflerini gerçekleştirmelerine engel oldu. Batu, Tuna sahillerinden, ordunun bir kısmı ise Dalmaçya, Arnavutluk ve Sırbistan üzerinden geri döndüler.¹⁹⁰ Bundan sonraki yıllarda, Orta Asya'daki gelişmeler, Batu'nun dikkatini Batı'dan tekrar Doğu'ya kaydırmasına sebep oldu. Neticede Batu, daha fazla ülkesini genişletemedi. Zaten Cuci Ulusu, çoktandır ikiye bölünmüş durumdaydı. 1236-1242 seferini ismen de olsa yöneten Batu olduğu için Moğolların ikinci Deşt-i Kıpçak seferinde elde edilen topraklar da Cuci Ulusu'na eklendi. Zaten Cengiz Han'ın vasiyetine göre de bu ulus İrtiş'in batısında Moğol atlarının çiğnediği bütün topraklara sahip olacaktı¹⁹¹.

Ögedey'in ölümü ve yerine Güyük'ün tahta çıkması ihtimalini göz önünde bulunduran Batu, bundan sonra Avrupa üzerindeki saldırılarda diğer Moğol şehzadelerinin yanında olmayacağını anladı. Bu yüzden elindeki topraklarda hükümlerini sağlamlaştırmaya karar verdi. Seferden geri dönünce de Aşağı Volga kıyısında Orda'sının merkezi olan Saray'ı kurdu¹⁹². Batu'nun hâkim olduğu Volga (İdil) boyu ve Sibirya, daha sonra "Altın Orda" adıyla tanındı.

¹⁸⁸ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 260.

¹⁸⁹ Grousset, **a.g.e.**, s. 261.

¹⁹⁰ Saunders, **a.g.e.**, s. 89.

¹⁹¹ Grousset, **a.g.e.**, s. 261.

¹⁹² Saunders, **a.g.e.**, s. 91.

B. İLHANLI DEVLETİ'NİN KURULMASI

1. Hülagu'nun İran'a Gönderilmesi

Mengü Kağan, Yakın Doğu'da mutlak Moğol hâkimiyetini tekrar sağlamak için harekete geçip 650 (1252)'de yapılan kurultayda Kubilay'ı Çin'e ve Hülagu'yu ise İran, Anadolu, Mısır ve Şam fetihlerini tamamlamak üzerine batı Asya'ya gönderme kararı aldı. Bütün Cengiz Han uluslarından her on askerden ikisini (yani beşte biri) Hülagu'nun ordusu için tahsis etmelerini istedi¹⁹³. Tarîh-i Cihân Güşâ eserinin yazarı Cüveynî, bu konuda şu bilgileri vermektedir: “Batu tarafından Şeyban'ın oğlu Bulğay ile Tutar Oğul ve Kuli'ni, Batu'nun katında bulunan orduyla birlikte gönderdi. Çağatay Ulusu'ndan Muçi'nin oğlu Teküdar Oğul'u, Çiçkan Beyki (Cengiz Han'nın kızı) tarafından Buka Timur'u Uyrat askerleriyle birlikte ve damatlar, emirler ve büyük noyanlar tarafından adları sayılamayacak kadar kalabalık olan bir topluluğu gönderdi”¹⁹⁴. Hülagu yola çıkmadan önce işleri düzene sokmak için Kit Buka Noyan'ı kalabalık bir orduyla önceden göndermişti. Kendisi ise ordularını hazırladıktan sonra 651 (1253-1254) yılında kalabalık bir orduyla harekete geçti¹⁹⁵.

2. İsmaililerin Ortadan Kaldırılması

Hülagu'nun bu seferdeki amacı İsmailileri ortadan kaldırmak, Abbasi hilafetini itaat altına almak ve ticari yollar üzerinde eşkıyalık yapan Lur ve Kürt aşiretlerini etkisiz hale getirmektir¹⁹⁶.

Hülagu, Kit Buka Noyan komutasında gönderdiği öncü birliği 651 (1253/1254) yılında Ceyhun'dan (Amuderya'dan) geçip İsmaililer ile savaşı başlattı. Daha sonra Damğan'ın yakınlarında bulunan Gird Kuh'a saldırıp orayı kuşatma altına aldı¹⁹⁷. İsmaililerin lideri olan Rükneddîn Hurşah, Hülagu'nun güçlü ve donatılmış olan ordularına karşı koyacak durumda değildi. Bunun için meseleyi sorunsuz bir şekilde halletmek istiyordu. Ancak Hülagu kendisiyle bire bir görüşüp sorunları çözmek için

¹⁹³ Reşidüddîn, C.T., II, s. 974; Cüveynî, T.C.G., III, s. 972-973.

¹⁹⁴ Cüveynî, T.C.G., III, s. 973-975.

¹⁹⁵ Reşidüddîn, C.T., II, s. 976; Şebankâreî, *Mecma'ü'l-Ensâb*, s. 261; Bertold Spuler, “İlhanlılar”, *İA*, V/2, Eskişehir 1997, s. 967.

¹⁹⁶ Reşidüddîn, C.T., II, s. 974; Cüzcanî, *Tabakât-i Nasırî*, II, s. 189.

bizzat gelmesinde ısrar ediyordu¹⁹⁸. Diğer taraftan Hurşah zaman kazanmaya çalışıyordu. Bunu anlayan Hülagu, onunla savaş yapmaya karar verdi. Moğolların ilerlemesiyle, sonunda Rükneddîn teslim olmaya mecbur olup yaptığı hataları bağışlaması için Hülagu katına bir elçi gönderdi. Bunun ardından 654 senesi Şevval ayının son gününde¹⁹⁹ (19 Kasım 1256) kaleden aşağı inip, kendisi ve ailesi teslim oldu²⁰⁰. Böylece İsmaililere ait olan kaleler ard arda Moğolların eline geçip bütün hazineleri Hülagu'ya verildi ve Alamut kalesi tahrip edildi²⁰¹ Rükneddîn, Karakurum'a gönderildi. Ancak Mengü Kağan onu kabul etmedi ve kendisinin ailesiyle birlikte öldürülmesini emretti²⁰². Böylece Hülagu, İsmailileri bertaraf etmeği başarmıştı.

3. Bağdat'ın Zaptı

Hülagu'nun ikinci ve en önemli amacı Abbasilerin hilafetine son vermek idi. Bunun için Hülagu, İsmaililerin işini bitirip ordusunu takviye ettikten sonra Bağdat'a saldırmak üzere Hemedan'a girip orada ordugâhını kurdu²⁰³. İlk olarak Lurlar ve Kürtleri bertaraf etmeğe kalkıştı. Zira bunların Moğolların geçtiği yollar üzerinde sorun çıkarma ve eziyet verme ihtimali var idi. Ancak Reşîdüddîn ve Benaketi'nin verdiği bilgiye göre Lurlar ve Kürtler, Moğolların safına geçti hatta Kürtlerin reisi olan Hüsameddîn, Irak-ı Arap'ta ayaklanma çıkardı ki, bu ayaklanma Halife'nin kuvvetleri tarafından bastırıldı²⁰⁴.

Hülagu, Bağdat'ı ele geçirmek için daha önce İsmaililere karşı uyguladığı siyaseti takip etti. Önce Halifeye bir mektup göndererek kendisinden itaat etmesini, şehrin surlarını yıkmasını, hendekleri doldurmasını ve müzakere için kendisinin bizzat gelmesini veya devlet adamlarından üç kişinin gönderilmesini istedi²⁰⁵. Bu teklife verilecek cevap hususunda Halifenin sarayında iki farklı görüş ortaya çıktı: Bir grup teslim olup Moğol hâkimiyetini kabul etmek, savaş ve tahribatı önlemek istiyordu.

¹⁹⁷ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 981-982.

¹⁹⁸ Ebulkasım Kaşânî, *Zübdetü't-Tevârîh*, tash. Muhammet Taki Danişpejuh, Tahran 1366 h.ş., s. 226.

¹⁹⁹ Bu tarih Câmî'ü't-Tevârîh'te 1 Zilkade 654 senesi zikr olunmuştur. Reşîdüddîn, C.T., II, s. 989.

²⁰⁰ Cüveynî, T.C.G., III, s. 1010-1015.

²⁰¹ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 989; Kaşânî, *Zübdetü't-Tevârîh*, s. 206-209.

²⁰² Cüveynî, T.C.G., III, s. 1154; Benaketi, *Târîh-i Benaketi*, s. 415.

²⁰³ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 993 ve 997.

²⁰⁴ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 856-857; Benaketi, *Târîh-i Benaketi*, s. 418.

²⁰⁵ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 997-998; Cüveynî, T.C.G., III, s. 1158.

Diğer grup ise savaştan yana idi. Halifenin emirül'üleması olan büyük ve küçük devatdar ikinci görüşten yana idiler. Sonunda Halife ikinci görüşten yana tavır koyup, Reşîdüddîn'in yazdığına göre Hülagu'ya cevabında “*Muhakkak şehzade doğudan batıya Allah'a tapan ve dindar olan dilenciden pâdişâha, gençten yaşlıya hepsinin bu dergâhın kölesi ve benim ordum olduğunu bilmiyor. Eğer bir işaret edersem dağılmış olanlar toplanır, önce İran işini halletsem ve sonra İran'dan Turan ülkesine yönelsem ve herkesi kendi yerinde oturtsam muhakkak yeryüzü karmakarışık bir hal alır*”²⁰⁶ dedi.

Hülagu, Halifenin bu cevabını duyduktan sonra Halifenin savaş niyetinde olduğunu anladı. Halifenin elçisi, Hülagu'nun katında mesajı ilettiğinde minareden ezan okuyan müezzîn, namaz salasını verdikten sonra Kuran-ı Kerim'den “*(Resulüm!) De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsın ve mülkü dilediğinden geri alırsın. Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Gerçekten sen her şeye kadırsın*”²⁰⁷ ayetini okuyordu. Hülagu, müezzînin ne okuduğunu ve anlamını sordu. Anlamını ne olduğunu söylediklerinden sonra elçiye “*Mutasam'ın cevabı budur. Ona söyle Allah'ın bizi aziz ve seni rezil yaptı.*” dedi²⁰⁸.

Taraflar arasında birkaç defa elçiler gidip geldi, ancak bir sonuca varılmadı. Bağdat etrafındaki son mücadele nispeten çabuk bitti. Elli günlük bir kuşatmadan sonra Halife'nin veziri şehrin tesliminden sakınılmayacağını Halife'ye anlattı. Sonunda Pazar günü 10 Şubat 1258 tarihinde Abbasi'lerin başkenti Hülagu'nun eline geçti²⁰⁹. Halife, Hülagu'nun katına gitmek için melikler, sadırlar, ulema, ekâbir ve tüccardan oluşan 1200 kişilik atlıyla birlikte Bağdat'tan çıkıp Hülagu'ya teslim oldu²¹⁰.

Hülagu'nun, Bağdat zaptinden sonra yaptığı ilk siyasi eylem bölgedeki diğer Müslüman devletlere gözdağı vermek idi. Şam, Memlûklerin nüfuzu altında olduğundan dolayı Hülagu için ayrı bir önem taşımaktaydı. Bunun için kırk kişiden oluşan bir elçilik heyetini Mısır'a göndererek “*Eğer bize itaat ediyorsan vergi gönderip kendin bizzat gelerek şahne istemelisin, yoksa savaş için hazır ol*” diye mesaj iletti²¹¹.

²⁰⁶ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 999.

²⁰⁷ Al-i İmran suresi 26.

²⁰⁸ Şebankâreî, a.g.e., s. 262-263.

²⁰⁹ Spuler, İran Moğolları, s. 62.

²¹⁰ Cüzcanî, Tabakât-i Nasrî, II, s. 196; H'andmir, Habîbü's-Siyer, II, s. 339.

²¹¹ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1028-1029; Beyani, Din ve Devlet, III, s. 333.

Hülagu'nun mesajı ulaştığında Memlûk sultanı Kutuz, devlet ileri gelenleriyle istişare etti. Çoğunluğun görüşü Moğollara teslim olmaktan yana idi, ancak Nasreddîn Kaymuri, Moğollara teslim olmanın ayıp olmadığını ancak Hülagu'nun sözüne güven duymadığını söyledi²¹². Böylece Hülagu'nun mesajına "... *Bütün kutsal kitaplarda lanetlenmişsiniz ve tüm çirkinliklerle meşhur olmuşsunuzdur... Yüce Allah sizleri bulduğumuz yerde öldürmemizi buyurmuştur*" diye cevap verdiler²¹³. Bu cevabı alan Hülagu, Şam'a doğru harekete çıkar, ancak doğudan Mengü Kağan'ın ölümüne dair gelen bir haber ile meşhur komutanı olan Kit Buka Noyan'ı bu savaş için görevlendirir.

Hülagu ve Memlukler arasında Ayn-ı Calut mevkiinde yüz veren savaşta Moğollar büyük bir yenilgiye uğrayıp ve komutanları olan Kit Buka, Memluklere esir düşerek öldürülür. Etraf çalılıklarda saklanan Moğollar da yanarak ölürler. Bu haberi alan Hülagu, çok üzüntü duyup bunu telafi etme çabasıındaydı, ancak daha sonra gelişen olaylar, kendine bu fırsatı sağlamadı²¹⁴.

4. Mengü Kağan'ın Ölümü ve Hülagu'nun Bağımsızlığı

Mengü Kağan'ın ölümünden sonra, Moğol İmparatorluğunda ortaya çıkan olaylar, Hülagu'yu ister istemez İran'da kalmaya zorladı. Kubilay'ın büyük kağan olmasıyla kağanlık makamı Tuluy hanedanına geçmişti. Bunun için Hülagu'nun Moğolistan'a geri dönmesinin ne bir yararı ve ne de bir zarureti vardı. Hâlbuki İran'da kalmasıyla her açıdan en önemli ve diğer dört ulustan daha büyük bir ülkenin hâkimiyetini elde edebilirdi. Yani, Mengü Kağan'ın kendisini batıya gönderirken ulaşılmak istenen hedefine varabilirdi. Esasen Hülagu, on sene gibi kısa bir zaman zarfında bu hedefin önemli bir kısmına ulaşmıştı. Ancak gelinen noktada ülkesinin sınırları batıdan Memlûkler, kuzeyden Cuci Ulusu ve kuzey doğudan Çağatay Ulusu tarafından tehdit edilmekte idi.

Cengiz Han'ın dört oğlu; Cuci, Ögedey, Çağatay ve Tuluy, Dört Uluk (oluk) yani devletin dört temeli olarak tanımlanıyorlardı. Cengiz Han'dan sonra büyük hanlık makamı önce Ögedey ve daha sonra Tuluy hanedanına geçti. Bir Moğol gözüyle

²¹² Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1030.

²¹³ Beyani, **Din ve Devlet**, III, s. 332-337.

²¹⁴ H^vandmir, **Habîbü's-Siyer**, III, s. 98.

bakarsak, sonraki bölüşmelerde en geç oluşan İlhanlı Ulusu'nun hem toprak ve hem mamur şehirlere hâkim olmayı açısından ve hem de ekonomik ve stratejik bakımından önceki uluslara göre üstün olduğunu göreceğiz. Mengü Kağan, dedelerine uyararak ve Moğol geleneğine göre Moğol topraklarının bir kısmını kendi kardeşi Hülagu'ya bağışladı. Bu bölge, “*Amuye Irmağı'ndan Mısır, Şam ve halifenin başkentine kadar*” idi. Onu babasından miras kalan topraklara gönderdi²¹⁵.

Çok geçmeden ulusların bölünmeleri Cengiz Han'ın torunları arasında uzun sürecek savaflara neden oldu. Ulusların her biri hem ekonomik ihtiyaçlarını gidermek hem büyük ve mamur şehirleri ele geçirmek için daha çok toprağa sahip olmak istiyorlardı. Ulus hükümdarları özellikle İran'da bağımsız olarak hüküm süren Hülagu'nun payına düşen arazinin kendi topraklarına nazaran daha fazla olduğunu düşünmekte, taksimatın adaletsiz olduğunu söylemekte ve bölüşmeden memnun olmadıklarını ifade etmekte idiler.

Diğer taraftan İlhanlılar kendilerini diğer akraba hükümdarlarından daha üstün gösteriyor ve kendilerini Çin'de hüküm süren büyük Kağan ile eşit konumda kabul ediyorlardı. Bu yüzden diğer Cengizli şehzadelerin bu üstünlüklerini kabul edip ona göre kendilerine değer vermesi beklentisi içindeydiler. Bu yüzden İlhanlı Ulusu ile diğer ulusların ilişkileri genelde tehdit içeren ve düşmanca yaklaşımlar olup, siyasi ve ekonomik çıkarlara göre şekilleniyordu. Bu düşmanca ilişkilerin başlangıcından sadece İran değil, belki bütün Moğol İmparatorluğu ve İslam dünyası da etkilendi. Zira İlhanlı Devleti kuruluşundan itibaren Mısır ve Şam ile uzun ve şiddetli savaflara girişti. Diğer Moğol ulusları bu meseleden yararlanıp, düşmanın düşmanıya, yani Doğu Akdeniz Müslüman devletleriyle dostluk ve ittifak girişimlerinde bulundular. İlhanlı hâkimiyetinin sonuna kadar bu tehditler devam edecektir. Bunun için Hülagu'nun yaptığı ilk işlerden birisi, sınırlarındaki emniyeti sağlamak ve bu geniş ülkeyi korumak için gerekli önlemleri almaya çalışmak oldu. Böylece İlhanlı Devleti'nin kurulması, hücum ve şehirlerin ele geçirilip yağmalanmalarının sona erdiğini söyleyebiliriz. Moğol Devleti'nin kuruluşu ile İran'da küçük egemenlikler ortadan kaldırılıp, idari bir merkezîyet sağlanmıştı.

²¹⁵ Şebankâreî, a.g.e., s. 247 ve 259.

İlhanlıların ilerleyişi, Memlûkler karşısında alınan Ayn-ı Calut mağlubiyetiyle sona erdi. Güçlü Moğol ulusları da çıkardıkları sorunlarla onlara bu imkânı vermediler. Mengü Kağan'ın ölümünden sonra Moğol İmparatorluğunun parçalanması ve uluslar arasındaki süre gelen mücadelelerden dolayı, artık İlhanlıların İmparatorluğun merkeziyle olan ilişkileri de azalmıştı. Moğol İmparatorluğu eskisi gibi kendi sınırları dışında egemenlik kuramadığından, Hülagu İran işlerinde bağımsız hareket etme imkânı buluyordu. Daha önce Büyük Kağan'ın yaptığı atamaları artık kendisi yapabiliyordu. Nitekim Türkiye Selçuklularının, Gürcistan, Fars, Küçük ve büyük Lur, Kirman ve Yezd hâkimlerinin atanması onun emriyle gerçekleşmişti²¹⁶.

²¹⁶ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1049.

III. BÖLÜM

ALTIN ORDA İLE İLHANLILARIN SİYASİ İLİŞKİLERİ

A. CUCİ VE TULUY DEVRİ

Altın Orda-İlhanlı ilişkilerinin iki evrede ele alınması ve incelenmesi mümkündür. Bunlardan birincisi; önceleri Cuci ile Tuluy ve daha sonra Cuci Ulusu ile Tuluy Ulusu arasındaki dostane ilişkiler; ikinci ise Cuci Ulusu'nu temsil eden Altın Orda ile Tuluy Ulusu'ndan gelen İlhanlıların rekabeti ve mücadelesi dönemidir.

1. Cengiz Han Dönemi (1206-1227)

Kaynaklarda Cengiz Han'nın oğulları arasında ihtilaf olduğuna dair haberlerin mevcut olduğunu daha önce ifade etmiştik. Bu kayıtlar daha ziyade Ögedey ile Çağatay'ın, Cuci'ye karşı olumsuz tutumları hakkındadır. Aynı anneden olan Ögedey ile Çağatay, ağabeyleri Cuci'ye her zaman kuşku ile bakıyorlar ve onu soyundan dolayı ayıplıyorlardı. Zira Cengiz Han, tüm Moğol boylarını henüz bir bayrak altında toplamazdan önce, eşi Börte'yi, Merkitler kaçırmıştı. Daha sonra Cengiz Han, Börte'yi kurtardı. Ancak Börte öyle bir zamanda doğum yaptı ki, bu bebeğin Cengiz Han'a mı yoksa onu esir eden Merkitliye mi ait olduğunu kimse anlayamadı²¹⁷. Bu nedenle Ögedey ile Çağatay, Cuci'yi şüpheli soyundan dolayı sürekli azarlayıp tahkir ediyor, ona itaat etmiyorlardı. Hatta Cengiz Han'nın fermanı gereği Harezm kuşatmasına gönderilen Cuci, kardeşleri Ögedey ve Çağatay ile birleşmiş ancak Reşiddüddin'nin verdiği bilgiye göre Çağatay'ın itaatsızlığından dolayı Harezm'i ele geçirememişlerdi. Harezm'in zabtı ancak daha sonra Cengiz Han bizzat Ögedey'e tam yetki verdikten sonra gerçekleşmiştir²¹⁸.

Ögedey ile Çağatay'ın, Cuci'ye karşı olumsuz tutumları, tavırları ve azarlamalarına karşın Cuci ile Tuluy'un arası iyi idi. Reşiddüddin'in verdiği bilgiye göre *“Onunla (Cuci Han ile) Tuluy Han ve urukları arasında, iki taraflı birlik ve sıkı bir dostluk olup bunlar (Tuluy ve ulusu) hiçbir zaman [Cuci'yi] azarlamayıp onu doğru*

²¹⁷ Reşiddüddin, C.T., I, s. 708-709.

²¹⁸ Reşiddüddin, C.T., I, s. 732.

soydan olduklarına inanmışlardır”²¹⁹. Bilindiği üzere Cengiz Han daha hayattayken topraklarını baş hatunundan olan dört oğlu arasında bölmüştür. Bundan sonra oğulları arasında olan ilişkilerin dört ulus arasında devam ettiğini görüyoruz. Ögedey ile Çağatay ulusları her zaman beraber hareket ederken Cuci Ulusu ilişkilerini Tuluy Ulusu ile iyi tutmaktaydı.

2. Ögedey Han Dönemi (1229-1241)

Cengiz Han’ın vasiyeti üzere ölümünden sonra Ögedey hanedanı bütün Moğol İmparatorluğunu yönetmiştir. Ögedey’in ölümünden sonra hatunu, Töregene Hatun tahtı büyük oğlu Güyük’e mal etmek gayesiyle naipliği üstlendi. Ancak, Rus Knezleri ve Deşt-i Kıpçak hükümdarı olan Batu Han, hanlığın Ögedey hanedanından düşmesini istiyordu²²⁰. Cengiz Han’ın dört meşhur oğlunun ölümünden sonra Moğol şehzadeleri içinde Batu en yaşlısı sayılıyordu. Cüveynî bu sıralarda Batu’yu Kağan lakabı ile zikretmiştir. Bu olay Tarîh-i Cihân Güşâ’nın musahhihi Muhammed Kazvini’nin de dikkatini çekmiş ve bu eserin çoğu el yazma nüshalarında Batu için Kağan ve bazı nüshalarda da Batu Kağan Aka lakabı yazıldığını ifade ederek şaşkınlığını gizletememiştir²²¹. Grousset, Güyük ile Batu arasında olan düşmanlığın ortaya çıkması hakkında şu şekilde bilgi vermektedir; Ögedey zamanında Avrupa Fetihleri sırasında Moğol şehzadeleri arasından fikir ayrılıkları baş göstermişti. Ögedey’in oğullarından Güyük ve Çağatay’ın torunlarından Böri, Batu’nun rütbece üstünlüğüne pek tahammül edemediklerinden ona karşı öylesine itaatsiz bir şekilde davranmışlardı ki, sonunda Ögedey tarafından geri çağırılmışlardır. Hatta Böri, Batu ile şiddetli bir münakaşa yapmıştı. Tuluy’un oğlu Mengü de orduyu terk etmişti ancak Batu ile iyi münasebetlerini devam ettiriyordu. Batu’nun Güyük ve Böri ile olan çatışması ve Mengü’ye karşı duyduğu dostluk Moğol tarihinin devamı için son derece önemli neticeler doğurmuştur²²².

²¹⁹ Reşîdüddîn, C.T., I, s. 709.

²²⁰ Aştıyani, a.g.e., s. 152.

²²¹ Cüveynî, T.C.G., III, s. 902.

²²² Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 259.

3. Güyük Dönemi (1246-1248)

Batu ile Güyük arasında olan bu düşmanlık öyle derindi ki anlatacağımız üzere Batu, Güyük'ün seçildiği kurultayda bile hazır olmamış yerine kendi kardeşleri ve yeğenlerini göndermişti²²³. Batu Han, Güyük Han'ın hükümdarlığından razı olmadığı için ayak ağrısı ve hastalığını bahane ederek kurultaya katılmadı. Ancak Batu Han'ın dışında Çağatay, Cuci ve Tuluy'un oğulları vesaire Moğol büyükleri ve noyanları hazır oldu. Doğudan Cengiz Han'ın kardeşi Otçigin seksen oğlu ile ve İlçitay ve diğer amcalar ve amcazadeler, Çağatay Ulusu'ndan Kara Hülagü, Yisü Müngka, Böri, Baydar, Yisantüka ve Çağatayın diğer oğulları, torunları ve yiğenleri, Cuci Ulusu'ndan, Batu'nun kardeşleri olan Orda, Şiban, Berke, Berkeçar, Tonkkut (Tankkut), Tokta Timur bu kurultayda hazır oldular²²⁴.

Kurultayın kararıyla Güyük, Büyük Moğol Hanı olarak seçildi. Ancak, en büyük muhalifi Batu'yu daha bertaraf etmeyi başaramamıştı. Zira Batu hem çok büyük bir güce sahipti ve hem de hüküm sürdüğü topraklar kendisinden bir hayli uzaktaydı. Siyasi açıdan Güyük ile Batu arasındaki münasebetler, kısmen Batu'nun kurultaya gelmemesi nedeniyle gergindi. Güyük, Batu'nun kendisini ziyaret etmesinde ısrar edip duruyordu. Batu, 1248 yılının yazında Saksin'ler ile Bulgar'lar memleketinde bulunan karargâhından Güyük Han'ı görmek üzere yola çıktı²²⁵. Diğer taraftan Güyük Han da yeni yıl gelince kendisi batıya yöneldi. Tuluy'un hatunu olan Siyurkuktiti Beygi zeki ve uyanık bir kadın olduğundan, Güyük'ün batıya yönelmesinin bir nedeni olduğunu anlayıp gizlice Batu Han'a “*Hazırlıklı ol, Güyük Han kalabalık bir orduyla o tarafa gelmektedir*” diye bir elçi gönderdi.²²⁶ Ancak Güyük Han Beşbalığ şehrine yedi günlük bir mesafe kala Semerkant hudutlarına vardığında vefat etti²²⁷. Batu Han, Kayalık şehrinin civarındaki Al-Akmak adlı yere vardığı zaman Güyük Han'ın vefat haberini aldı. Bu yüzden olduğu yerde kaldı ve hükümdarların oğullarına elçiler göndererek bunları etrafında topladı²²⁸. Vernadsky, Güyük Han'ın ölümünün tabii bir ölüm

²²³ Reşidüddîn, C.T., II, s. 805.

²²⁴ Reşidüddîn, C.T., II, s.805.

²²⁵ Abu'l-Farac, a.g.e., II, s. 552; Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s. 88.

²²⁶ Reşidüddîn, C.T., II, s.809.

²²⁷ Vernadsky, Güyük, Batu'un ordugâhına bir haftalık mesafede öldüğünü yazmaktadır. George Vernadsky, a.g.e., s. 88.

²²⁸ Abu'l-Farac, a.g.e., II, s. 553

olduğundan şüphe edilebileceğini ve muhtemelen ya Tuluy'un dul eşinin veya Batu'nun ajanları tarafından zehirlendiği kanaatindedir²²⁹.

4. Mengü Kağan Dönemi (1251-1259)

Güyük'ün ölüm haberi Batu'ya Ala-Kamak mevkiinde ulaştı. Siyurkuktiti Beygi ve Batu, taziyette bulunmuşsalar da bu durumdan memnun kalmış, cenaze merasimine de kıymetli eşyalar göndermiştiler. Batu, hanedan mensuplarını Ala-Kamak'ta tahta kimin geçeceğini görüşmek için davet edip, seçim mahalline yakın olmak için Ala-Kamak'ta kaldı²³⁰.

Batu, Güyük'ün en önemli muhalifi olarak bu hızlı girişimi ile Ögedey Hanedanı'na büyük bir darbe indirdi. Batu en yaşlı Şehzade olduğundan dolayı bu adımı atması hiç de anormal sayılmıyordu. Ancak Ögedey ve Çağatay'ın oğulları, yeni kağanın seçilmesinin, Cengiz Han'ın asıl yurdu yani Onon ve Kelüren'de olması gerektiği iddiasında bulanarak muhalefette bulunup Batu'nun makamına gitmekten imtina ederek sadece kendi taraflarından Güyük'ün oğulları Hoca ile Naku ve Kunkur Tağay ile Karakurum hâkimi Timur Noyan'ı vekil göndererek Batu ve hanedan üyelerinin alacağı karara katılması hususunda salahiyet verdiler. Ancak Siyurkaktani Beygi Mengü'ye “*Oğullar Aka'ya (Batu'ya) karşı gelip sözünü dinlemediklerinden sen kardeşlerinle onun katına git ve ziyaretinde bulun*” diye söyledi²³¹.

Burada 1250 yılında bir ön kurultay toplandı. Bu kurultayda Batu, “*hanedanının en yaşlısı*” sıfatıyla kendisine verilmek istenilen baş makamı reddetmesi üzerine kendisinin ısrarıyla Tuluy'un oğlu Mengü, hükümdar ilan edildi²³². Reşîdüddîn bu olayı şu şekilde anlatmaktadır: Mengü annesinin isteği üzerine Batu'ya doğru yöneldi. Yanına vardığında hizmetinde bulundu. Batu onun yüzünden yetenekli ve uzak görüşlü biri olduğunu anlayıp “*Bütün şehzadeler içinde Mengü, hanlık makamı için yetenekli ve layık biridir. Zira birçok tecrübeye sahip olup defalarca her tarafa ordu çekmiş akıl ve yetki bakımından benzerlerinden üstündür. O, Ögedey ve diğer şehzadeler ile emirler ve askerler yanında birçok saygıya sahiptir. Kağan (Ögedey) bir defasında onu, kendi*

²²⁹ Vernadsky, a.g.e., s. 88.

²³⁰ Barthold, *Türkistan*, s. 516-517; Spuler, *İran Moğolları*, s. 56.

²³¹ Cüveynî, *T.C.G.*, I, s. 363-364; Reşîdüddîn, *C.T.*, II, s. 824.

kardeşi Külügân ve hemde Güyük'ü ben olan Batu, Orda ve Cuci Ulusu ile Kıpçak ve o huduttaki memleketleri zapt etmemiz için göndermişti. O, Ulirlik, Kıpçak ve Uruksakan ile Çerkez halkını boyun eğdirdi. Kıpçakları önderi Baçman, Çerkez halkının önderi Tukan ve As(Alan) halkının önderi Acis'i ve Man-Karman'ı²³³ Mengü ele geçirip onları yağmalayıp boyun eğdirdi. Daha sonra Ot (boğa) yılına denk gelen 633 h. (1240/1241) yılında şehzadelerin geri dönmesi için yarlık gönderdi. Bunlar geri gelene kadar kağan (Ögedey) vefat etmiş ve yerine Şıramun'un tahta çıkması için yarlık çıkarmıştı. Ancak Töregene Hatun onun fermanına uymayıp onu gerçekleştirmedi ve Güyük'ü Hanlık makamına oturttu. Bugün Mengü padişahlık için en yetkili ve yakışır biridir. Hem Cengiz Han hanedanından Mengü'den başka aydın düşünce ve düzgün fikir ile memleketleri ve orduyu elde tutacak kim var? Mengü, Cengiz Han'ın en küçük oğlu ve benim iyi huylu amcam Tuluy Han'ın oğludur ve en büyük yurda (ulusa) sahiptir. Yasa ve Moğol geleneği gereği babanın yurdunun küçük oğluna yetiyeceği herkese malumdur. Bu sözlerle dayanarak padişahlık Mengü'ye aittir.” diye söyledi²³⁴. Siyurkaktini Beygi daha önce de anlattığımız gibi Güyük Han'ın olası saldırısı hakkında Batu'yu haberdar etmiş kendisine borçlu yapmıştı. Bunun için Batu, Mengü'nün kağanlığını onayladı. Böylece Cuci ve Tuluy ulusları birbirleri ile ittifak yaptılar. Buna karşın Ögedey ve Çağatay Ulusları'da beraber hareket etmeğe başladılar ancak bu adı geçen ulusların kağanlık için belli bir adayları olmayıp sadece Batu'nun kararına karşı gelip Kağanlığın Ögedey handanına mahsus olduğunu iddia ediyorlardı. Bunun üzerine naiplik tekrar Güyük'ün dul karısı Oğul Kaymış'ta kaldı. Asıl idare ise Cinkay'a verildi. Kesin seçim yapmak için gelecek yaz toplanılarak hükümdarlık için karar verilecekti²³⁵.

Batu Han'ın, Isık Göl'ün kuzeyinde bulunan Ala-Kamak'ta yaptığı kurultayın Ögedey ve Çağatay hanedanları tarafından protesto edilmesi ve kurultayın Moğolistan topraklarında gerçekleşmesi gerektiğini anlatmaları, kendi yokluklarında Tuluy'un oğlu Mengü'nün Büyük Han olarak seçilişi de bu hanedanlar tarafından onaylanmadı. Batu'nu bu kararı Ögedey'in neslinden gelenler arasında büyük bir hoşnutsuzluk meydana getirdi. Çağatay Ulusu'nun reisi Yesü-Möngke ve Çağataylı şehzadelerin çoğu

²³² Spuler, **İran Moğolları**, s. 56.

²³³ Pelliot ve Minorski'ye göre Mankarman Kiev şehrinin Türkçe adıdır. bkz. Reşîdüddîn, **C.T.**, III, s. 2179 (haşiyeler).

²³⁴ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 824-825.

onları destekliyordu. Diğer taraftan Güyük'e dargın olan Kara Hülagu da Mengü'nün tarafını tutuyordu. Hatta Ögedey'in neslinden bazıları oğlu Kadak Oğul ve Kotan'ın oğulları gibi onun tarafına meyillenmişlerdi. Bunun üzerine Batu kendi kardeşi Berke'yi kurultayı Moğolların yurdu olan Onon ve Kerülen üzerinde Ködeğe-Aral veya Kötüğü-Aral denen yerde toplamak için görevlendirdi²³⁶.

Seçim hakkına malik olanlar azar azar geldiklerinden ve aralarında gerçek bir birlik kurulmadığından bu kurultay ilkbahardan yazın ta ortalarına kadar toplantı halinde kaldı. Ancak 1 Temmuz 1251 tarihinde Ködeğe Aral'da yapılan törendeki seçimde Batu'nun etkisi ve desteği ile Mengü nihayet Büyük Han olarak ilan edildi²³⁷.

Mengü'nün Büyük Moğol Hanı olarak seçilmesi ile Ögedey Hanedanı'nın Devri sona ermiş olup Tuluy Hanedanı Devri başlamış bulunuyordu. Mengü'nün iktidara geçmesi kendisinden önceki kağanların seçilmesinden daha farklı bir şekilde oldu. Şehzadelerden birçoğu kurultaya katılmaktan imtina ettiler ve Batu gücüne dayanarak Mengü'yü kağan olarak seçti. Bugünkü tabiriyle demek gerekirse Batu bir çeşit darbe yaparak bu işi gerçekleştirdi. Bir değerlendirme yaptığımızda Mengü'nün Kağanlık zamanına kadar yüz veren olaylar ve bu makamı elde etmek için yapılan çekişmeler, Kağanlık makamının eski saygısının yitirmesine neden olduğunu söyleyebiliriz. Zira Mengü iktidarına kadar Moğollar kağana tapıp onun sözünden çıkmazlardı. Gürcü tarihçilerinden biri; Ögedey zamanında bir Moğol komutanının doğuya doğru oturup kendi dizlerini bağlayarak kağanı ibadet ederken gördüğünü anlatmaktadır. Bunun nedenini sorduğunda kendisine Ögedey'e doğru oturup onu taptığını söylediler²³⁸. Ancak Mengü'den sonra kağanlık makamı geleneksel saygıdan ziyade siyasi bir özelliğe sahip olup Moğollara servet ve güce dayanan bir gurup taraftar toplayarak bu makamı elde etmelerinin mümkün olmadığını anlattı. Bu durum Mengü'nün ölümünden sonra daha belirtili şekilde kendini gösterdi.

Mengü Kağan, muhaliflerine karşı uyguladığı sıkı ve sert girişimlerle istikrarını sağlamlaştırdı. Esasen onun gücü Cengiz Han'ın en yaşlı aile ferdi sayılan Batu'nun kendisiyle işbirliği yapmasından kaynaklanıyordu. Batu, bu işbirliği sayesinde bir çeşit

²³⁵ Spuler, **İran Moğolları**, s. 56.

²³⁶ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 266; Saunders, **Târîh-i Futuhât-i Moğol**, s. 101; Barthold, **Türkistan**, s. 518.

²³⁷ Spuler, **İran Moğolları**, s. 56-57.

manevi istiklal ile ödüllendirildi. Böylece makamında bir çeşit İmparator gibi davranma imkânı buldu. Moğol İmparatorluğu da Balkaş'ın batısından batı bölgelerinin hepsinde pratik olarak bağımsız kaldı. Mengü'nün velinimet ve hanlığı borçlu olduğu Batu'nun sağlığında devlet içinde, ister istemez bir iki başlılık hali yaşanmış, bu durum onun 1255 yılındaki ölümüne kadar sürmüştür²³⁹. Rubruk, 1253'te bütün Moğol İmparatorluğu'nun Batu ile Moğolistan'da yaşayan İmparator Mengü ülkeleri arasında bölünmüş olduğunu söylüyor. Mengü Kağan, Rubruk'a şu sözleri söylemişti: *“Güneşin ışıkları gibi, ışıklarımız her tarafa yayılmaktadır, Batu'nun ve benim kudretimiz yayılmaktadır. Bu nedenle sizin altın ve gümüşlerinize ihtiyacımız yoktur”*²⁴⁰. Rubruk, eserinin aynı yerinde iki hükümdarlığın arasındaki hududu şu şekilde çizmektedir: Talas ve Çu nehirleri arasındaki bozkırlardan geçip doğuda İskender Dağı'na doğru uzanıyordu. Yani bir zamanlar Cuci'ye ait toprakların hemen hepsi şimdi Batu'nun hâkimiyetine geçmiştir²⁴¹.

Neticede; Batu Han'ın desteğiyle Tuluy'un oğlu Mengü, Moğol Han'ı ilan edilmiş ve Tuluy Ulusu güçlendirilmiştir. Cengiz Han'ın vasiyetine istinaden, hanlığı kendi ulusunun hakkı bilen Ögedey Hanedanı muhalefete başlamış, Çağatay Ulusu da onlarla hemfikir olmuşsa da istediklerini gerçekleştiremeyen bu uluslar ittifak halinde olan Tuluy ve Cuci ulusu tarafından baskı altında tutularak zayıf düşürülmüşlerdir. Ancak daha sonra cereyan eden olaylar Cuci ve Tuluy oğullarını da karşı karşıya getirmiştir.

B. ALTIN ORDA- İLHANLI İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGIÇ SAFHASI

Mengü Kağan ve ondan sonraki Moğol Büyük Hanları devrinde İran ve Çin'in tamamını ele geçirmekle sonuçlanan Moğol fetihlerinin son bulmasıyla bu bölgeler Cengiz Han, Ögedey Kağan ve Güyük döneminde Moğolların eline geçen diğer bölgelerle birlikte Moğolistan'dan Avrupa'nın doğu sınırlarına kadar uzanan büyük bir imparatorluğun ortaya çıkmasına neden oldu. Bu fetihlerin her bir bölümü Cengiz

²³⁸ Howorth, **History of the Mongols**, Üçüncü Bölüm, s. 26-27.

²³⁹ Saunders, **a.g.e.**, s. 101; Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 268.

²⁴⁰ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, s. 86.

²⁴¹ V. V. Barthold, **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, yay. haz. Kazım Yaşar Koprıman; İsmail Aka, Ankara 2006, s. 153-154; Barthold, **Türkistan**, s. 520.

Han'ın vasiyeti üzerine oğulları arasında bölündü. Hülagu Han İran'da hükümeti ele geçirip, temellerini sağlamlaştırıp nihayet İlhanlı Devleti'ni kurduğu zaman Moğol imparatorluğunun her bir tarafında kendi amcaoğullarından biri hükümdarlık yapıyordu. İlhanlıların kuzeyinde Altın Orda ve doğu tarafında ise Çağatay Ulusu, İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan az bir zaman önce kurulan iki komşu ve akraba devlet idiler. Bu ulusların birbiriyle olan dış münasebetleri ve ilişkileri büyük bir önem taşımaktadır. Altın Orda, İlhanlılar ve Çağatay ulusları arasındaki akrabalık bu ulusların yararına olmak bir yana aralarındaki sürtüşmelerinin önünü bile alamaz oldu. Bu ulusların iddiaları, toprak genişletme politikaları, birbiriyle olan münasebetlerde etkili olmuş ve bölgedeki Moğol ulusları arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem başlatmıştır.

1. Hülagu Han Dönemi (1262-1265)

Hülagu, İlhanlı Devleti'ni kurduktan sonra bu devlet batı tarafında Bahri Memlûk Devleti ve kısa bir zaman önce Cengiz Han'ın mirasının bölünmesinden oluşan iki Moğol devleti yani doğuda Çağatay Ulusu ve kuzey tarafında Altın Orda'yla komşu oldu. Cengiz Han, İmparatorluğu'nu böldüğünde Türkistan vilayetinden Ceyhun'un öteki tarafına kadar kapsayan yerleri ikinci oğlu Çağatay'a bağışladı²⁴². Aslında Çağatay'ın payı Orta Asya'daki sabık Kara Hitay İmparatorluğu'nun stepleri idi ki Uygurların ülkesinden batıda Semerkant ve Buhara'ya kadar uzanıyor ve Ilı, Isık Göl, Yukarı Çoy ve Talas gibi bölgeleri içeriyordu. Bunların yanı sıra daha önce doğrudan doğruya Moğol imparatoru tarafından idare edilen Kağşar ve Maverâünnehir, Ögedey Kağan hükümdarlığı döneminde Çağatay Ulusu'na eklendi²⁴³. Altın Orda toprakları ise geniş bir bant şeklinde İlhanlı Devleti'nin kuzey taraflarını kapsayan Harezmi eyaleti, Deşt-i Kıpçak, Alan, Rus ve Bulgar gibi geniş birçok bölgeyi içeriyordu ve Cengiz Han'ın vasiyeti üzerine büyük oğlu Cuci'ye verilmişti²⁴⁴. Bu bölgeler Cengiz Han ve daha sonra Mengü Kağan dönemlerinde iki defa asker sevkıyatıyla Moğol İmparatorluğu'na eklenmiş ve bu bölgelerin kesin olarak ele geçirilmesinden sonra 1227

²⁴² Reşîdüddîn, C.T., I, s. 300. Cengiz Han, Maverâünnehir, Bazı Harezmi memleketi, Uygur beldeleri, Kaşgar, Bedehşan, Belh ve Gazneyin'den Hint nehri kıyılarına kadar olan beldelerin hâkimiyetini Çağatay'a verdi. Bkz; Mirh^vand, *Târîh-i Ravzatü's-Sefâ*, VIII, s. 3899.

²⁴³ İbrahim Timuri, *İmparatori-i Moğol ve İran*, Tahran 1377 h.ş., s. 333.

²⁴⁴ H^vandmir, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 74.

(625 h.) yılından itibaren Moğol İmparatorluğu'nun bu bölgedeki idaresi Cuci'nin büyük oğlu ve Altın Orda'nın kurucusu Batu Han'a bırakılmış ve ondan sonra da Cuci ulusu tarafından idare edilmiştir²⁴⁵.

İlhanlılar ile Altın Orda arasında çatışmaların ortaya çıkması beklenenden daha da erken zuhur etmiştir. Aslında 1258 (656 h.) yılında Bağdat'ın ele geçirilmesi ve İran'da İlhanlıların kuruluşuyla, iki taraf arasında çatışma ve sürtüşmelerin ortaya çıkacağı tahmin edilebiliyordu. Sonunda bu sürtüşmeler iki amcaoğlu, birincisi Cuci'nin ve diğeri Tuluy'un oğulları olan Berke ve Hülagu arasında 1261 (660 h.) yılı savaşıyla sonuçlandı²⁴⁶.

Bu savaş akraba hanedanlar arasındaki ilk çarpışma ve başka bir deyişle Cengiz han soyunda hem de ikinci nesil torunlar arasında yüz veren ilk çatışma ve büyük çatlak sayılırdı. Bu savaşın ortaya çıkmasının nedeni hakkında tam fikir birliği yoktur. Ancak Reşîdüddîn Fazlullah ve bazı diğerk kaynaklara göre savaşın asıl bahanelerinden biri, Cuci Ulsu'nun Tutar, Bulğay (Bala Kan) ve Kuli adında üç şehzadesinden ikisinin şüpheli ölümü ve birisinin de büyü yapma ittihamıyla suçlanması ve Hülagu tarafından öldürülmesi ile başlanmıştır²⁴⁷. Bu üç şehzade Hülagu, İran'a hareket ettiğinde ve İsmaili kaleleri ile Bağdat zaptı sırasında Altın Orda tarafından yardımcı kuvvetlerin başında bulunuyorlardı²⁴⁸. Kaynakların verdiği bilgilerde Tutar, Moğol inancına göre

²⁴⁵ Şebankâreî, **Mecma'ü'l-Ensâb**, s. 247; Cüveynî, **T.C.G.**, I, s. 366-367.

²⁴⁶ Mirh'and, **Ravzatü's-Sefâ**, VIII, s. 4063-4064; Kadı Ahmed Takavî ve Asef Han Kazvînî, **Târîh-i Elfi**, VI, haz. Gulamrıza Tabatabayi-i Mevd, Tahran 1382 h.ş., s. 4011; Marco Polo, **Sefernâme**, s. 240.

²⁴⁷ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1044 ve I, s. 738; Takavî; Asef Han Kazvînî, **Târîh-i Elfi**, VI, s. 3996; Natanzî, **Müntahâbü't-Tevârih**, s. 73; Remzî, **Telfikü'l-Ahbâr**, I, s. 420.

²⁴⁸ Târîh-i Cihân Güşâ ve Câmî'ü't-Tevârih'te bu konuda şu bilgiler verilmiştir. Hülagü'nün İran memleketlerini zapt etmesi için Batu tarafından Şiban'ın oğlu Bulğay ve Tutar Oğul ile Kuli gönderilmiştir (Cüveynî, **T.C.G.**, III, s. 973). 24 Şaban 651 h. senesinde Hülagu Mengü Kağan tarafından harekete geçtiğinde Bulğay ve Tutar'ı, Almalığ'a varıcaya kadar ordunun öncübirligi olarak görmekteyiz (Cüveynî, **T.C.G.**, III, s. 979). Daha sonra Hülagu İran'a girdiğinde adı gecek şehzadeler Alamut tarafına yönelip askerleriyle kaleyi kuşattılar (Cüveynî, **T.C.G.**, III, s. 989 ve 1003). İsmaili kalelerinin ele geçirilmesinden sonra Kuli, Bulğay ve Tutar'ı Hemedan taraflarında Hülagu ile birlikte olduğunu görmekteyiz (Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 994). Bağdat zaptı için bu üç şehzade Bağdat'a akın eden güçlerin sağ kolunda olduğunu (Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1008), Bağdat kuşatmasında ise adı geçen şehzadeler Bağdat'ın Sevk-i Sultan Kapısı'nı tutuyorlardı (Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1012-1013). Bundan sonra bu üç şehzadenin ölümüne kadar kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnız Reşîdüddîn eserinin başka bir yerinde Cuci Ulsu tarafından Hülagu'ya yardım için gönderilen birlikler hakkında şu bilgiyi vermektedir "Orda büyük oğlu Kuli'yi bir tümen asker ile Harezmi ve Dehistan tarafından gönderdi. Batu ise Şiban'ın oğlu Bala Kan [Bulğay] ile Cuci'nin sekizinci oğlu olan Buval'ın oğlu Mingkadur'un oğlu Tutar'ı Kıpçak'ın Derbent yolu ile gönderdi" (Reşîdüddîn, **C.T.**, I, s. 736).

büyük ve bağışlanmayan bir suç olan büyü ve sihir yapmakla suçlandı²⁴⁹. Kaynakların hiçbiri ittiham edilmiş suç ve bu suçu tasdik eden tanıklar hakkında herhangi bir bilgi vermemişler. Reşîdüddîn olayı şu şekilde anlatmıştır: “*Cuci’nin torunu ve Şiban’ın oğlu şehzade Bulğay toy esnasında aniden öldü. Bundan sonra Tutar Oğul [Bulğay’a karşı] büyü yapma ile suçlandı. Suçun ispatından sonra [Hülagu] onu[Tutar’ı] [Emir] Suncak maiyetinde Berke’nin huzuruna gönderip suçunu anlattı. Berke, Cengiz Han’ın yasası hükmünce onu tekrar Hülagu Han’ın yanına gönderdi. 17 Sefer 658 (2 Şubat 1260) senesinde onu yasaya çarptılar. Sadreddîn Savcı’ı da kendisine bir büyü(göz nazar) yazısı yazdığı için şehit ettiler. Daha sonra Kuli de öldü*”²⁵⁰. Ermeni tarihçi bu meseleyi başka bir şekilde anlatmaktadır; “*Hülagu’nun nezdinde Batu ve Berke memleketlerinden olan Kulu, Bolaka, Tutar, Meğhan, Kata-Han ve daha birçokları gibi kendi rütbesine eş en nüfuzlu Tatar prensleri bulunuyordu. Hülagü, ihtiyarı-çocuğu dâhil olduğu halde bunların bütün maiyetleriyle beraber kılıçtan geçirdi. Çoluk-çocuğunu ve bütün mal-mülkünü bırakıp kaçmağa muvaffak olan bazıları Berke’nin ve sair akrabalarının yanına iltica ettiler. Bu vukuattan haberdar olan Berke, Hülagu tarafından imha edilenlerin intikamını almak için külliyetli miktarda kuvvet topladı*”²⁵¹.

Dönemin Arap kaynaklarının bu konu ile ilgili verdikleri bilgiler diğer kaynaklarından biraz daha farklıdır. Mesela Zeyl Mir’âtu’z-Zamân adlı eserin yazarı Yunînî’nin verdiği bilgiler şu şekildedir: “*İzzeddîn Muhammed b. Şeddad –Allah ona rahmet eylesin- dedi; Alâeddîn Alî b. Abdullâh-i Bağdati bana anlattı ki: Moğollar Bağdat’ı aldıkları zaman beni esir ettiler. Onlarla birlikte olup durumlarından haberdar oldum. [Altı Yüz] 60 [1261] senesinde Berke’den birinin adı Bulağa ve diğeri Tutar adında iki elçi ellerinde bir mektup ile geldiler. Bu mektup adet veçhi ile fetih edilen ülkelerden Batu ailesine götürülmesi gereken şeylerin [ganimetler ve toprakları] götürülmesini içeriyordu. Geleneğe göre Ceyhun Nehri’nin batısındaki bölgelerden ele geçirdikleri yerlerin hepsi beşe bölünüyordu. İki bölümü büyük*

²⁴⁹ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1034; Mirh^vand, **Târîh-i Ravzatü’s-Sefâ**, VIII, s. 4063; Remzî, **a.g.e.**, I, s. 420; H^vandmir, **Habîbü’s-Siyer**, III, s. 101. Fakat Reşîdüddîn eserinin başka bir yerinde sihir yapan şehzadenin Bala Kan [Bulğay] olduğunu yazmaktadır. Natanzi de aynı bilgiyi vermektedir. Bkz. Reşîdüddîn, **C.T.**, I, s. 738; Natanzi, **a.g.e.**, s. 73; Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, s. 50.

²⁵⁰ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1034. Mirh^vand da benzer bilgiyi vermiştir. Bkz. Mirh^vand, **a.g.e.**, VIII, s. 4063.

²⁵¹ Oktay, **a.g.e.**, s. 98.

hükümdar olan Kağan'a, iki bölümü askere ve bir bölümü de Batu ailesine olacak şekilde bölünürdü. Ama Batu ölüp yerine Berke geçtikten sonra Hülagu, Irak'tan ve Şam'dan ele geçirdiklerini daha önce Batu'ya gönderdiği gibi ona [Berke'ye] göndermedi. Berke elçileri gönderdiğinde Hülagu'nun büyüünü bozmak için bir büyücü göndermişti. Hülagu'nun yanında Tokta adında bir büyücü vardı. Berke'nin gönderdiği hediyeleri ona verdiler. Dileklerinde elbirliği olmasını istediler. Bu da onlar ile bir oldu. Elçiler geldiğinde Hülagu onlara hizmet etmek ve onların niyetlerini öğrenip kendisine haber vermesi için Hitaylı Kuşuşta adında bir kadın büyücüyü tayin etti. O da durumlarından haberdar olup ona [Hülagu'ye] anlattı. Onları [Şehzadeleri] tutuklayıp Telasım Kalesi'nde hapsedti ve on beş gün sonra [Hülagu] kendi büyücüsü olan Tokta dâhil olmak üzere hepsini öldürdü. Berke bunlardan haberdar olduktan sonra düşmanlığını bildirip Melik Zâhir'e, Hülagu'ye karşı birlikte savaşmaları için elçi gönderdi"²⁵². Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, öldürülen şehzadeler, aslında -daha sonra anlatacağımız- Hülagu tarafından zaptedilen yerlerden Cuci Ulusu'na düşen hisseyi almak üzere Berke Han tarafından gönderilen elçilerdir.

Tutar'ın ölümünden az bir zaman sonra Hülagu sarayında bulunan Cuci hanedanından diğer iki şehzade yani; Bulğay ve Kuli de şüpheli bir şekilde öldüler. Onların ölüm nedeni hakkında da kaynaklar net bir bilgi vermemekle birlikte “*bir olay yüz verdi [ölümü gerçekleşti-ölümü yüz verdi]*” diye anlatmışlar²⁵³. Bu iki şehzadenin aynı zamanda ölümü ve özellikle Tutar'ın öldürülmesinden az bir zaman sonra bu işin olması, kesinlikle doğal nedenlere bağlanamaz. Bu olay Berke'nin gözünden de kaçmadı, onların zehirlenerek öldürüldüğünü iddia etti²⁵⁴. Berke'nin, Bulğay ve Kuli'nin aniden ölümü hakkındaki görüşü gerçekten uzak değildir. Çünkü yukarıda söylenen nedenlerden Hülagu'nun gelecekteki olayları öngörerek ve olası tehlikelerin önüne geçmek için onları ortadan kaldırma teşebbüsünde bulunduğu anlaşıyor.

Bu olaylardan sonra İlhanlı topraklarında adı geçen şehzadelerin komutası altında bulunan askerler İlhanlı topraklarından kaçtılar. Reşîdeddîn, bu üç şehzadenin hakkında verdiği bilgiden sonra onların İran'dan kaçması hakkında şöyle yazmıştır:

²⁵² Yunînî, *Zeyl Mir'âtu'z-Zamân*, II, s. 161-162. Aynı bilgiler İbn Mufaddal'ın *en-Nehcü's-Sedîd* eserinde de mevcuttur. Bkz. İbn Mufaddal, *en-Nehcü's-Sedîd*, Türkçe çev. İzmirli, s. 321-322.

²⁵³ Reşîdüddîn, *C.T.*, II, s. 1044; Takavi ve Asef Han, *Târih-i Elfi*, VI, s. 3996 ve 4011.

²⁵⁴ Reşîdüddîn, *C.T.*, I, s. 738, Natanzi, *a.g.e.*, s. 73.

“*Kuli ve Tutar komutasında bu ülkeye gelen askerlerin çoğu kaçtılar*”²⁵⁵. Reşîdeddîn’in bu askerlerin kaçmasına dair verdiği bilgi ve arkasından da “*Hülagu Han’ın komutanlarından, onların [Altın Orda askerlerinin] arkasınca gidiyorlardı*” diye yazması ters bir şeyler olduğunu göstermekteydi²⁵⁶. Bu askerlerin kaçması Moğol İmparatorluğu’ndaki ilişkilerde güvensiz ve sıkıntılı bir ortamın oluşmasından haber veriyor. Aslında bu askerlerin kaçması ilk önce komutanlarının doğal bir şekilde ölmemesinden ve ayrıca kendilerini orada emniyette hissetmemelerinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Adı geçen askerler İlhanlı topraklarından kaçtıklarında farklı bölümlere ayrıldılar. Bir kısmı Nikuder (Niguder) ve Utguçine gibi emirlerin komutası altında Horasan yoluyla Gazne, Binigav, Multan’dan Lahur’a kadar olan bölgelerde dağıldılar²⁵⁷ ve daha sonraları Nikuderi’ler diye meşhur oldular. Onlardan başka bir diğer gurup Derbent ve Şamahı yolu üzerinde kendi yurtlarına (Deşt-i Kıpçak’a) doğru gittiler²⁵⁸. Bu askerlerden bayağı kalabalık olan üçüncü gurup 1261(660 h.) senesinde batı tarafından Şam’a doğru giderek Memlûk Sultanı Melik’üz-Zâhir Baybars’ın ordusuna katıldılar²⁵⁹. Bunların haberlerini Arap kaynaklarında görebiliriz. Zübdetü’l-Fikre eserinde bu konuda şu şekilde bir haber mevcuttur; “661 h. (1263) senesi zilhiccenin altısında Tatarlardan istimnan ve İslam’a istek ile bin nefer kadar olmak üzere büyük bir heyet geldi. İçlerindeki bellibaşlıların adları şudur: Keremun, Amtağya, Nukiye, Cabrak, Kayan, Nasağya, Tabşur, Nabatu, Sancı, Çuhlan, Uçkurka, Orkuk, Kiray, Solgay, Menkadim, Soragan vardı... Bunlar Mısır’a gelince Müslüman oldular, sünnet edildiler, sonra da isimleri zikrolunan büyüklere ileri geçtiler. Onlara beylikler verildi, tımarlar, mehterhaneler tayin edildi. Caizeler, kaftanlar ve bahşişler ihsan olundu. Onları Lok mahalline kondurdu”²⁶⁰. Bu askerlerin Memlûk ordusuna katılmaları çok önemlidir. Memlûkler o dönemde İlhanlıların en büyük ve en önemli düşmanı sayılıyor ve İlhanlıların batıya doğru ilerlemesinde kuvvetli bir engel teşkil ediyor ve İlhanlılar tarafından olası bir tehlikeye karşı Altın Orda için güçlü bir müttehit sayılabiliyordu. 16 Zilhicce 660 (1 Kasım 1262) senesinde

²⁵⁵ Reşîdüddîn, C.T., I, s. 738.

²⁵⁶ Reşîdüddîn, C.T., I, s. 739.

²⁵⁷ Reşîdüddîn, C.T., I, s. 738-739; Natanzi, a.g.e., s. 73.

²⁵⁸ Reşîdüddîn, C.T., I, s. 739; Natanzi, a.g.e., s. 73.

²⁵⁹ Remzî, Telfikü’l-Ahbâr, I, s. 428-429.

²⁶⁰ Baybars, Zübdetü’l-Fikre, İzmirli, s. 166.

bu askerlerin ulaşmasıyla Baybars kalabalık bir gurupla şahsen onları karşılamaya çıktı. Onları yakışır bir şekilde karşıladı ve sultanın emri üzerine onlara konut, yaşam ihtiyaçları gibi birçok imkânlar sağladı. Sayıları binin üzerinde zikredilen bu gurup Müslüman olup ve Memlûk ordusuna katıldılar²⁶¹.

Berke'nin İlhanlılara hücum bahanelerinden ve onlarla yaşadığı anlaşmazlıkların bir diğer nedeni Hülagu'nun Bağdat'ı ele geçirme esnasında halife ve Müslümanlara karşı davranışı ve tutumuydu. Remzî bu konu ile ilgi şöyle bilgi vermektedir: “Berke kardeşi Batu döneminde, Halife'ye dostane bir şekilde yaklaşıyordu. Aynı zamanda Hülagu'nun Halife'ye karşı taarruzunu engelliyordu. Hülagu da kötü olduğu için Berke'ye karşı nefret besliyordu. Ancak bu nefret ile kini, Batu'nun döneminde Batu'nun şevketi ve gücünden dolayı göstermeye cesaret edemiyordu. Batu vefat ettiğinde bu nefreti ortaya çıkarıp Halife'ye karşı gelerek niyetini gerçekleştirmiştir. Aralarındaki düşmanlık artmaya başlamıştır. Berke Han ise Halife ile Müslümanların intikamını almaya karar vermiştir”²⁶².

el-Ömerî, Hülagu'nun Halife'ye karşı yürümesi için Mengü Kağan'a ısrar ettiğini ve ancak bu ısrar neticesinde Mengü'nün buna razı olduğunu söyleyerek şöyle devam etmiştir: “Cuci oğlu Berke bu haberi alınca halife ile aralarında ülfet kuvvetleştirdiğinden dolayı bu hal ona pek güç geldi, kardeşi Batu'ya “Mengü Kağan'ı tahta geçiren biziz. Buna mukabil bize ve dostlarımıza fenalık etmek, andımızı bozmak, emniyetimizi ayakaltına almak, halifenin memleketlerine saldırmak gibi hallerde bulunuyor. Halife benim dostumdur, aramızda mektuplaşmalar, muhabbet bağları vardır. Bu işte gizli olmayan bir çirkinlik vardır.” Dedi ve Hülagu'nun filini kardeşi Batu'ya karşı takbih etti. Bunun üzerine Batu, Hülagu'ya yerinden ayrılmaması için haber gönderdi. Hülagu, Ceyhun Irmağı'nı geçmeden evvel kendisine Batu'nun mektubu geldi. Artık Hülagu Ceyhun'u geçmedi. Batu vefat edip ondan sonra kardeşi Berke padişah oluncaya kadar maiyeti ile beraber tam iki sene yerinde durdu. Berke tahta geçmekle Hülagu'nun tamahı arttı, ağabeyi Mengü Kağan'a “Halifenin memleketleri üzerine varmak hususundaki azmini yerine getirmesi ve elinden memleketlerini koparması” hususunda izne dair haber gönderdi. (Mengü Kağan bu

²⁶¹ Muhyiddîn İbn Abdizzâhir, **er-Raydu'z-Zâhir fî Sîreti'l-Melikü'z-Zâhir**, yay. Abdülaziz Huvaytar, Riyat 1396 h., s. 137; es-Seyid el-Baz el-'Arîni, **el-Memâlik**, Beyrut 1386 h./1967, s. 59-60.

bapta ona izin vermedi. Hülagu garazında ısrar edince) Mengü Kağan da ısrar edemedi, emelini münasip gördü. Bunun üzerine Hülagu beldelere girdi". el-Ömerî bunun devamında Hülagu'nun İran'a girdiğini ve Batu ile Berke'ye meyilli olan Hemedan ileri gelenlerinden yedi yüz kişiyi, gizlice Hülagu ile Mengü Kağan'a karşı hareket etmekle suçlayıp öldürdüğünü yazmaktadır²⁶³.

Hülagu Bağdat'ı zapt edip Halife'yi öldürdükten sonra, Altın Orda Müslüman Hanı Berke, buna tepki verip, Hülagu'ya Halife'yle kötü davranışı ve Müslümanların soykırımı için sitemde bulunup, Hülagu'yla savaşma niyetini Halife ve Müslümanların öcünü ondan almaya kararlı olduğunu belirtti²⁶⁴. Reşideddîn'in verdiği bilgiye göre "*Berke dedi: O [Hülagu] Müslüman şehirlerinin tamamını harap etti, bütün İslam padişahlarının hepsini yıktı, dost ve düşmana aynı muameleyi yaptı, Halife'nin bütün adamlarını yok etti. Eğer ebedi Allah yardımcı olursa suçsuzların intikamını ondan alacağım*"²⁶⁵. Berke, Müslüman olan Moğol padişahlarından ilki idi²⁶⁶. Gerçi onun Müslüman olma konusunda ve bu işin nasıl olduğu hakkında çeşitli sözler söylenmektedir, ancak Rubruk'un Berke'nin Müslüman olma konusundaki sözüne dayanarak bu meselenin Sartak'ın hükümranlılığı döneminde ve kendisinin hükümrان olmasından daha önce gerçekleştiğini söyleyebiliriz²⁶⁷. Kaynaklar Berke'nin dini farzlar ve vaciplerini yerine getirmesi hakkında bilgi vermektedir, bu da onun İslam'a olan aşırı bağlılık ve ilgisini göstermektedir²⁶⁸.

Berke'nin, Hülagu'nun Halife ve Müslümanlara karşı uygun olmayan davranışına karşı koyması çeşitli açılardan araştırılabilir. Birincisi; Berke inanan bir Müslüman olarak gayri Müslüm birisi tarafından İslam dünyasının lideri konumunda olan halifenin öldürülmesi ve Müslümanlara yapılanlardan dolayı incinmiş ve sadece bu

²⁶² Remzî, **a.g.e.**, I, s. 416.

²⁶³ el-Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr**, Türkçe çev. İzmirli, s. 396-397; Remzî, **a.g.e.**, I, s. 416-417; el- Abûdî, **Biladü't-Tatar ve'l-Bulğar**, s. 22-23.

²⁶⁴ Remzî, **a.g.e.**, I, s. 417; Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi**, s. 97; Spuler, **İran Moğolları**, s. 73.

²⁶⁵ Reşideddîn, **C.T.**, II, s. 1044; Mirh'and, **a.g.e.**, VIII, s. 4063-4064.

²⁶⁶ Kalkaşandî, **Subhu'l-A'sâ**, IV, s. 309; Remzî, **Telfikü'l-Ahbâr**, I, s. 404.

²⁶⁷ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, s. 60-61. Barthold, Berke Han'ın Batu'nun sağlığında Müslüman olduğu kanaatındadır. Bkz. Barthold, **Türkistan**, s. 529.

²⁶⁸ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, yay. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türki, XVII, Cize 1419 h./1998, s. 471; Sârimüddîn İbrahim b. Muhammed b. Aydemir el-'Alâyî İbn Dokmak, **Nüzhet'ül-Enâm fî Târîh'il-İslâm**, yay. Samir Tabbâre, Sayda/Beyrut 1420 h./1999, s. 221. Berke Han'ın Müslüman olması için ayrıca bkz. Jean Richard, "Berke Han'ın İslam'a Girişi ve Altınordu Hanlığında

nedene göre Hülagu'dan öç almaya kalkışmıştır. O halifenin Müslümanlar ve İslam dünyasındaki yüce mevki'ini anlayarak, Hülagu'ya karşı onu himaye ederek en azından Müslümanların çoğunun manevi desteğini alarak meşruiyet kazanmak istiyordu. Eğer Berke'nin Hülagu'ya olan düşmanlığı onun halife ve Müslümanlara yaptığı kötü davranış olsaydı Berke'nin bu iddiasında yorum yapmak daha kolay olurdu, ama onun Hülagu'yla çatışmasının başka nedenleri de olduğu için bu meselede sahih yorum yapmak pek de kolay değildir. Ancak 1261 (660 h.) yılında Berke'yle Hülagu arasında olan ilk savaş tarihini göz önünde bulundurarak, 1259 (658 h.) tarihindeki Cuci Ulusu'na ait üç şehzadenin öldürülmesinin, 1258 (656 h.) Bağdat zabtından daha sonra vuku bulduğunu ve savaşın başlangıcı için daha etkili olduğunu veya en azından iki tarafın sabrını taşıran son damla olduğunu söylemek mümkündür.

Çağdaş Arap kaynaklarından İbn Vâsıl, Cengiz Han'ın buyruğu üzere, zapt edilen ülkelerden elde edilen ganimetlerin üçte biri Büyük Han'a, üçte biri Batu ailesine ve geri kalan üçte bir hisse ise savaşıyan tarafın kendisine ve askerlerine kalacağını yazmaktadır²⁶⁹. Batu hükümdarlığı döneminden İran'daki Moğol hâkimlerinin ele geçirdiği ganimetlerinin bir kısmını Saray'a göndermeleri alışkanlık haline gelmiştir. Ganimetlerin bir diğer kısmı da büyük Han için gönderiliyordu. Ganimetlerin bir kısmının Büyük Han'a gönderilmesi açıklanabiliyordu ancak Batu'ya gelince bu iş Cengiz Han soyundan olan şehzadelerin arasında büyük makama sahip olan Altın Orda Hanı için idi²⁷⁰. İbn Vâsıl da bu konuya değinerek “*Cengiz Han ailesine Batu ailesi denir, çünkü Batu onların büyük ve ulu hanları idi*” şeklinde bir ifade kullanmıştır²⁷¹.

Berke'nin hükümdarlığı zamanında bu pay gönderilmedi²⁷² ve bu Berke ile Hülagu arasındaki anlaşmazlığın başka bir nedeni oldu. Çünkü Berke, Batu döneminde olduğu gibi İlhan'ın aynı şekilde ganimetleri böldüğünde kendisinin payını unutmaması

İslamiyetin Yayılışı”, Türkçeye çev. Abdulkadir Yuvalı, **Türk Kültürü**, S. 306, Ankara 1988, s. 634-642.

²⁶⁹ İbn Vâsıl el-Hamevî, **Müferricü'l-Kurûb**, Türkçe çev. İzmirli, s. 151; İbn Mufaddal bu hususta şu bilgiyi vermektedir: “*Ceyhun ırmağının garbinden zaptedip ele geçirdikleri yerlerin hasılatı beş kısma bölünecek, iki bölümü Büyük Han'a, iki bölümü askere, bir bölümü de Batu ailesine verilecek idi*”. Bkz. İbn Mufaddal, **en-Nehcü's-Sedîd**, Türkçe çev. İzmirli, s. 322.

²⁷⁰ Spuler, **İran Moğolları**, s. 443.

²⁷¹ İbn Vâsıl el-Hamevî, **Müferricü'l-Kurûb**, Türkçe çev. İzmirli, s. 151.

²⁷² İbn Vâsıl, bu ganimet ve pay hususunda şu bilgiyi vermektedir: “Hülagu şarkı, Acem ve Irak'ı feth edip malları alınca Tatarlardan hiç birine bir şey vermedi, bütün malları kendisine ayırdı, ne Berke

beklentisindeydi. Hülagu, Berke'nin tahta oturduğundan bir süre sonrasına kadar Cuci Ulusu'nun payını kendilerine gönderiyordu. Ancak bir süre geçtikten sonra bu işten vaz geçti. Hülagu'nun bu işi büyük olasılıkla ülkedeki büyük masraflara ve özellikle Memlûklerle savaşıyla ilgiliydi. Diğer taraftan bu işle Hülagu'nun kendi bağımsızlığını göstermek istediği de düşünülebilir. Çünkü pay göndermek dolaylı olarak bir türlü bağımlılığı ve İlhanlıların, Cuci Ulusu'na göre rütbelerinin aşağı olduğunu gösteriyordu. Arap kaynaklarından İbn Vâsıl, İbn Mufaddal ve İbn KEsîr, Hülagu'nun elde ettiği ganimetlerden Berke'nin payını göndermemesini bu iki amcaoğlu arasından vuku bulan anlaşmazlık nedenlerinden saymışlardır²⁷³. Hülagu'nun bu işten kaçınmasıyla Saray'dan bir elçi söylenilen payı talep etmesi için İlhanlılara gönderildi. Büyük olasılıkla Berke'nin de bu gelirlere ihtiyacı vardı. Bunun yanı sıra Hülagu'nun bu işini bir tür saygısızlık sayarak tepki vermeğe kalkıştı. Özellikle yukarıda adı geçen kaynakların verdiği habere göre, bu amaç için Berke tarafından Hülagu'ye gönderilmiş olan elçi Hülagu'nun fermanı üzerine öldürülmüştür. A. Yuvalı, ister Moğol geleneğinin gereği olarak Hülagu'nun kendisiyle birlikte Batı seferine katılan Cuci Ulusu askerlerinin hakkı olan ganimetleri göndermemesi, ister Cengiz Han'ın batıda zapt edilen yerlerle ilgili olarak "Batıda Moğol atlarının tırnaklarının değdiği her yer Cuci Ulusu'na ait olacaktır" emri olsun ortada önceden saygı gösterilen, sonra yok farz edilen bir hak söz konusu olduğu ve böylece Batu'ya, batıdaki Moğol toprakları üzerinde söz hakkı verildiği kanaatındadır²⁷⁴.

Diğer taraftan çoğu kaynaklar Berke'nin Hülagu'ya karşı olumsuz ve saygısız davranışlarını savaşın başlama nedenleri olarak işaret ediyorlar²⁷⁵. Mesela Mirh^vand'un yazdığına göre; Berke Han, Kendi ağabeyi Batu'un fermanı üzere Mengü Kağan'ı tahta oturtmasında ve onun hükümdarlığının sağlamlaştırmasında çok çaba gösterdiği için Hülagu Han'a üstünlük yapıp sürekli kendisine elçiler göndererek çeşitli yersiz tahakküm ve eziyetlerle onun moralini bozuyordu. Mirh^vand'a göre Berke han bu

ailesine, ne Cengiz Han ailesine hiçbir şey göndermedi". Bkz; İbn Vâsıl el-Hamevî, **Müferricü'l-Kurûb**, Türkçe çev. İzmirli, s. 151.

²⁷³ İbn Vâsıl el-Hamevî, **Müferricü'l-Kurûb**, Türkçe çev. İzmirli, s. 151; İbn Mufaddal, **en-Nehcü's-Sedîd**, Türkçe çev. İzmirli, s. 322; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, XVII, s. 439.

²⁷⁴ Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi**, s. 96; Abdulkadir Yuvalı, "Altın Orda-İlhanlılar Mücadelesi Sırasında Tebriz Şehri", **Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, yay. haz. İmran Baba, Ankara 2002, s. 31.

²⁷⁵ Reşidüddîn, **C.T.**, II, s. 1044; Takavi ve Asef, **a.g.e.**, VI, s. 4011.

mesale haddini aşınca, İlhan [Hülagu] özel bir mecliste (toplantıda): “*Gerçi Berke aka(büyük)dır ve ben ini(küçük), ancak sürekli benimle tehdit ve kabalıkla hitap ettiği için artık katlanma gücüm kalmadı ve bundan sonra hoş görüşüyle davranmayacağım*”²⁷⁶, diye söylemiştir. Câmi’ü’t-Tevârîh, Ravzatü’s-Sefa ve Tarih-i Elfi gibi kaynakların hiçbiri, Berke’nin uyumsuz davranış ve tahakküm diye tanımladıkları durumunu tam olarak açıklamamışlardır. Yani Berke’nin nasıl ve ne şekilde Hülagu’yu incittiğini açıklamamışlardır.

Mengü Kağan, Güyük’ün yerine seçilmesinde, Batu hasta olduğu için şahsen Karakurum’da hazır olamadı. Ancak Mengü’yü Han makamına çıkmasında, kardeşi Berke’yi yardıma göndermişti. Mengü’nün tahta oturduktan sonra bir süre yanında bulunan ve ona yardımcı olan Berke²⁷⁷, hiçbir zaman Mengü Kağan’ın hâkimiyete geçmesinde Cuci Oğulları’nın etkili rolü olduğunu unutmadı, bunun için de Berke kendisini Hülagu’dan daha yukarı bir seviyede düşünerek Hülagu’yu zayıf düşürmek için her fırsatı kullandı. Berke’nin küstahça tavırlarından usanan Hülagu ise ona göre tavrını değiştirerek daha önce sergilediği dostluk tavrını bırakarak aralarında ki bütün arkadaşlık bağlarının koptuğunu ilan etti²⁷⁸. Arap kaynakları ise, Berke Han’ın Müslüman olmasından dolayı Hülagu’nun Halife’ye karşı her hangi bir olumsuz eylemde bulunmasını engellediğini, Batu’yu bu konu hakkında bilgilendirerek onun Hülagu’ya baskı yapmada rol oynadığını belirtmiştir²⁷⁹.

Mengü Kağan’ın vefatı ve onun iki kardeşi olan Arık Buka ile Kubilay arasındaki taht kavgaları bir kez daha Altın Orda ve İlhanlı ilişkilerinde etkili olup bu iki ulus arasındaki çatışmaları artırdı. Mengü Kağan’dan sonra büyük hanın seçilmesi ve adı geçen iki kardeşten birinin imparator makamında oturması konusun da Berke ve Hülagu’nun tutumu birbiriyle farklıydı. Berke, Arık Buka’yı desteklerken Hülagu, Kubilay’ı tahta oturması için destekliyordu²⁸⁰. Spuler’e göre büyük olasılıkla Berke’yi Arık Buka’ya bağlayan, ona bağlı kabilelerin göçebe hayat tarzına sahip olması ve

²⁷⁶ Mirh^vand, **a.g.e.**, VIII, s. 4063.

²⁷⁷ Reşidüddîn, **C.T.**, II, s. 1044; Takavi ve Asef Han, **a.g.e.**, VI, s. 4010.

²⁷⁸ Mirh^vand, **a.g.e.**, VIII, s. 4063; Remzî, **a.g.e.**, I, s. 420; Muhammed b. Nasır el- Abûdî, **Biladü’t-Tatar ve’l-Bulğar**, Mekke 1420 h., s. 28; Pai-nan Rashid Wu, **Sukut-i Bağdad ve Hükümrevayi-i Moğolan der Irak**, Farsçaya çev. Asadullah Azad, Meşhed 1368 h.ş., s. 114.

²⁷⁹ el-Ömerî, **Mesâlikü’l-Ebsâr**, Türkçe çev. İzmirli, s. 396-397; Remzî, **a.g.e.**, I, s. 416-417; el- Abûdî, **Biladü’t-Tatar ve’l-Bulğar**, s. 22-23

²⁸⁰ Spuler, **İran Moğolları**, s. 72; Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi**, s. 97; Oktay, **a.g.e.**, s. 98.

Hülagu ile Kubilay'ın ise çok eski kültür memleketlerinin hâkimleri sıfatıyla yerleşik hayata geçmiş olmaları ve bu kültür hayatı yüzünden birbirlerine yaklaşmış olmalarıdır.²⁸¹

Berke ve Hülagu'nun bu farklı görüşlere bağlı olarak çatışmaları kaçınılmazdı. Remzî'nin verdiği bilgiye göre Berke Han fırsatı kollayarak Ögedey Ulusu'nun hâkimi Kaydu'nun yanına gitmiş onu bir gurup askerleri ile Arık Buka'nın yanına göndererek kendisine “*Kağanlığı kardeşin Kubilay değilde sen hak ediyorsun zira Mengü Kağan seni dışlamış bir tarafa atmıştı. İşte kalk kendi hakkını talep et ve Kubilay'a itaat etme... Bende Kaydu b. Kaşin'i askerleriyle birlikte sana yardım etmesi için gönderdim, ayrıca onlara kendi askerlerimden de ilave ettim. Daha fazlasına ihtiyacın olursa ben seninleyim*” diye mesaj göndermiştir²⁸².

Taht mücadelesi ayrıca, Cuci Ulusu ve Çağatay Ulusu arasında da daha şiddetli savaşların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Alğu hükümdarlığında olan Çağatay Ulusu iki kardeş kavgasında Kubilay'dan yanaydı. Arık Buka'yı himaye ettiği için köşeye sıkışan Berke 1261-1265 (660-664 h.) yılları arasında Alğu ile yaptığı savaşta hezimete uğradı ve sonuçta Alğu, Harezm ve Otrar'ı Altın Orda'dan aldı²⁸³. Büyük bir ticaret noktası olan Otrar'ın elden çıkmasıyla Cuci Ulusu ticari ve iktisadi hayatta büyük bir darbe yedi²⁸⁴. Ermeni yazar Kiragos'a göre, Alğu'nun Berke'ye düşmanlığının nedeni, vakıtyla Berke'nin teşviki ile Mengü Han tarafından Alğu ailesinin imha edilmesinden kaynaklanıyordu²⁸⁵.

Kubilay ve Arık Buka arasındaki taht mücadelesi en son 1262 (661 h.) yılında Kelüran bölgesinde yüz veren savaşta Kubilay'ın kazancıyla son buldu. Arık Buka iki sene sonra tutuklanıp 1266 (664 h.) yılında tutsakken vefat etti²⁸⁶. Kubilay tahta oturduktan sonra, Arık Buka konusunda karar vermesi ve Berke'nin görüşünü alması için Saray'a elçiler gönderdi. Berke, Arık Buka hakkındaki kurultayın görüşüne tabi olduğunu anlattı ve Arık Buka'yı daha fazla himaye ederek kendi durumunu tehlikeye

²⁸¹ Spuler, **İran Moğolları**, s. 72.

²⁸² Remzî, **a.g.e.**, I, s. 418.

²⁸³ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 885, Takavi ve Asef Han, **a.g.e.**, VI, s. 4001.

²⁸⁴ Saunders, **a.g.e.**, s. 256.

²⁸⁵ Oktay, **a.g.e.**, s. 98.

²⁸⁶ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 891; Mirh^vand, **a.g.e.**, VIII, s. 3981.

atmamaya karar verdi²⁸⁷. Daha sonraki olaylarda, taht savaşlarındaki gruplaşmalar hakkında merkezin, Hülagu'dan himaye etmesini göstermektedir.

Altın Orda ve İlhanlı Devleti arasındaki anlaşmazlıkların ortaya çıkmasında yukarıda söylenen nedenlerin hepsi, hızlandırıcı etkenlerdir ki en son 1261 (660 h.) yılında yüz veren korkunç savaşla bu durum ciddi biçimde çatışmaya dönüşmüştür. Bunun etkisi her iki devletin sonuna kadar devam etmiştir. İki ulusun arasındaki çatışmaların en büyük ve en önemli nedeni genelde toprak ve arazi büyütme konusundaki anlaşmazlıklardan kaynaklanıyordu. 1257-1266 (655-665 h.) yılları arasındaki Berke'nin hükümdarlık döneminde Altın Orda batıda ulaşabileceği en son noktaya kadar ulaştı. Don (Ten) ve Dneper (Özü) stepleri, Kırım yarım adası ve Kafkas'ın kuzey bölgeleri bu ulusun hâkimiyeti altındaydı ve Altın Orda, Bulgaristan'daki Tuna'nın güneyi ve Trakya'ya kadar etkisini genişletmiş, aynı anda Türkiye Selçukluları arazilerinde kendi topraklarına eklemek için çabalar gösterdi iseler de bu sonuçsuz kalmıştır²⁸⁸. Altın Orda'nın güney bölgelerine olan merakı, bu ulusun dış siyasetinde Azerbaycan'ın zengin otlakları ve kervan yollarını ele geçirme isteğine dayanmaktadır. Bu meselenin önemi, Moğolların güney bölgesindeki durumunu ve konumunu Altın Orda sınırlarını oluşturan bölgeler ile karşılaştırdığında aydınlanmaktadır. Çünkü Altın Orda coğrafyası ne ekonomik ve ne de siyasi açıdan, Azerbaycan ve Kafkas'ın güney bölgesi gibi yerlerle kıyas edilemeyecek derecedeydi ve ikinci derece öneme sahip idi.

Hülagu ile Berke arasında İran üzerindeki rekabet, halifenin öldürülmesinden sonra yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. Gerçi onlar Asya'nın her bir tarafında birçok düşmanı olan Moğol İmparatorluğunu korumaları için bir süreliğine birbirlerine katlandılar, ancak Berke'nin memnuniyetsizliğini açığa çıkaran Halife'nin katledilmesi ve Hülagu'nun İran'da ele geçirilen ganimetlere el koymasıydı. Hiçbir kaynakta Hülagu'nun batı memleketlerindeki fetihlerden elde edilen ganimetten Berke'nin payını gönderdiğine dair bir haber bulunmamaktadır. Hâlbuki Hülagu'nun ordusunun en

²⁸⁷ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 890-891.

²⁸⁸ Saunders, a.g.e., s. 153.

önemli kısmını Cuci Ulusu tarafından, Kafkas'ın Derbent yoluyla gönderilen askerler teşkil ediyordu²⁸⁹.

Halife'nin öldürülmesi ve ganimetleri sahiplenmenin ortaya çıkardığı çekişmeyi, Hülagu ve Berke arasındaki ilk rekabet meselesini, Gürcistan ve Türkiye Selçukları konusunda görmekteyiz. 653 h. (1255/1256) senesinde İran'ın çeşitli memleketlerinden temsilcilerin Maverâünnehir'de Hülagu'nun huzuruna geldiklerinde, Türkiye Selçuklu Devleti'nden orada kimse hazır olmadı. Bu durum itaatsizliği bildiriyordu. Ancak gerçek şuydu ki o zamanda Türkiye Selçuklu Devleti karmaşa ve düzensizlik içindeydi. Zira Türkiye Selçuklu saltanatı konusunda Gıyaseddîn Keyhüsrev'in oğulları olan Rükneddîn ve İzzeddîn'in bir biriyle rekabetlerinin yanı sıra Baycu da Anadolu'ya yeni saldırı yapmıştı.

14 Muharrem 641 (3 Temmuz 1243) tarihinde Baycu Noyan ile Türkiye Selçuklu hükümdarı Gıyaseddîn Keyhüsrev arasından vuku bulan Köse Dağ savaşından bir süre sonra Türkiye Selçukluları, Baycu Noyan'nın üzerlerindeki baskısını azaltmak için bir heyet Deşt-i Kıpçak hâkimi Batu'nun huzuruna gönderdi²⁹⁰. Gerçi Selçuklular, Cuci Ulusu hükümdarlarına sığınmakla, Baycu'nun hamlesinden âmânda kalmaya çalıştılar ancak, bunu başaramadılar. Baycu 23 Ramazan 654 h. (14 Ekim 1256)²⁹¹ senesinde Sultan Hanı diye tanınan savaşta II. İzzeddîn'i yenmeği başardı. II. İzzeddîn bu yenilgiden sonra Bizans İmparatorluğuna sığındı²⁹². Aynı zamanda IV. Rükneddîn Kılıç Arslan, Baycu ile aynı safta olduğu için Türkiye Selçuklu saltanatını elde etti. Yeni şartlarda Berke yine Türkiye Selçukluların ümidi ve dayanağı olabilirdi. Bunun için, bu konuda Hülagu elini daha çabuk tutup Baycu ile Selçuklular savaşında onların tarafını tuttu. Hülagu'nun emriyle ülke, iki kardeş arasında eşit bir şekilde bölündü²⁹³. Bundan sonradır ki, onlar itaat arz etmek için Hülagu huzuruna gitmeği kabul ettiler. Reşîdeddîn, Türkiye Selçuklu hükümdarlarının, Hülagu sarayına gitmelerini 656 h.

²⁸⁹ Howorth, **a.g.e.**, s. 103.

²⁹⁰ Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, s. 29.

²⁹¹ Bu tarih Anonim Selçukname'de 24 Ramazan 654/15 Ekim 1256 olarak verilmiştir. Aksarayî hatalı olarak 656/1258 tarihini vermektedir. Bkz. Anonim, **Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi (Selçukname)**, yay. Feridun Nafiz Uzluğ, Ankara 1952, s. 35; Aksarayî, **a.g.e.**, s. 32.

²⁹² İbn Bibî, **el-Evâmirü'l-'Alâiyye fi'l-Umûri'l-'Alâiyye**, Tıpkı Basım, Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956, s. 623.

²⁹³ İbn Bibî, **a.g.e.**, s. 293-294.

(1258) senesinde olduğunu yazıyor²⁹⁴, hâlbuki bu olay İbn'ül- Verdi'nin Tetimmetü'l-Muhtasar isimli eserinde 657 h. (1259) senesinde zikrolunmuştur²⁹⁵. 656 h. (1258) senesinde Türkiye Selçuklu Devleti'nde bir ayaklanma olduğu için İbn'ül-Verdi'nin bu konuda yanlışla düştüğünü ve Reşîdeddîn'in haberinin doğru olduğu kanaatindeyiz. Reşîdeddîn'e göre, Selçuklu İzzeddîn, 4 Şaban 656 h. (13 Ağustos 1258) tarihinde Tebriz'in yakınlarındaki Moynak²⁹⁶ mevkiinde Hülagu'nun huzuruna yetişti. Aynı ayın sekizinde (17 Ağustos 1258), Rükneddîn de sarayda hazır oldu. Böylece onlar Hülagu'ya itaatlerini bildirdiler. Hülagu'nun eşi Dokuz Hatun'un da onlara şefaet etmesi ile Hülagu onları bağışlayıp Türkiye Selçuklu hükümdarlığına geri gönderdi²⁹⁷. Böylece Hülagu, soğukkanlılık ve yumuşaklıkla Küçük Asya'yı (Anadolu) Cuci Ulusu'nun nüfuzundan çıkardı, ancak bu geçici bir süre için böyle oldu.

Türkiye Selçuklularının tersine, Gürcistan daha şiddetli çekişmeler alanı olmuştu. Hülagu'nu İran'a gelişinde buradan hiç kimse görüşüne gelmemişti. Görünüşe göre, bunun ilk nedeni Gürcistan'daki ayaklanmalar idi. ayaklanmaların nedeni de Moğolların vergi yüklemeleriydi, çünkü Kopçur ve kişi başına düşen vergi payının yanı sıra bu dönemde Emir Argun Ağa, Tağar adında yeni bir vergi de uygulamıştı²⁹⁸. Cüveynî'nin verdiği bilgilere göre, İran'a ordu sevkıyatı zamanında, Mengü Kağan her kişinin yüz batman olan bir tağar un teslim etmelerini kararlaştırmıştı²⁹⁹. Büyük bir ihtimalle Gürci tarihçilerinin işaret ettikleri tağar vergisinin bu kadar olması gerekiyor. Howorth, Brosset'ten naklederek yüz batman unun yanı sıra Gürcüler, şarap ve pirinç gibi diğer malları da ödemeğe mecbur olduklarını yazıyor³⁰⁰. Bu ayaklanmaların sonucunda Gürcistan padişahları olan Davut Laşa ve Davut Narin, Hülagu'nun huzuruna gitmekten kaçındılar³⁰¹, Hatta onlar Cuci Ulusu'na sığındılar³⁰². Hülagu'nun fermanı üzere emir Argun Ağa, Gürcistan ayaklanmasını yatıştırmaya memur edildi. Emir Argun, 657 h. (1259) senesinde Gürcüler ile savaşmaya başlayıp, sonunda onları

²⁹⁴ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1023.

²⁹⁵ İbnü'l-Verdi, **Tetimmetü'l-Muhtasar**, haz. Ahmet Rafat Bedravi, Beyrut 1970/1389 h., s. 289.

²⁹⁶ Açıklama için bkz. Reşîdüddîn, C.T., III, s. 2413 (haşiyeler).

²⁹⁷ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1023.

²⁹⁸ Howorth, **a.g.e.**, s. 110.

²⁹⁹ Cüveynî, **T.C.G.**, III, s. 976.

³⁰⁰ Howorth, **a.g.e.**, s. 110.

³⁰¹ Howorth, **a.g.e.**, s. 110.

³⁰² Howorth, **a.g.e.**, s. 111.

teslim olmaya mecbur etti³⁰³. Ancak, o durumda Hülagu, Gürcistan saltanatını değiştirmemeğe karar verdi. Çünkü her şeyden önce Gürcülerin yardımına da ihtiyaç duyuyordu. Bu yüzden Altın Orda hükümdarı Berke'ye daha meyilli olmasına rağmen, Gürcistan padişahına dokunmadı.

Altın Orda'nın bir taraftan siyasi ve ekonomik açıdan ilerlemesinde etkili olan Kafkas'ın güney bölgeleri; Azerbaycan ve Anadolu gibi yöreleri ele geçirmek, diğer taraftan Hülagu'nun gücünün gün geçtikçe artması, Berke'nin dış siyasetinde güney sınırlarını korumak ve genişletmeyi ön plana çıkarmıştı. Orta Avrupa'daki batı sınırlarını büyütmek ve genişletmek daha arka planda kaldı. Bu mesele Berke için o kadar önem taşıyordu ki eğer o, güney bölgelerindeki amaçlarına ulaşıp İlhanlılar tarafından bir tehdit hissetmeseydi, Ögedey Kağan'ın 1242 (640 h.) yılında ölümüyle durdurulan Batu'nun ilerlemelerini devam edip tekrar Avrupa'ya yönelecekti³⁰⁴. Ancak Berke Kafkas bölgesindeki güney sınırına pek merak salmıştı. Altın Orda'nın bu bölgelere merakının nedeni, onlara göre, bu bölgelerin Cuci Ulusu topraklarından bir parçası ve kendilerine ait olduğunu düşünmelerinden kaynaklanıyordu³⁰⁵. Bu meselenin köklerini anlamak için bir az geriye, yani daha Cuci Ulusu ve İlhanlılar'ın kuruluşundan önceye gitmemiz gerekiyor. Cengiz Han'ın yarlığı üzerine, Cuci'ye Sibiry'a'dan Hazar'ın Derbent'ine kadar uzanan bölgeleri ele geçirmek için ferman verilmişti. Cuci'nin ölmesinden sonra bu görev Ögedey Kağan tarafından Cuci'nin oğlu Batu'ya verildi. Batu başarılı bir şekilde adı geçen bölgeleri fethetti ve bu bölgelerde hükümdarlığını kurdu³⁰⁶. Ancak Reşîdüddîn'in İbir, Sibir, Polar, Deşt-i Kıpçak, Başkurt, Rus ve Çerkes'den ta Hazar'ın Derbent'ine kadar sıraladığı³⁰⁷ bu bölgeler içerisinde Kafkas ve Azerbaycan'dan bahsedildiğine dair bir bilgi yoktur ve bu bölgeler hiçbir zaman Batu'nun komutanlığı altındaki ordu tarafından ele geçirilmemiştir. Vassâf, Berke ve Hülagu arasındaki savaşı anlatırken bu toprak anlaşmazlıklarına değinerek “*Kayalık ve Harezmi taraflarından ve Saksın ve Bulgar'ın son noktalarından Bakü'nün Derbent'ine kadar büyük oğlu Cuci adına oldu ve Demir kapı dedikleri Derbent'in ötesi onun kışı geçireceği ordugâh bölgesi oldu ve hanedanı bazen Aran'a*

³⁰³ Cüveynî, T.C.G., II, s. 746.

³⁰⁴ Morgan, a.g.e., s. 173-174; Saunders, a.g.e., s. 152-153.

³⁰⁵ Remzî, a.g.e., I, s. 414.

³⁰⁶ Reşîdüddîn, C.T., I, s. 720.

kadar ilerliyor Aran ile Azerbaycan ise bizim ÷lkemizin bir parçasındandır diyorlardı”³⁰⁸ diye yazmaktadır.

el-Ömerî, Cengiz Han’ın Cuci’ye Deşt-i Kıpçak ve buna ilaveten Arran, Tebriz, Hemedan ve Merağa’yı verdiğini, Cuci Ulusu tarafından H÷lugu’ya İran fetihini tamamlamak üzere gönderilen askerlerin ulufesinin Tebriz ve Merağa tertibinden olduğunu belirtmiştir³⁰⁹. İbn Haldûn bu konuya değinerek “*Cengiz Han, Kayalık ve Harezm’den Saksın ve Bulğar’ın uzak noktalarına kadar ve bunlara ilaveten Arran, Tebriz, Hemedan ve Marağa’yı Cuci’ye bağışlamıştır*” diye yazmıştır³¹⁰. Buna benzer bilgi Kalkaşandî’de de vardır³¹¹.

İlhanlıların kuruluşundan önce Altın Orda hükümdarlarının hâkim olduğu bölgelerin sınırlarını kesin olarak belirtmek mümkün değil. Ancak şunu diyebiliriz ki herhalde H÷lugu’nun İran seferinden önce Cuci Ulusu’nun bu ÷lkede bağları ve menfaattarı vardı ki onlardan kolayca vazgeçemiyordu. Örnek olarak Seyfî-i Herevî’nin yazdığına göre Çinkay’ın Horasan’da hâkimiyeti döneminde Badğis’te bulunan Cun Tebertu, Suku ve Tatimur adlı memurlar her yıl iki defa etraf şehirlerden vergi toplayıp Altın Orda’ya göndermek için görevliydi. Mesela Herat o bölgeler içerisindeydi ve istenilen vergiyi onlara vermek zorundaydı.

Bu vergilerin her defasındaki miktarı 300 Dinar-i Adli, iki otak (çadır) ve 10 ulağ’ı içeriyordu ki bunlar özel yetkili memurlara veriliyordu. Anlaşıyor ki, Çinkay bu vergileri şehirlerden toplamak ve onları Altın Orda’ya göndermekle görevlendirilmişti³¹².

Kalkaşandî’nin haberine göre Batu’nun İran bölgesindeki nüfuzu ve gücü sadece Güyük dönemine kadar idi ve ondan sonra Güyük, Batu hükmü altındaki İran bölgelerine hükümlanlık etmesi için bir komutan gönderdi ve bu mesele de Güyük ile Altın Orda Hanlarının arasındaki anlaşmazlığa neden oldu³¹³.

³⁰⁷ Reşidüddîn, C.T., I, s. 720.

³⁰⁸ Vassâf, Âyetî neşri, s. 27-28.

³⁰⁹ el-Ömerî, *Mesâlikü’l-Ebsâr*, Türkçe çev. İzmirli, s. 384 ve 394.

³¹⁰ İbn Haldûn, *a.g.e.*, IV, s. 881.

³¹¹ Kalkaşandî, *a.g.e.*, IV, s. 308-309.

³¹² Seyf b. Muhammed Herevî, *Tarihname-i Herat*, haz. Muhammed Züberü’s-Sadiki, Kalkûta 1362 h., s. 229.

³¹³ Kalkaşandî, *a.g.e.*, IV, s. 309.

Diğer bir örnek olarak Batu'nun fermanı üzere Melik Mecdeddîn-i Kalvini'nin Herat hâkimi olarak tayin edilmesine değinebiliriz: Batu adı geçen şahsı Geray adlı bir elçi ve iki altın payize ile Herat'da hâkimiyet işlerini düzene koymasına için Emir Körgüz'ün yanına gönderdi³¹⁴. Daha sonra Argun Ağa'nın büyük han tarafından, Horasan emiri olmasına rağmen, yukarıda zikredilen Emir Mecdeddîn'in oğlu Emir Şemseddîn Muhammed'in Herat şehrinin emirliğine atanması fermanını Batu'dan alıp, kendisi her sene uygun olan vergi ve haracı Saray'a gönderiyordu.

Altın Orda hükümdarlarının İran bölgesindeki nüfuzunu ispatlayan diğer bir belge, Cuzcani'nin yazdığına göre Hülagu'nun İran'a gelmesinden önce Horasan halkının, Berke adına hutbe okutmalarıdır³¹⁵. Böylece görüyoruz ki Hülagu'nun İran'a gelip İlhanlı Devleti'ni kurmasından önce Cuci Ulusu'nun İran'da etkisi ve göze görünür çıkarları bulunuyordu. Cuci oğullarının Horasan'da nüfuzlarını göstermeleri ve Kafkasya ile Azerbaycan'da kendi istekleri ve çıkarları doğrultusunda çabaları faaliyetlerde bulunmaları bu bölgeleri kesinlikle kendi nüfuzlarına almak istemelerinden kaynaklanıyordu. İran'daki iktidar boşluğu sebebiyle onlar bu bölgelerdeki istilalarını pekiştirmek ve özellikle İran'ın batı tarafındaki nüfuzlarını artırmak istiyorlardı.

Hülagu, İran'da istikrarı ve İlhanlı hükümetinin temellerini sağlamlaştırdığında, Horasan bu hükümetin içerisine dâhil edildi. Mengü Kağan'ın fermanı üzerine Kafkas, Arran, Azerbaycan ve hatta o zaman kadar bağımsız veya Kıpçak hanları(Cuci Ulusu)'nın hâkimiyeti altında bulunan Rum hâkimiyeti Hülagu'ya bağışlandı³¹⁶. Kağan tarafından bu bölgelerin, kardeşinin hâkimiyetinde bulunan bölgelere ilave edilmesi Berke'nin makamına açık bir şekilde saygısızlık idi. -*Zira Mengü, Batu'nun çabaları ve Cuci oğullarının himayesiyle büyük Moğol hanlığına tayin edilmişti*-. Mengü'nün bu tavrı büyük ve derin anlaşmazlıklara yol açtı; İlhanlı ve Altın Orda Devleti ile birlikte diğer hükümdarların siyasi gruplaşmalarıyla sonuçlandı. Mısır Memlûkleri, Çağatay Ulusu ve daha sonraları ve en önemlisi Kubilay Kağan gibi diğer yakın komşu devletler de bu gruplaşma ve anlaşmazlıklara dâhil oldu.

Zikredilen anlaşmazlıklar en son 1261(660 h.) senesinde Berke, Altın Orda'nın en önemli adamlarından ve büyüklerinden sayılıp aynı zamanda Tutar ile akrabalığı

³¹⁴ Herevi, **a.g.e.**, s. 124-125.

³¹⁵ Cüzcanî, **a.g.e.**, II, s. 176.

olan Nogay'ı otuz bin kişinin komutanlığı altında İlhanlılar üzerine göndermesine neden oldu³¹⁷. Ordu Derbent'ten geçerek Şirvan'da konakladı. Hülagu, Berke'nin ordusunun harekete geçişini duyduktan sonra onlarla karşılaşmak için ülkenin bütün bölgelerinden silahlı kuvvetlerinin hazır olmalarına ferman verdi³¹⁸. Ermeni yazar Kiragos'a göre, Hülagu kalabalık bir ordu tolayıp üç kola ayırdı. Birinci kol, Abaka'nın oğlu komutanlığı altında –ve buna vali Argun'nu tefrik ederek- Alğu'ya yardım etmek üzere Horasan'a gönderdi. İkinci kolu Kafkasyada bulunan Daryal Geçidi'ne yerleştirip geri kalanı askeri ise kendi mayietine alarak Derbent'i geçti³¹⁹.

Fars kaynaklarına göre, İlhanlı ordusu Şiramun Noyan komutası altında ve Samağar Noyan eşliğinde, Cuci Ulusu kuvvetleriyle karşılaşmak için Aladağ'dan harekete geçti³²⁰. İki ordu Ekim/Kasım 1261(660 Zilhicce ayında) Şamahı'da karşı karşıya geldi. Altın Orda askerlerinin saldırılarıyla İlhanlı ordusunun birçok askerleri ve Sultancuk gibi önde giden komutanlarından çoğu helak oldu³²¹. Hülagu, bu haberi duyduktan sonra Şiramun'u takviye etmek için Abatay Noyan'ı diğer bir yardım kuvvetiyle birlikte Şamahı'ya gönderdi. Bu ordu Kafkas dağlarının kuzeyinde ve şimdiki Bakü bölgesinde Şaberan'a bir fersah uzaklıkta düşman kuvvetleriyle yüz yüze geldi. Bu defa Altın Orda askerleri hezimete uğradı, birçoğu öldü ve Nogay geri çekildi³²².

Hülagu, Altın Orda kuvvetlerinin hezimete uğramasından haberdar olup tekrar savaşma niyetiyle ve bu defa kesin olarak savaşı bitirmek için kendisi bizzat askerlerin başında, Kasım/Aralık 1262 (661 Muharrem) tarihinde Şamahı taraflarından Derbent'e doğru yöneldi. Üç hafta süren yolculuktan sonra Derbent'e yetişen Hülagu, o bölgedeki isyanyancılarla savaştıktan sonra Derbent'i ele geçirdi. Bir ay sonra Nogay'ın ordusu ikinci defa olarak Hülagu kuvvetlerine yenilip geri döndü³²³. Buna rağmen Hülagu'nun galibiyeti kalıcı olmadı. Abaka, İlka Noyan, Tudan Bahadır, Batu, Salciday, Çağan, Balarğu ve Dokuz komutanlığı altındaki kuvvetler Altın Orda askerlerini takip etmeleri

³¹⁶ Spuler, **İran Moğolları**, s. 64 ve 73; Rashid Wu, **a.g.e.**, s. 114.

³¹⁷ Reşidüddîn, **C.T.**, II, s. 1044; Mirh^vand, **a.g.e.**, VIII, s. 4064.

³¹⁸ Reşidüddîn, **C.T.**, II, s. 1045.

³¹⁹ Oktay, **a.g.e.**, s. 98.

³²⁰ H^vandmir, **a.g.e.**, III, s. 102; Reşidüddîn, **C.T.**, II, s. 1045.

³²¹ H^vandmir, **a.g.e.**, III, s. 268.

³²² Reşidüddîn, **C.T.**, II, s. 1045.

³²³ H^vandmir, **a.g.e.**, III, s. 102.

için Deşt-i Kıpçak'a gönderildiler. (gönderilen askerler ve komutanların sayısı Hülagu'nun bu savaşa bir son verme isteğinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir). Onlar, Terek nehrini geçip Altın Orda ikametgâhına vardılar. Kadınlar, çocuklar ve sayısızca hayvanların bulunduğu yerde Berke'nin askerleri orayı korumasız bırakmışlardı. İlhanlı askerleri bu ordugâhı yağmalamaya başladılar³²⁴.

Mirh^vand, bu olayı şu şekilde anlatmaktadır: “*Deşt-i Kıpçak'ı çadır, hayme, katır, deve ve koyundan dolu buldular. Askerlerin hepsi kadınlar ve çocukları bırakıp kaçmışlardı. İlhanlı askerleri, Kapkaçların evlerine dökülüp orda kaldılar, üç gün üç gece saçları amber kokulu ve ay yüzlü kızlarla eğlenmekle meşgul oldular*”³²⁵. Berke, İlhanlı ordusunun ülkesine girip ordugâhta yaptıklarından haberdar olup, üç gün sonra büyük ve donatımlı bir ordu düzenleyerek onlarla karşılaşmak için yola koyuldu. Sonunda Ocak/Şubat 1262 (Rebiulevvel 661) tarihinde Etrek nehrinin kıyısında bir gün süren savaşta Abaka komutanlığı altındaki İlhanlı ordusu şiddetli bir şekilde yenildi. Geri çekilmeğe mecbur olan Hülagu askerleri Terek nehrinin üzerinden geçtiklerinde, nehrin buzlarının kırılması sonucunda onlardan birçoğu helak oldu. Abaka ve yanındaki kuvvetlerin çok az bir sayısı nehri geçmeyi başardılar. Berke ordusunu Derbent'in güneyine kadar takip eden bu grup, Şarberan'da kondu³²⁶.

Altın Orda kuvvetlerinin geri dönmesi Hülagu'ya yenilgiyi telafi etmesi, asker ve silah toplaması için fırsat verdi. Bunun için 10 Nisan 1264 (11 Cemaziyülahır 662) tarihinde Tebriz'e girerek ihtiyaç olan kuvvet ve silahı toplamaları için ülkenin bütün bölgelerine emir verdi³²⁷. Ekim/Kasım 1264 (663 yılının ilk günleri) tarihinde, Nogay'ın komutanlığı altındaki orduyla birlikte Derbent'i geçerek Tebriz'e yöneldiği haberi geldi³²⁸. Hülagu, haberi araştırması için Şeyh Şerif- i Tebrizi'yi gönderdi. Şeyh Şerif, Deşt-i Kıpçak'a girdiğinde yakalanıp Nogay'ın yanına götürüldü. Nogay, Şeyh Şerif'ten İlhanlıların durumunu ve Hülagu'nun Altın Orda'yla ilgili aldığı kararlar hakkında bilgiler elde etmeğe çalışıyordu³²⁹. Şeyh Şerif, Altın Orda kuvvetlerinin tekrar

³²⁴ Reşidüddîn, C.T., II, s. 1046.

³²⁵ Mirh^vand, a.g.e., VIII, s. 4065.

³²⁶ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 590; Mirh^vand, a.g.e., VIII, s. 4065; H^vandmir, a.g.e., III, s. 102; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-İreb*, Türkçe çev. İzmirli, s. 251.

³²⁷ Mirh^vand, a.g.e., VIII, s. 4065; H^vandmir, a.g.e., III, s. 102; Takavi ve Asef Han, a.g.e., VI, s. 4013.

³²⁸ Mirh^vand, a.g.e., VIII, s. 4065.

³²⁹ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 590; Mirh^vand, a.g.e., VIII, s. 4065.

İlhanlılara saldırmasını önlemek için Nogay'ın cevabında iki meseleyi koz olarak kullandı. Birincisi şu ki; büyük Han tarafından Amuye suyundan, Şam ve Mısır'ın uzak noktalarına kadar olan ülkeler ve bölgelerinin hâkimliğinin Hülagu'ya verilmesi fermanıydı. Diğer; Kubilay Kağan tarafından Hülagu'yu, Berke savaşında takviye ve himayesi için otuz bin süvari kuvvetin gönderilmesi³³⁰.

Gerçi Şeyh Şerif'in söz ettiği takviye güçleri gerçekte yoktu ve Çin'den İlhanlıları takviye etmesi için hiçbir güç gönderilmemişti, ancak Şeyh Şerif'in Nogay'ın sorularına verdiği cevap kesinlikle belli bir amaç üzerinde verilmişti. Çünkü geçmişte Kubilay ve Arık Buka aralarında meydana gelen taht kavgası ve Hülagu'nun kazanan tarafı yani Kubilay'ı desteklemesiyle, Büyük Han'ın kendisini himaye edebileceğinden emin idi. Diğer taraftan Şeyh Şerif'in, Kubilay Kağan fermanı üzere Amuye nehrinden Şam ve Mısır'ın uzak noktalarına olan bölgelerin hâkimiyetinin Hülagu'ya verilmesini beyan etmesi aslında Cuci oğullarının, İlhanlı toprakları üzerindeki iddialarının boş olduğu mesajını içeriyordu.

Nogay, Şeyh Şerif'in cevaplarını duyduktan sonra özgür bırakılmasına dair emir verdi.³³¹ Hülagu kuvvetlerinin yenilgisinden sonra Altın Orda Devleti hükümdarı, geniş çaplı işler yapmak için uğraşmadı. Ama diğer tarafta Hülagu, Tebriz'e döndükten sonra İlhanlı ülkesinin her bir noktasına daha büyük bir ordu toplamalarına dair verdiği fermanın yanı sıra ticaret ve alış verişi yapmak için Tebriz'de bulunan Kıpçak tüccarlarının öldürülmesini emretti. Ferman üzere tüccarlar öldürüldükten sonra tüm mallarına el konulup hazineye aktarıldı. Aynı şekilde onların Tebriz ileri gelenlerinin yanında emanet olarak bıraktıkları paralar da bu olaydan sonra geri verilmedi³³².

Altın Orda'da da Berke, kendi tüccarlarının başına gelenleri duyduktan sonra Hülagu'nun fermanına benzer bir fermanla İlhanlı tüccarları hakkında yasa çıkardı. Bu iki fermanın sonrasına, iki ulusun bir biriyle olan ticari ilişkileri kesildi ve bu da her iki devletin ekonomisine etkili zararlar ortaya çıkmasına yol açtı³³³. Gerçi bu savaşlar görünüşte Berke'nin lehine sonuçlandı, ancak o, Hülagu'yu Kafkaslar'dan atmayı ve bu

³³⁰ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1047; Takavi ve Asef Han, a.g.e., VI, s. 4013.

³³¹ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1047.

³³² Vassâf, Âyetî neşri, s. 28; Yuvalı, a.g.m., s. 34.

³³³ Vassâf, Âyetî neşri, s. 28; Yuvalı, a.g.m., s. 34.

bölgede egemenliğini sağlamayı başaramadı³³⁴. Hülagu ise yenilgisini telafi etmek için yeni bir kuvvet toplayamadı zira hemen sonra yani 1264 (663 h.) senesinde vefat etti³³⁵.

2. Abaka Han Dönemi (1265-1282)

Hülagu'nun vefatından sonra Abaka han, taht varisi olarak Azerbaycan'a gelip Haziran/Temmuz 1265 (Ramazan 663 h.) senesinde hükümet işlerini ele aldı³³⁶. Cuci Ulusu ve İlhanlılar arasında olan anlaşmazlık ve savaş da Hülagu'dan oğluna miras olarak kaldı. İlhanlı olaylarını dikkatle izleyen Berke, Hülagu'nun vefatı ve yerine geçen oğlunun memleket işlerini tamamı ile eline geçirme sürecindeki fırsattan tamamen yararlanmak istedi. Bunun için de başka bir orduyu Derbent'ten güneye doğru göndermeğe kalktı. Bu güçlerin de komutanı eskisi gibi, Nogay ile idi³³⁷. Reşîdeddîn, bu olay hakkında şöyle haber vermektedir. *“tekrar Derbent tarafından kalabalık bir orduyla Tutar'ın intikamını almak üzere, Nogay harekete geçti”*³³⁸. Gerçi Hülagu'nun ölümü ve yeni İlhanın hâkimiyeti ile anlaşmazlıkların devamının Tutar'ın intikamı için olmadığı belliydi, ancak halen bu meselenin anlaşmazlıklara devam için uygun bir bahane olduğu anlaşılmaktadır.

Berke, ordusunun harekete geçmesinden sonra Abaka tarafından Arran, Derbent, Şirvan ve Muğan'dan Aladağ'a kadar olan bölgeleri idare edilmesi için gönderilen Yoşmut 26 Temmuz 1265 (3 Şevval 663 h.) senesinde Altın Orda kuvvetlerinin ilerlemesinin önünü kesmek için kuzeye doğru yöneldi³³⁹. O, Kür nehrini geçtikten sonra aynı senenin Sefer ayının yirmisinde Kafkas dağlarının güney eteklerinde vaki' olan Çağan Muran adlı bir yere yakın Aksu denilen bir ırmağın kıyısında Altın Orda askerleriyle karşılaştı³⁴⁰. Şiddetli bir savaşta Nogay'ın gözüne bir ok saplanıp komutanlığı altındaki askerleri hezimete uğradı.³⁴¹ Bu yenilgiden sonra Altın Orda kuvvetleri Şirvan'a doğru yöneldiler ve Yoşmut, askerleriyle onları takip etmek için

³³⁴ Rashid Wu, **a.g.e.**, s. 115.

³³⁵ H^vandmir, **a.g.e.**, III, s. 102.

³³⁶ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1059-1060.

³³⁷ Spuler, **İran Moğolları**, s. 79; Nüveyrî, **Nihâyetü'l-İreb**, Türkçe çev. İzmirli, s. 255.

³³⁸ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1062.

³³⁹ Mirh^vand, **a.g.e.**, VIII, s. 4082; Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1062.

³⁴⁰ H^vandmir, **a.g.e.**, III, s. 108.

³⁴¹ Natanzi, **a.g.e.**, s. 73.

hareket etti. Berke nehri geçmek için ve belki de Abaka Han ordusuyla daha şiddetli ve etkili savaşmak için Tiflis'e doğru yöneldi, ancak yolda kulunç hastalığı nedeniyle vefat etti³⁴². Abaka Han'ın fermanı üzere Herat hâkimi Şemseddîn-i Kert'in de bulunduğu bu savaştaki zaferin ardından birçok ganimet Abaka Han askerlerinin eline geçti. Bu göze gelir ganimetlerin yanı sıra Altın Orda askerlerinin birçoğu esir olarak yakalanıp köle olarak satıldılar³⁴³.

Savaşın son bulmasıyla Abaka, bir baraj(set) yaparak Altın Orda kuvvetlerinin ilerlemesini durdurmak için Kür Nehri'nin sol kıyısında, Dalan Navur mevkiinden Girdeman çölüne kadar çeper diktirmelerini ve çeperle nehir arasında bir derin hendek yapılmasını emredip bu istihkâmları korumaları için kardeşi Mengü Timur komutasında ve Samağar Noyan'ın da maiyetinde askerler bıraktı 1265 (664 h.)³⁴⁴ Durumun bir süreliğine normaline döndüğü, kaynakların iki devletten birbirlerine kervanlar ve tüccarlarının gidip gelmesini ve aralarında ticaret yapmalarını anlatmalarından anlaşılıyor³⁴⁵. Abaka Han'ın, Berke kuvvetlerinin tecavüzüne hızlı ve katı bir şekilde verdiği tepki, onun, Altın Orda hükümdarlarının iddiaları karşısında kendi ülke bütünlüğünü ve haklarını savunmaya çalıştığını gösteriyordu.

Abaka, Şemseddîn Cüveynî'yi, Derbent taraflarında isyan eden Legzileri bastırmaları için göndermesi ve kendisinin bu bölgelerde düzen ve sakinliğe özen göstermesi, dolaylı şekilde bu meseleyi aydınlatılabilir. Zira o, böylece Deşt-i Kıpçak hanlarının hâkimlik iddiasında bulunduğu bölgelerin bir kısmında kendi hâkimiyetini belirtmek istiyordu³⁴⁶.

Mengü Timur, Altın Orda hükümdarlığını eline aldığı anda Abaka ordusunun geri çekilmesine rağmen İlhanlılarla olan anlaşmazlığı ve düşmanlığı devam ediyordu. Mengü Timur, ülkesinin güney kısımlarında büyük bir tehlike sayılan düşmanı görmezden gelemezdi. Onun Abaka'ya hızlı şekilde karşı koyması da bu düşünceden kaynaklanmış olduğu düşünülebilir³⁴⁷. Berke'nin komutansız ordusu geri dönüşünden sonra Mengü Timur, Abaka ile karşılaşması için kuvvet toplayarak harekete geçti.

³⁴² Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1062; Müstevfi, *Târîh-i Güzide*, s. 591; Mirh^vand, a.g.e., VIII, s. 4082.

³⁴³ Hirevi, a.g.e., s. 290 ve 301; Natanzi, a.g.e., s. 135.

³⁴⁴ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1063.

³⁴⁵ Mirh^vand, a.g.e., VIII, s. 4082; Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1063.

³⁴⁶ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1105-1106.

³⁴⁷ Vassâf, Âyetî neşri, s. 124.

Berke'nin vefat ettiği 1266 (665 h.) senesinde Kür Nehri kıyısında kendisi ve Abaka kuvvetleri arasında yüz veren bir günlük savaşta Mengü Timur yenildi ve İlhanlı tarafı birçok ganimetler elde etti³⁴⁸. Anlaşmazlığın devam etmesi ve birkaç çatışmadan sonra (Örnek olarak 1268/1269 (667 h.) yılları arasındaki savaşa da değinebiliriz³⁴⁹), her iki taraf 1271 (670 h.) senesinde çaresizlikten barış yapmak zorunda kalacaktı³⁵⁰.

Muhyiddîn İbn Abdizzâhir'in verdiği bilgiye göre 1268/1269 (667 h.) yılında Saray'dan Berke'nin vefatı ve Mengü Timur'un tahta oturması mesajı ile bir elçi Kahire'ye geldi. Elçi yukarıdaki mesajların iletmesinin yanı sıra Baybars'tan, Saray ve Kahire'nin dostça ilişkilerin devam etmesini istemiş ve Memlûk sultanının, Abaka ile de dostça ilişkiler sürdürmesi önermişti³⁵¹.

Aynı yazar başka bir yerde 23 Haziran 1270 (2 Zilkade 668 h.) yılında Mengü Timur'dan Kahire'ye bir elçi gelerek “*Saray, diğer devletlerle ilişkilerinde Melik Zâhir'in dostlarıyla dost ve düşmanlarıyla, Berke'nin tuttuğu yol(tutumu) gibi düşmandır*”³⁵² güvencesi verdiğini yazmıştır. Bu iki yıl zarfında Cuci Ulusu'nun, İlhanlılarla münasebetindeki dış siyaseti değişmiş olabilir. Hatta aynı senede iki devlet arasında Abaka'nın yenilmesiyle sonuçlanan bir çatışma olmuştur³⁵³.

Her halde hem Abaka ve hem Mengü Timur'un barışçıl ilişkilerden yana oldukları düşünülebilir. Elbette bu barışın yapılmasında Altın Orda hükümdarı Mengü Timur'un ülkede bazı önemli meseleler ve büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalması da gözden uzak tutulamaz. Yakubovskiy'nin verdiği bilgiye göre Mengü Timur döneminde bir yandan Ceneviz ticaret kolonisinin Kefe'ye gelmesi ve diğer yandan Nogay gibi önemli bir karakterin güçlenmesi Altın Orda'da yaşanan büyük ve önemli olaylardan olmuştur³⁵⁴. Büyük bir olasılıkla Reşideddîn'in “*çaresizlikten*”³⁵⁵ diye söz ettiği şartlar,

³⁴⁸ Remzî, **a.g.e.**, I, s. 456; İbn Kesîr, **a.g.e.**, XVII, s. 470.

³⁴⁹ İbn Kesîr, **a.g.e.**, XVII, s. 483.

³⁵⁰ Reşîdüddîn, **C.T.**, I, s. 740.

³⁵¹ İbn Abdizzâhir, **a.g.e.**, s. 334-335.

³⁵² İbn Abdizzâhir, **a.g.e.**, s. 400.

³⁵³ İbn Kesîr, **a.g.e.**, XVII, s. 483.

³⁵⁴ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 66.

³⁵⁵ Reşîdüddîn, **C.T.**, I, s. 740.

münasebetlerin düzelmesi için Nogay'ın oğlu Turi³⁵⁶ ile Abaka'nın kızlarından birinin evlenmesi barışın yapılmasında etkiliydi³⁵⁷.

İlhanlıların kuzeyde uzun süre savaşları, onları kendi iç işleriyle meşgul olmalarını engelledi. Ayrıca doğu tarafından kendilerini tehdit eden Çağatay Ulusu ve özellikle batıdaki tehlikeli komşuları olan Memlûklere karşı tedbir almalarına mani oldu. Bunların yanı sıra asker toplayıp donatmaları çok büyük masrafların ortaya çıkmasına neden oldu. Mengü Timur da Abaka'ya benzer şartlar altındaydı. O, güçlü bir hükümdar olarak Altın Orda gücünün istihkâmının artırılması çabasıındaydı. Onun hükümlanlık siyaseti, güney komşusuyla sonuçsuz çatışmalarla uğraşmaktan ziyade, güçsüz Rus emirliklerine nüfuz etmeğe ve Orta Asya'da Moğol şehzadeleri arasında yüz veren iktidar savaşlarına odaklanmaya yönelmişti³⁵⁸. Diğer taraftan anlaşmazlığa yol açan nedenlerden en önemlisi olan din ve inanç meselesi artık yoktu ve Mengü Timur da akrabası Abaka gibi bir gayri Müslim ve Şamanist idi³⁵⁹. Onun Şaman olması en azından Berke'yi Hülagu'yla karşı karşıya getiren en önemli bahanelerinden birini ortadan kaldırmıştı. Aynı şekilde Tutar ve Bulğay'ın intikamını alma mevzusu derin anlaşmazlıklara yol açabilecekten bu sorunlar daha eski idi. Elbette daha sonraki olaylar ve bu kısa süredeki barıştan sonraki anlaşmazlıkların devamı, iki devletin sonuna kadar var oldu. Bu da toprak genişletme siyasetinin her iki devlet arasında henüz çözülmediğini göstermekteydi. Genellikle bu mesele anlaşmazlıkların ortaya çıkmasının en önemli nedeni olmuştu.

Netice olarak İlhanlı-Altın Orda çekişmeleri, resmi şekilde İlhanlı Devleti'nin kuruluşuyla başlamıştır. Cuci Ulusu hükümdarlarının İlhanlı Devleti'nin kuzeybatı kısımlarındaki çıkarları, genişlemeci siyasetleri ve arazi iddiaları en başından beri aralarında sürtüşmelerin ortaya çıkmasına neden oldu. Azerbaycan ve Kafkasların verimli, zengin, mamur ve nüfuslu bölgelerini ele geçirme hevesi Berke'nin İlhanlılarla savaşmak için ilk adımını atmasına da neden oldu. Hulagü'nün hükümdarlığı döneminde hızlı ve şiddetli şekilde başlayıp büyüyen bu sürtüşmeler, anlaşmazlıkların

³⁵⁶ Bu isim Câmî'ü't-Tevârîh'in Behmen Kerimi neşrinde "Böri" şeklinde geçmiştir. Bkz. Reşîdüddîn, C.T., nşr. Behmen Kerimi, I, s. 531.

³⁵⁷ Reşîdüddîn, C.T., I, s. 747-748.

³⁵⁸ Saunders, a.g.e., s. 155.

³⁵⁹ Ebû'l-Fidâ, **el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, IV, tash. Muhammed Efendi, Kahire 1325 h., s. 16; Reşîdüddîn, C.T., I, s. 740.

her iki devletin çöküşüne kadar devam etmesi ile de sonuçlandı. Bu iki amcaoğlu hükümdarlığında akraba sayılan devletlerin ne kan bağı ve akrabalığı ne de büyük hanın bu savaşlardan hoşnut kalmaması, bu ulusların mücadelelerini önlememiş bölgeye barış ve sükûnetin gelmesini sağlamamıştır.

Altın Orda, İran bölgesindeki çıkarları ve istekleri olduğundan dolayı bu bölgede başka bir gücün ortaya çıkmasını ve bu topraklara egemen olmasını istemiyordu. Berke Han'ın, amcası oğlu Hülagu ile savaşması için öne sürdüğü bahaneler, daha önemsizdi. Diğer taraftan da Hülagü'nün Berke'ye karşı kaçınılmaz gördüğü savaşta verdiği tepki, onun ne derece kendi istiklaline ve sınırlarını korumaya önem verdiğini göstermektedir.

Berke Han'ın kendi akraba devletine karşı tutumu ve izlediği yol, açıkça Altın Orda'nın stratejik ve ekonomik bakımdan iyi bir konuma sahip olan Kafkasya ve Azerbaycan'a ne derece önem verdiğini gösteriyor. Berke Han devrinde bu bölgelere sevk edilen askerler ve yapılan savaşlar, bu söze en iyi kanıttır. Batu Han Kafkasya, Azerbaycan ve İran'ın bazı bölgelerinde egemenliğini sağlamak için teşebbüslerde bulunmuştur. Ancak İlhanlı Devleti'nin Hülagu tarafından kurulması, git gide bu devletin güçlenmesi ve ayrıca Büyük Han seçilmiş olan Mengü Han'nın, Hülagu'nun Kafkasya, Azerbaycan ve Rum'a hâkimiyetini onaylayan fermanı, onun bu niyetini askıya aldı ve Altın Orda Ulusu'nun bu siyasetini gerçekleştirmeye karar veren Berke Han başarısız oldu. Gerçi bu siyasetler, anlaşmazlıkların ortaya çıkması, iki akraba ulusun birbiriyle sürtüşmeleri ve savaşmaları her ikisinin de büyük kayıplara uğramasıyla sonuçlandı.

3. Ahmed Teküdar Dönemi (1282-1284)

Abaka Han öldüğünde oğlu Argun Horasan'da bulunuyordu. Ancak o gelene kadar emirlerden bir gurup Teküdar'ın tahta oturmasını uygun görüp kendisini 13 Rebiyülevvel 681 (21 Haziran 1282) Pazar gününde tahta çıkardılar ve Müslüman olduğu için ona Ahmed adını verdiler³⁶⁰. Argun ise ona karşı çıktı. Çatışmalardan sonra Argun'un adamları Ahmed Teküdar'ı Serav yakınlarında yakalayıp Argun'un yanına götürdüler. Argun, kongurtay'ın kisasını almak için Ahmed Teküdar'ı onun varislerine

³⁶⁰ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1124-1126.

teslim etti ve böylece 26 Cemaziyülevvel 683 (10 Ağustos 1284) tarihinde onu öldürdüler. Onun sultanlığı süreci iki yıl ve iki ay idi³⁶¹.

Ahmed Tahta oturduktan sonra haleflerinin tersine Memlûkler ile düşmanlığı bir tarafa bırakıp Mısır Sultanı Kalavun katına elçi göndererek kendi İslamiyet'ini anlatarak ülkede İslam şeraitinin uygulanması hakkında haber vererek ondan aradaki düşmanlığın kalkmasına için karşılıklı elçi göndermesini istemiştir. Kalavun cevabında Ahmed'in Müslüman olduğun hayırlı olduğunu söyleyip yaptığı işleri takdir etti³⁶². Böylece kısa bir süre için de olsa İlhanlı-Memlûk arasındaki gerginlik dinmiş oldu.

Ahmet Teküdar döneminde Altın Orda hâkimiyetine Tudan Mengü adında yeni bir Han tahta oturdu.³⁶³ Tudan Mengü 1283 senesi Müslüman olduğunu ilan etti³⁶⁴. O, İlhanlılara karşı Memlûk sultanıyla anlaşmayı yenilemesi için Memlûk Sultanı Kalavun katına elçiler göndererek kendi saltanatını haber verdi ve bunun yanı sıra Müslüman olduğunu da bildirdi. Gelenek üzere halifeden kendisi için hilat, lakap ve ferman istedi. Onun bu isteği gerçekleştirildi ve tekrar Altın Orda ile Memlûk arasında dostluk anlaşması yenilendi³⁶⁵. Tudan Mengü 1287 tarihinde memleket işlerine bakmaktan vazgeçmiş; dervişler, şeyhler ile arkadaş olmuş ve Tula Buka için tahttan feragat etmiştir³⁶⁶.

Ahmed Teküdar dönemi Altın Orda ile bir sıkıntı yaşanmadı ve sınırlarda sükûnet hâkim idi. Zaten oldukça kısa süren bu dönem içerisinde ufak tefek çarpışmalar olmuşsa dahi bunların kaynaklarda yer almayacak denli önemsiz oldukları düşünülebilir.

4. Argun Han Dönemi (1284-1291)

Amcası Ahmed Teküdar'ı tahtan indirdikten sonra 7 Cemaziyülevvel 683 (22 Temmuz 1284) Cuma günü Yüz Ağaç taraflarında İlhanlı tahtına oturmuş³⁶⁷ olan Argun, yedi sene padişahlık yaptıktan sonra ve 7 Rebiyülevvel 690 (10 Mart 1291)

³⁶¹ Reşidüddîn, C.T., II, s. 1126-1148; Müstevfi, *Târîh-i Güzide*, s. 595; Şebankâreî, a.g.e., s. 264-265.

³⁶² Aştiyani, a.g.e., s. 225.

³⁶³ İbn Haldûn, a.g.e., IV, s. 691.

³⁶⁴ Vernadsky, a.g.e., s. 216.

³⁶⁵ İbn Haldûn, a.g.e., IV, s. 691; Beyani, *Moğolan*, 317.

³⁶⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-İreb*, Türkçe çev. İzmirli, 263.

³⁶⁷ Reşidüddîn, C.T., II, s. 1150 ve 1154.

Cumartesi günü Bahçe-i Arran'da vefat etmiş ve Secas dağında gömülmüştür³⁶⁸. Tahta oturduktan sonra yaptığı ilk işlerden biri de Gürcistanı amcası Acay'a verilmesidir³⁶⁹.

Argun Han döneminde İlhanlı sınırları genellikle sakin bir durumda olduğu için³⁷⁰ Argun Han, Avrupalı Hristiyan ülkelerin yardımıyla Şam'ı ele geçirme planını tekrar başlatmıştır³⁷¹.

Argun Han'ın saltanatının ilk yıllarında Altın Orda da Tudan Mengü ve daha sonra Tula Buka hâkimiyet sürmekte idi³⁷². Abaka Han zamanı sonlarında iki devlet arasında yapılan barıştan sonra İlhanlı-Altın Orda arasındaki ilişkiler nispeten de olsa sakin geçmiş, karşılıklı olarak kervanlar gidip gelmeye başlamıştır³⁷³.

Ancak Argun döneminde Altın Orda hâkimi Tula Buka, Azerbaycan üzerindeki Altın Orda hâkimiyet iddialarını gerçekleştirmek üzere harekete geçmiş ilk sınır ihlalinin 1288 tarihinde yapmıştır³⁷⁴. Nogay ve Tamay Toktay Mürted, komutanlığını yaptıkları beş bin kişilik asker ile Derbent'i geçerek bölgedeki bütün tüccarlar ve ticari ortaklarını yağmalamışlardır. Bu haber 687 senesi Rebiyülevvel ayının son gününde (4 Mayıs 1288) Pilesuvar'da bulunan Argun Han'a iletilmiştir³⁷⁵. Argun onları def etmek için derhal harekete geçip 687 senesi 1 Rebiyülahir (5 Mayıs 1288) Cumartesi günü Kür suyunu geçmiştir. 5 Rebiyülahir (9 Mayıs 1288) tarihinde Şamahı'ya varıp bir tepede konaklamıştır. Ardından Buka ve Kuncukbal'ı bazı şehzadeler ile birlikte önden göndermiştir. Dört-beş gün sonra geri gelen emirler, Argun'a düşmanın geri çekildiğini ve Derbent'ten gittiğini haber vermişlerdir³⁷⁶.

Timur dönemi tarihçilerinden olan Mu'ineddîn bu olayı 687 Ramazan (Eylül/Ekim 1288) tarihinde gerçekleştiğini ifade eder³⁷⁷. Ancak dönemin diğer

³⁶⁸ Reşidüddîn, C.T., II, s. 1150 ve 1182; Müstevfi, *Târîh-i Güzide*, s. 599.

³⁶⁹ Reşidüddîn, C.T., II, s. 1155.

³⁷⁰ Spuler, *İran Moğolları*, s. 97.

³⁷¹ Saunders, *a.g.e.*, s. 132.

³⁷² Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 70-71

³⁷³ Natanzi, *a.g.e.*, s. 74.

³⁷⁴ Saunders, *a.g.e.*, s. 132.;

³⁷⁵ Reşidüddîn, C.T., II, s. 1164.

³⁷⁶ Reşidüddîn, C.T., II, s. 1164; Aştıyani, *a.g.e.*, s. 237.

³⁷⁷ Argun Han zamanında 687 senesi Ramazan'da (Eylül/Ekim 1288) tekrar bunlara bağlı Toma Tokta ve Noka önderliğinde kalabalık bir ordu geldi. Argun Han Aran kışlağından yaylağa yönelmişti. Bunların yetiştirme haberini duyunca geri dönüp savaşa için ordu gönderdi. Bunların ordularının önderlerinden Tulus Tay'ı birçok askerle birlikte öldürdüler ve geriye kalanlar yenilerek geri döndüler. Tokta, uzun bir süre Derbent korukculuğunu yapan Bulga'nın oğlu Toma Totkay'ı isteyip kalabalık bir ordu hazırlayarak Nogay'la savaşılmaya yöneldi. Bkz. Natanzi, *a.g.e.*, s. 79.

kaynaklarında buna benzer bilgi görünmediği için tarafımızdan yazarın bunu sehven yazdığı düşünülmektedir.

Bu dönemde (1288 yılının sonları ve 1299 senesinin başlarında) Reşîdüddîn'in verdiği haberdan, Emir Kutlukşah Noyan, Azerbaycan tarafından olduğunu görmekteyiz.

Kaynaklarda geçen, Altın Orda tarafından yapılan başka bir saldırı haberi de 1289 yılında gerçekleştiği varsayılandır. Bu habere göre Altın Orda'lı Emir Toktay tarafından Emir Bultay komutasında kalabalık bir ordu İlhanlılarla savaşmaya gelmiştir. Argun Han, onları durdurmak için Emir Toğaçar'ı emirlerden bir topluluk ile onların üstüne sevk etmiştir. Daha sonra Emir Çoban'ı da yollamıştır. Rebiyülahir 688 (Nisan /Mayıs 1289) tarihinde iki ulus arasında gerçekleşen savaşta Emir çoban büyük bir kahramanlık göstermiş ve Altın Orda'nın kuvvetlerini mağlup etmiştir. Bu savaş Emir Çoban'ın ilk savaşı olarak zikredilmiştir³⁷⁸.

Reşîdüddîn'in verdiği bilgiye göre, bir süre sonra 13 Rebiyülevvel 680 (26 Mart 1290) tarihinde Argun Han'ın katına elçiler gelerek, Derbent tarafından düşman ordularının geldiği haberini vermişlerdir. Argun bu saldırıya karşı koymak için Tukul, Şiktur Noyan ve Konçukbal'ın göndermiştir. Daha sonra Ayın 15 Rebiyülevvel'de (28 Mart 1290) Tağaçar ve diğer emirler ardınca yola koyulmuşlardır. Bu mücadelede arka arkaya düşmanın perişan olduğu haberi hana geliyordu. Argun Han kendisi bizzat 1 Rebiyülahir'de (13 Nisan 1290) Pilesuvar'dan hareket ederek Şaberan'ın öbür tarafında bulunan Toynak tepesine kadar gidip 15 Rebiyülahir'de (27 Nisan 1290) Şaberan'da bulunan urukunun yanına vardı. 17 Rebiyülahir'de (29 Nisan 1290) ordularının öncü birliği Derbent'in öbür tarafında bulunan Karasu kıyısında Altın Orda kuvvetleri ile karşı karşıya geldi. Altın Orda tarafında Ayaçi, Möngke Timur'un oğlu Mingli Buka, Yikice ve Toktay Murtad bir tümen askerle bulunuyorlardı. İlhanlı tarafında ise emirlerden Tağaçar, Kuncukbal, Tuğrulça ve Tuku'nun oğlu Taycu bulunuyordu. Binlik emirleri olan Kuncukbal, Tuğrulça ve Taycu, sudan geçmek için daldılar. Bunların bu cesaretini gören Altın Orda kuvvetleri kaçtılar. İlhanlı kuvvetleri yaklaşık üç yüz atlı öldürerek birkaç kişi esir almayı başardı. Öldürülen Altın Orda kuvvetleri arasında binlik emirlerinden olan Burultay ve Kaday, Yikica'nın kardeşi ve esir alınanlar

arasında Toktay'ın büyük emirlerinden olan Çeriktay bulunuyordu. Böylece savaşı kazanan İlhanlı kuvvetleri geri dönüp 20 Rebiülahir'de (2 Mayıs 1290) Pilesuvar'a vardılar. Birkaç gün şenlik ve eğlence ile kutlanan bu zaferin haberini Argun Han'ın Yahudi veziri Sadüddeve tarafından İlhanlılara tabi olan vilayetlere duyuruldu³⁷⁹.

Bu sıralarda Derbent halkını ayaklanınca Argun Dimitri ile birlikte bu şehre yürümüştür. İsyanlılar ise direnerek Anık kalesine çekilmişlerdi. Gürcüler saldırıya istekli olmamakla beraber, Dimitri komutasındaki Gürcü askerlerine bu kaleye saldırmaları emri verilmiş, hücumu da Rat Begaşivli yönetmişti. Yapılan savaşta en son kale ele geçirilmiş, isyanı tertipleyen kimseler helak edilmiştir. Daha sonra birçok sayıda zengin ve kadın esir alındıktan sonra kale yıktırılmıştır. Bütün bunlara seyirci kalan Altın Orda hükümdarı ise savaşta giydiği meşhur zırhı gönderen Gürcü Kralına büyük bir kin beslemiştir³⁸⁰.

Görüleceği üzere Argun Han döneminde de iki devlet arası ilişkiler mücadele ve çarpışmalarla geçmiştir. Ancak boyutu küçülen ve daha çok emirler vasıtasıyla yürütülen bu çarpışmalar devletin bir politikası olarak devam ettirildiğinden siyasal ilişkilerin incelenmesi aşamasında diğer hanların dönemlerinde yaptığımız değerlendirmelerden pek de farklı bir sonuç ortaya çıkmayacaktır.

5. Geyhatu Han Dönemi (1291-1295)

Argun Han vefat ettikten sonra Abaka Han'ın ikinci oğlu Geyhatu 24 Recep 690 (23 Temmuz 1291) Pazar günü İlhanlı tahtına oturdu ve 6 Cemaziyülevvel 694 (24 Mart 1295) tarihinde vefatına³⁸¹ kadar hüküm sürdü³⁸². Doğdunda Bahşiler ona adı İrincin Turci³⁸³ adı koymuşlardı³⁸⁴. Yarlıklarda da adı bu şekilde yazılırdı³⁸⁵.

³⁷⁸ Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 598; Natanzi, **a.g.e.**, s. 82 ve 136.

³⁷⁹ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1166-1167.

³⁸⁰ Howorth, **a.g.e.**, s. 322; W. E. D. Allen, **A History of the Georgian People**, Londra 1972, s. 119.

³⁸¹ Târîh-i Güzîde de Geyhatu'nun vefat tarihi Safer 694 (Aralık/Ocak, 1294/1295) olarak yazılmıştır. Bkz. Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 602.

³⁸² Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1187 ve 1189; Şebankâreî, **a.g.e.**, s. 266-267.

³⁸³ Bu isim aslen Tibetçe'dir ve bu dille Rinçen – rdo – rce şeklindedir. Moğolcada kelimenin başında –r olmadığına göre, bu kelimeye başta –i harfi eklenmiştir. Rinçen, Tibetçede aziz, saygın, değerli, cevher, değerli taş, değerli metal ve metal anlamındadır. Rdo – rce ise aynı Riçen anlamındadır ve özellikle elmas ve (Tibetlilerin inancına göre) yıldırımdan yapılmış olan ok, (Hint mitolojisinde) İndra'nın silahı anlamındadır. Reşîdüddîn, **C.T.**, III, s. 2259 (haşiyeler).

³⁸⁴ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1189.

Geyhatu döneminde Emir Şiktur Noyan memleketin idaresini elinde tutuyordu. Geyhatu onun emrine bir ordu vererek Azerbaycan ve Arran'a göndermişti³⁸⁶.

Geyhatu döneminde, Altın Orda tahtında Toktay bulunmaktaydı³⁸⁷. Bu dönemde İki Moğol devleti arasında ilişkiler geçici olarak düzelmiş, tacirler ve malları için uzun yıllar kapalı kalmış olan Kafkasya yolu tekrar açılmıştı. Vassâf'ın bu konuda verdiği bilgi bu doğrultudadır. Vassâf'ın yazdığına göre “*Mengü Timur'un yerine Toktay (1290-1312) geçtiği zaman, karşılıklı olarak elçiler gönderilmiş, mektuplar yazılmış ve tacirlerle ortaklar için yollar tekrar açılmıştı. Yolcuların güvenlik ve rahatı sağlanmıştı. Arran vilayeti araba ve çadırlarla, at ve koyun sürüleriyle dolmuş, uzun bir dönemden sonra bu memleketlerin mal ve nadide eşyası büyük bir rağbet görmüştü*”³⁸⁸.

Bu dönemde Altın Orda ile İlhanlıların arasının düzelmesinin nedeni, İlyas Kamalov'a göre Altın Orda Devleti'nde feodaller arasında çatışmaların ortaya çıkması ve bu nedenle Altın Orda hükümdarı tarafından askeri hareketlerin yapılmamasıdır. Bununla birlikte İlhanlılar savunma savaşları yapmış ve Altın Orda'daki iç karışıklıklardan kendilerine pay çıkarmamışlardır³⁸⁹.

Geyhatu saltanatı döneminde, İlhanlı Devleti' Geyhatu'un uyguladığı yanlış siyaset neticesinde ekonomik hayat pek zayıflamıştır. Sultan ve çevresinin yersiz harcamalarıyla hazine kısa sürede boşalmış İlhanlı Devleti'ni büyük ekonomi krizi sarmıştır. Bu mesele İlhanlıların yakın doğuda izlediği siyaseti sekteye uğratmış ve gösterdikleri çabalara rağmen savaşlarda başarı elde edememişlerdir³⁹⁰. Hamdullah Müstevfi bununla ilgi şöyle bir ifade kullanmıştır; Geyhatu Han ve veziri Hacı Sadreddîn Ahmed-i Halidî dünyanın en bonkör insanı ve bonkörlüğün dünyasıydı. Bunlar devlet işlerini yürütmeğe başladığı gün, Hatem devrinin şaşaaşı ortadan kalktı. Padişah ve veziri, bonkörlük işini abarttıkları için memleketin hasılatı bunların bahşişlerine yetmedi. 693 (1293/1294) yılında Hıtaylıların yaptığı gibi İran'da da Çav'ı (kâğıt para) yaymak istediler³⁹¹.

³⁸⁵ Şebankâreî, **a.g.e.**, s. 266.

³⁸⁶ Şebankâreî, **a.g.e.**, s. 266.

³⁸⁷ Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 71.

³⁸⁸ Vassâf, Âyetî neşri, s. 37.

³⁸⁹ Kamalov, **Moğolların Kafkas Politikası**, s. 73-74.

³⁹⁰ Beyani, **Moğolan**, s. 321.

³⁹¹ Müstevfi, **Târih-i Güzide**, s. 600-601.

Reşîdüddîn, Geyhatu'nun bu dönemde Horasan'da bulunan ordular için mal göndermediğini bu yüzden Horasan'da bulunan Gazan'ın asker ihtiyaçlarını karşılamak için sıkıntıya düştüğünü yazmaktadır. Hatta bu sıkıntı yüzünden Şehzade Anbarçi ve Azerbaycan ile Irak ordularının dağıtıldığı da Reşîdüddîn'in verdiği bilgiler arasındadır³⁹².

Geyhatu saltanatından daha bir yıl geçmeden Memlûk sultanı el-Melik'ül-Eşref, durumu her açıdan müsait görüp, haçlıları da Akdeniz'in doğu kıyılarından bertaraf ettiğinden, arkasını sağlama alıp, İlhanlılara son darbeyi indirip Kuzey Mezopotamya'dan ellerini kesmek ve muhtemelen Bağdat'ı fethedip halifeyi oraya göndermek için faaliyete başladı³⁹³.

Geyhatu döneminde Altın Orda hükümdarı Toktay'dan barış ve dostluk amaçlı bir elçilik heyeti gelmiştir. Şehzade Kalumtay ve Bulad önderliğinde olan heyet 28 Rebiyülahir 693 (28 Mart 1294) tarihinde Dalan Navur mevkiinde Geyhatu'nun huzuruna varmıştır. Geyhatu 3 Cemaziyülevvel (1 Nisan 1294) tarihinde onları izzet ikramla geri gönderdi³⁹⁴.

6. Gazan Han Dönemi (1295–1304)

Argun'un ölümünden sonra İlhanlı Devleti'nde dört sene süren iç savaşların meydana gelmesi devletin gücünü oldukça tüketmiştir. Bu durum ancak Gazan Han'ın tahta oturmasıyla son bulmuş ve devlet düzeni normal bir hale gelmiştir. Gazan Han 694 (1295) senesinde başkent Tebriz'de İlhanlı tahtına oturmuştur. Yaklaşık dokuz sene hükümdarlık yapan Gazan Han 10 Şevval 703 (16 Mayıs 1304) tarihinde Kazvin taraflarında vefat etmiş ve kendi yaptırmış olduğu Şenb-i Gazan adı verilen türbesinde toprağa verilmiştir. Gazan Han tahta oturduktan sonra ülke içindeki karmaşıklığa son vererek asayişî yeniden sağlaması için çaba göstermiştir³⁹⁵.

³⁹² Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1234.

³⁹³ İbn Haldûn, a.g.e., IV, s. 601; Beyani, *Moğolan*, s. 322.

³⁹⁴ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1196.

³⁹⁵ Aştıyani, a.g.e., s. 259 ve 280; Spuler, *İran Moğolları*, s. 104; Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 605-606; Şebankâreî, a.g.e., s. 269.

Daha saltanatının ilk aylarında 6 Zilhicce 694 (17 Ekim 1295) tarihinde kışlamak için Arran'a doğru yola koyulmuştur³⁹⁶.

Gazan Han'ın saltanatının ilk yıllarında Altın Orda Ulusu'nda iç savaşlar ortaya çıkmıştır. Reşîdüddîn'in verdiği bilgiye göre 695 (1296) senesinde Altın Orda hükümdarı ile Nogay'ın arası açılmış yapılan savaşta Nogay³⁹⁷ öldürülmüş ve adamları dağıtılmıştır. Nogay'ın eşi Çabay Hatun ve Nogay'ın en küçük oğlu Turay, Gazan Han'ın huzuruna gelerek kendisinden Nogay'ın kisasının alınması hususunda yardım istemişler de Gazan Han buna olumsuz cevap vererek öfkelerinin dinmesi için onları teselli etmiştir³⁹⁸.

Reşîdüddîn, Nogay ile İlhanlılar arasındaki olumlu münasebet köklerinin eskiye dayandığını ifade etmiştir. O, Nogay ile İlhanlı Abaka ve Argun arasında dostluk üzerine kurulu münasebet olduğunu hatta Abaka döneminde Nogay'ın hatunu Çabay ve oğlu Turay, bir emir eşliğinde Abaka Han'ın katına gelerek kendisinden iki kız istediklerini yazmaktadır. Abaka Han ise kendi kızını Turay'a vermiş bir süre yanında tutarak hoş bir şekilde göndermiştir³⁹⁹.

Nogay ile Toktay arasında savaş çıktıktan sonra Nogay tarafından sürekli elçilerin gelmesini ve kendisine yardım etmesini ve hatta Nogay'ın Gazan Han'a bağlı olma isteminde bulunmasını da yine Reşîdüddîn'in verdiği bilgiler sayesinde öğreniyoruz. Reşîdüddîn'e göre bu değerlendirilmesi gereken iyi bir fırsat sayılıyordu. Ancak Gazan Han bunu kabul etmeyip *“Aralarının açıldığı bu zamanda söz tutmamak yiğitlikten uzaktır. Hile ve aldatmak akıl, şeriat ve yasada hoş sayılmıyor. Gerçi bizim Nogay ile mükemmel bir dostluğunuz vardır ancak bunların savaşı arasına girmeyeceğim. Zira kötü zamanda fırsatçılık yapmak hoş olmayan bir huydur özellikle büyük padişahlar için”* diye söylemiştir⁴⁰⁰.

Nogay'ın İlhanlı'ya gönderdiği elçiler Toktay'ı endişelendirmiş ve bunu aşmak için Gazan Han'a barış ve dostluk elçileri göndermesine neden olmuştur. Gazan Han, her iki tarafın da elçilerini huzura çağırıp karşılıklı konuşarak *“Ben sizlerin aranızdaki*

³⁹⁶ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1260.

³⁹⁷ Bu isim Câmî'ü't-Tevârih'in Behmen Kerimi neşrinde “Bukay” şeklinde yazılmıştır. Bkz. Reşîdüddîn, C.T., II, nşr. Behmen Kerimi, s. 921.

³⁹⁸ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1265.

³⁹⁹ Reşîdüddîn, C.T., I, s. 747.

⁴⁰⁰ Reşîdüddîn, C.T., I, s. 747-748.

konuya girmeyip fırsatçılık yapmayacağım. Eğer siz de birbirinizle uzlaşırsanız çok beğenilir ve hoş bir durum olur.” diye söylemiştir. Hatta Gazan Han iki tarafın da kuşkuları ve kötü düşüncelerini bertaraf etmek için kendisi bizzat Arran taraflarında kışlak yapmayıp gönüllerinin rahat olması için Bağdat ve Diyarbakır’da kışlak yapıyordu. Reşîdüddîn sözlerini şöyle devam ettirmiştir; Bu son zamanlara kadar Gazan Han hem Toktay ile ve hem de Nogay’ın çocuklarıyla derin bir arkadaşlık yürütüyordu. Defalarca aka ve inilerden hiç kimsenin bunlara karışmamalarını ve düşmanlık yapmamalarını istemiş “*Biz hiçbir zaman savaşı başlatan taraf olmayacağız ve fitne çıkaracak hiçbir işe kalkışmayacağız. (Cuci) Uлуу’nda yüz veren bu çekişme bizi ilgilendirmiyor*” diye söylemiş ve söylüyordu⁴⁰¹.

Gazan han görülüyor ki eline geçen bir üstünlük fırsatını sırf ahlaki nedenleri ve değer yargılarının kuvvetli oluşu nedeniyle değerlendirmemiş dolayısı ile iki devlet arasında uzun yıllardır süren mücadelede elde edebileceği mutlak bir üstünlük fırsatına tamah etmemiştir. Bu durum Gazan Han’ın siyasal olarak pragmatistlikten çok gelenek ve göreneklere önem verdiğinin ve bu yapısının iki devlet arası siyasal ilişkilere dahi etki ettiğinin bir kanıtıdır. Ancak bu tavrı ileride görüleceği üzere Toktay’ın güçlendiği bir sırada Azerbaycan üzerinde hak iddia etmesi olayında Gazan Han’ın aleyhine işleyen bir durum da yaratmıştır.

Gazan Han döneminde Azerbaycan ve Arran emiri olarak Emir Kutluğşah Noyan’ı görmekteyiz⁴⁰². Kutluğşah Noyan bu dönemde İlhanlıların en güçlü ve güvenilir emirlerinden biri sayılıyordu hatta Gazan han 26 Recep (30 Mayıs 1296) Çarşamba gecesi, daha önce Tukul’ın karısı olan kendi kız kardeşi Olcay Timur’u, Emir Kutluğşah ile evlendirerek eniştesi yapmıştı⁴⁰³. Daha sonra Vassâf’ın yazdığına göre Gazan Han Mısır seferine çıkmadan önce 26 Safer, 699’da (22 Kasım 1299) Nurin Noyan’ı bir orduyla Muğan ve Derbent taraflarını koruması için tayin etmiştir⁴⁰⁴. 4 Recep 702 (22 Şubat 1303) tarihinde elçiler gelerek Emir Nurin Aka’nın Arran kışlağında vefat ettiği haberini verene dek o bu görevini sürdürdüğünü görmekteyiz⁴⁰⁵.

⁴⁰¹ Reşîdüddîn, C.T., I, s. 748.

⁴⁰² Bkz. Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1217 ve 1271.

⁴⁰³ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1265.

⁴⁰⁴ Vassâf, Âyetî neşri, s. 223.

⁴⁰⁵ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1310.

Reşîdüddîn 23 Şaban 700 (3 Mayıs 1301) tarihi Çarşamba gününde, Cuci Ulusu padişahı Toktay'ın elçilerinin geldiklerini ve Gazan Han'ın huzuruna vardıktan sonra kısa sürede geri döndüklerini yazmaktadır. Ancak bu elçilerin istekleri hakkında her hangi bir bilgi verilmemiştir⁴⁰⁶.

Gazan Han 2 Rebiyülevvel (5 Kasım 1301) Pazar günü Arran niyetiyle Nahcivan yoluyla Aladağ'dan hareket edip avlamak için Şirvan ve Legzistan dağlarına ve oradan da Gavbari ve daha sonra Kuş-koyun⁴⁰⁷ adını verdiği Halizi'ye varmıştır. Gazan Han Derbent yakınlıklarına geldiğinde o bölgedeki ordularını da yanına aldığını düşünen Altın Orda hükümdarı Tokta kaçıp büyük nehirlerin öbür tarafına geçmiştir. Ancak bir süre sonra gerçeğin kendilerinin düşündüklerinin tersi olduğunu anlamışlardır. Bunun üzerine her iki devlet arasında tekrar tüccarlar gidip gelmeye başlamışlardır. Gazan Han bu taraflara geldiği sırada da bir süre önce isyan edip o tarafların sarp dağlarına kaçmış olan Legzistan emirlerinin hepsi, kendi istekleriyle Gazan Han'ın huzuruna varıp itaatlarını arz etmişlerdir⁴⁰⁸. Spuler, takriben 1301 senesinde Tokta'nın Derbent'ten geçerek bir istila teşebbüsünde bulunduğunu, oldukça kolaylıkla bertaraf edilen bu teşebbüs ile bir takım Lezgi Emirlerinin Gazan'a tabi olmalarını temin ettiğini ifade etmiştir⁴⁰⁹.

Gazan Han üçüncü Mısır seferi arifesinde Hille bulunduğu sırada Cemaziyülevvel 702 (Aralık 1302) tarihinde⁴¹⁰ daha önce Mısır'a göndermiş olduğu elçileri ile Toktay'ın elçileri gelmişlerdir⁴¹¹. Vassâf bu elçilik heyetinde üç elçi maiyetinde bulunan 325 atlı geldiğini ifade ederken⁴¹² Reşîdüddîn elçilerin sayısının üç

⁴⁰⁶ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1299; O. G. Özgüdenli, **Gazan Han ve Reformları**, s. 218.

⁴⁰⁷ Boyle, Cambridge'nin İran Tarihi kısmında bu ismi "Kuş kapuk" yani "Kuş kapısı" şeklinde yazmıştır. Ancak nüshaların hiçbirisinde kelimenin son harfi olarak **k** veya buna benzer bir harf görülmemektedir. Bu kelimenin yazılışı ve anlamı tespit edilemedi. Kuşkun veya Kuskun, Türkçe'de paldım (eşek, katır ve at gibi binek ve yük hayvanlarının semerlerine bağlı olarak kuyruğun altından geçen ve kalça kısmını tutan parça veya kayış ve tasma) anlamındadır. Ayrıca kuşğun "hayvanın yiyebileceği taze kamış" anlamındadır. Kuş, Mogolcada çift ve ikili anlamındadır. Kuş koyun ise, iki koyun anlamına gelebilir. Diğer birkaç anlamı daha olmakla birlikte, bunların hangisi olduğu tespit edilemedi. Reşîdüddîn, C.T., III, s. 2276-2277 (haşiyeler).

⁴⁰⁸ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1301-1302.

⁴⁰⁹ Spuler, **İran Moğolları**, s. 113.

⁴¹⁰ Vassâf bu tarihi Cemaziyülevvel 702 (Aralık/Ocak, 1302/1303) olarak vermektedir. Muini, 702 (1302/1303) senesi olaylarını yazarken kaydetmiştir. Vassâf, Âyetî neşri, s. 240; Natanzi, **a.g.e.**, s. 204.

⁴¹¹ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1309; Vassâf, Âyetî neşri, s. 240; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 218.

⁴¹² Spuler de benzer bir ifade kullanmıştır. Bkz. Spuler, **İran Moğolları**, s. 113.

yüz olduğunu yazmıştır⁴¹³. Toktay'ın gönderdiği bu heyetin amacı Arran ve Azerbaycan'ı İlhanlılardan geri alması idi. Bu olay için daha detaylı bilgi veren Vassâf, Tokay'ın elçilere “*Gazan'ın huzuruna vardığınızda, sert bir ifade ile Cengiz Han'ın taksimatına istinaden, Arran ve Azerbaycan'ın Batu'ya ait olduğunu ve Gazan'ın yıllarca oranın aidatını zorla tasarruf ettiğini söylemelerini istemişti. Gazan Han, hakkı yerine getirmeli ve o vilayetleri teslim etmelidir, yoksa yüce Allah'ın yardımıyla Kırım ve Karakurum'dan Derbent'e kadar yüz bin asker savaşa hazırlar ve bellidir ki eğer böyle bir ordu saldırmaya kalkışrsa, hiç kimse onun karşısında direnemeyecektir*” şeklinde istekte bulunduğunu Altın Orda askerlerinin sayısının çok olduğunu göstermek için de sembolik olarak elçilerle bir kese darı gönderdiğini yazmaktadır⁴¹⁴. Ancak Toktay'ın oğlu uzak görüşlü bir şehzade oldu için İsa Gürekan'ı elçilerin maiyetinde göndererek, avcı kuşları ve diğer hediyeleri kendileriyle götürmelerini ve Gazan Han'ın huzurunda mülayemetle konuşmalarını istemiştir⁴¹⁵.

Elçiler geldikten sonra elçi sayısının çok olduğuna öfkelenen Gazan “*Eğer elçiler, mirasları olan memleketi almak için gelmişlerse, sayıları bundan daha çok olması gerekirdi eğer de sadece elçilik için gelmişlerse, elçinin maiyetinde beş kişinin olması yeterlidir. Niçin Derbent'ten Hille'ye kadar, bu şahısların masrafları benim halkıma yüklenmelidir?*” diye söyledi. Toktay'ın toprak talebine dair de “*Bu vilayetin ve bu memleketlerin Hülagu Han döneminden bizim ülkeye eklendiği hakkında bir şey söylemiyorum, ancak Moğol, Tacik, köylü ve şehirli olan herkese bellidir ki biz bu toprakları kılıçla aldık ve onu geri almanın yolu da kılıç ile olacaktır.*” diye cevap vermiştir. Darı kesesi sunulduktan sonra, Gazan Han hemen birkaç tavuğu getirmelerini emretti. Kısa bir sürede herkesin huzurunda tavuklar o darıları yedikten sonra Gazan Han “*Tokay'a bellidir ki tavuk, darıdan çok hoşlanır ve av kuşu, güvercin sürüsünden zevk alır ve kurt, koyun sürüsünün çokluğundan mutluluk duyar.*” diye söyledi⁴¹⁶.

8 Cemaziyülevvel 702 (29 Aralık 1302) tarihinde Moğolların geleneğine göre yeni gün (Kün Yengilamişi) bayramı yapıldı. Gazan Han bu şenliğin sadece o günde

⁴¹³ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1309; Vassâf, Âyetî neşri, s. 240.

⁴¹⁴ Vassâf, Âyetî neşri, s. 241; Özgüdenli, a.g.e., s. 219.

⁴¹⁵ Vassâf, Âyetî neşri, s. 241.

⁴¹⁶ Vassâf, Âyetî neşri, s. 241-242; Özgüdenli, a.g.e., s. 219.

yapılmasının yararsız gördüğünden ayın onuncu günü şenlik yapılmasını buyurdu.⁴¹⁷ Böylece 10 Cemaziyülevvel 702 (31 Aralık 1302)⁴¹⁸ tarihinde bir şenlik merasimi yapılmış bütün emirler, vezirler, Gürcü, Rum ve Ermen sultanları, Horasan, Mısır, Şam ve Kıpçak elçileri ve diğer memleketlerin hâkimleri, kâtipler ve memurları hazır olup değerli hediyeler sundular⁴¹⁹. Üç gün süren eğlence merasiminden sonra Gazan Han memleket işleriyle ilgilenip, önce Mısır'dan gelen elçilerin gerek duyduğu ihtiyaçlarını yerine getirip, kendisinin geri dönmesine kadar, Hemedan'da ikamet etmelerini emretti. Daha sonra Kıpçak'tan gelen elçilere sile ve mücevher ile ikramda bulunup, getirdikleri 21 av kuşunu, avcı memurlara bırakıp ve her kuş karşılığında hazineden bin dinar inci vermelerini emredip Toktay'ın cevabında arkadaşlık yolundan kaymaması şeklinde öğütler verdi. Bağışladığı hediyelerle elçileri eşeklere bindirmelerine emretti⁴²⁰.

Gazan Han'ın siyasal bir fırsatçı olmadığına dair yukarıda örnek vermiştik. Ancak bu durum Gazan Han'ın Altın Orda ya da Memlûk devletlerine karşı yürüttüğü siyasetinde herhangi bir değişikliğe neden olmamıştır. Zira Gazan Han'ın bu dönem içerisinde Memlûklere yönelik üç askeri harekâtı vardır. Bunlardan sonuncusu olan seferi örnek gösterecek olursak onun siyasî olarak savaşçı yapısından bir şey kaybetmediği ortaya çıkar.

Gazan Han'ın Memlûklere yönelik son seferi 703/ 20 Nisan 1303 yılında Güney sınırında bulunan Dımişk'a düzenlenmiştir bu sefer sonucunda İlhanlı orduları mağlup olmuştur. Aksarayî, Gazan Han'ın Ordusunun başında bulunmamasının ordusunun ise yeterli hazırlıkta olmamasının Memlûkler lehine olduğunu ifade eder⁴²¹.

7. Olcaytu Han Dönemi (1304-1316)

12 Zilhicce 680 (24 Mart 1282) senesinde doğan Argun'nun oğlu Olcaytu, ağabeyi Gazan Han'dan sonra 15 Zilhicce 703 (19 Temmuz 1304) tarihinde Tebriz'de İlhanlı hükümdarı olarak tahta oturdu⁴²². Başkenti kendi inşa ettiği Sultaniye'ye

⁴¹⁷ Vassâf, Âyetî neşri, s. 242.

⁴¹⁸ Reşîdüddîn bu tarihi 1 Cemaziyülevvel 702 (22 Aralık 1302) olarak vermiştir. Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1309.

⁴¹⁹ Vassâf, Âyetî neşri, s. 242; Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1309.

⁴²⁰ Vassâf, Âyetî neşri, s. 242.

⁴²¹ Aksarayî, a.g.e., s. 225; Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, s. 79.

⁴²² Müstevfî, **Târih-i Güzide**, s. 606.

taşıdı⁴²³. Daha 37 yaşındayken 1 Şevval 716 (17 Aralık 1316) senesinde 12 yıl 9 ay padişahlık yaptıktan sonra vefat etti ve Sultaniye’de kendi yaptırdığı kalenin kapısı yanında gömüldü⁴²⁴.

Olcaytu Han, İlhanlı tahtına oturduğunda İlhanlılar için bölgedeki siyasi şartlar son derece elverişli idi. Bu dönemde, bir zamanlar en güçlü ve büyük rakiplerinden olan Altın Orda Ulusu tarafından kendilerine yönelen ciddi bir tehdit yaşanmadı.

Olcaytu devrinin başlarında, Altın Orda tahtında Toktay ve 1312 senesinden itibaren Özbek Han saltanat sürmekteydi⁴²⁵. Aşağıda da değineceğimiz gibi Olcaytu ile Deşt-i Kıpçak hâkimi arasındaki ilişki başlangıçta dostane idi.

Tokta’nın yerine tahta geçen Özbek Han, Azerbaycan ve Arran üzerindeki Altın Orda Ulusu’nun önceki hâkimiyet iddialarını tekrardan dile getirdi. Özellikle Olcaytu saltanatının son yıllarında Altın Orda ile ilişkiler gerginleşti. 715 (1315/1316) Yılında Altın Orda’dan Baba Oğul, Harezm’i yağmaladıktan sonra Olcaytu’ya sığındı. Bu nedenle İlhanlı Sultanı ile Özbek Han arasında bir güvensizlik ortaya çıktı. Ancak sonunda Baba Oğul, Olcaytu’nun fermanı üzere öldürüldü ve böylece Özbek Han’la aralarındaki ilişki normale döndü⁴²⁶.

Olcaytu dönemi hakkında en önemli yazılı kaynak Olcaytu’nun çağdaşı müverrihi Ebulkasım Kaşânî’nin yazmış olduğu Târîh-i Olcaytu eseridir. Bu eser daha sonraki yazarların ve özellikle Zeyl-i Câmi’ü’t-Tevârîh-i Reşîdî’nin yazarı Hafız-ı Ebru tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca Vassâf’ın Târîh-i Vassâf’ı da çok büyük önem taşımaktadır.

İlhanlı-Altın Orda hakkında dönemin kaynaklarında hemen hemen düzenli bir bilgi bulunmamaktadır. Bu da o dönemde ilişkilerin daha normal seyretmesinden kaynaklanıyor olsa gerek. Vassâf, “*Olcaytu Sultan’ın tahta oturmasının uğurlu olduğundan dolayı, Cengiz Han hanedanı arasında sağlam bir birlik kuruldu ve kervanlar gidip gelmeğe meşgul oldu*”⁴²⁷ diye yazmıştır. Aynı ifadeyi Kaşânî’de de

⁴²³ Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, s. 607.

⁴²⁴ Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, s. 610

⁴²⁵ Rizaeddîn Fahreddîn, *a.g.e.*, s. 51.

⁴²⁶ Kaşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s. 173-176; Ebulfazl Hatîbî, “Olcaytu”, *DMBİ*, X, Tahran, 2001, s. 449; Spuler, *İran Moğolları*, s. 129-130.

⁴²⁷ *Vassâf*, Âyetî neşri, s. 277.

görmekteyiz⁴²⁸. Bu nedenle iki devlet arası bir büyük sıkıntı çıkmadığından bu konuda kayda değer bilgiler oldukça az olmuştur. Ancak Târîh-i Olcaytu ve kısa bir bilgiyi de Târîh-i Vassâf'ta görebiliriz. Bunun için konumuzla ilgili haberleri yukarıda zikrettiğimiz kaynaklardan aktarmak mecburiyetindeyiz.

Olcaytu Sultan'ın daha saltanatının ilk yıllarında, Altın Orda hükümdarı Toktay tarafından 10 Cemaziyülevvel 704 (9 Aralık 1304) Çarşamba gününde Emir Nuhday önderliğinde barış ve dostluk mesajıyla bir elçilik heyeti gelmesine⁴²⁹ rağmen kısa bir süre sonra iki ulus arasında bir sürtüşme meydana gelmiştir. Baybars'ın verdiği bilgiye istinaden 708 senesi Rebiyülahir ayında (Kasım/Aralık 1308) Altın Orda ve İlhanlı devletleri arasında bir çarpışma olur. Altın Orda Devleti'nin bir sınır birliğini içeren karakolu ile İlhanlı sınırları üzerinde bulunan karakol arasında vuku bulan bu çatışma neticesinde İlhanlı kuvvetleri hezimete uğramış ve geri çekilmiştir⁴³⁰. Buna karşılık olarak 13 Sefer 708 (2 Ağustos 1308) tarihinde Derbent tarafında düşman ordusunun karaltısı görüldüğü için Emir Çoban, asker toplamak için Gürcistan'a gitmiştir⁴³¹. Çoban'ın Kür kenarlarında aldığı tedbirler sayesinde Tokay başka bir elçilik heyeti göndermiştir. Bu heyet 29 Zilhicce 709 (30 Mayıs 1310) yılı Cumartesi günü Olcaytu Sultan huzuruna kabul edilip Sultan tarafından izzet ve ikram görmüştür⁴³².

İlişkilerin başka bir boyutu olarak meydana gelen bu ufak çatışmaların belki önlenmesi için bir tedbir olarak 712 yılı Cemaziyülahir ayında (Ekim/Kasım 1312), İlhanlı hükümdarı tarafından Emir Polad Çing-Sang, Derbent ve Arran sınırlarını korumak üzere Kür Nehri kıyısına tayin edilmiştir⁴³³.

⁴²⁸ Sultan'ın kutlu doğumu özelliklerinden birisi de, atalarının, babalarının, amca ve dayılarının ve diğer padişahların zamanlarının aksine, saltanat tahtına oturduğu sırada bütün âlemde tam bir huzurun olması, hiçbir fitne ve kargaşanın çıkmamasıydı. Ötekilerden her birisinin devleti başlangıçta korkunç intikamlarla, vahşetli ıstıraplarla aniden karışıyor, şehzadeler, emirler değerli başlarını gurur rüzgârına kaptırıyorlardı. Can yakıcı kılıcın ateşinde yanıyorlardı. Köklü hanedanları katliam, zorbalık ve yağma ile kökünden kesilip yok oluyordu. Bu adaletli Sultan'ın –ömrü ebedi olsun, ulus ve mülkten nasibini alsın- devleti sırasında feleğin serkeş atı yeryüzü olaylarının toprağından ve musibetlerin muhalif rüzgârının tozundan bir hadiseye sebebiyet vermedi. Aksine Sultan'ın devletinin eseri, ikbalinin ve saadetinin özelliği yüzünden İran ülkesinde eller hareketsiz kalıp, ayaklar hareketlendi. Kaşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s. 29.

⁴²⁹ Kaşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s. 42.

⁴³⁰ Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, Türkçe çev. İzmirli, s. 228-229

⁴³¹ Kaşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s. 82; Spuler, *İran Moğolları*, s. 126.

⁴³² Kaşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s. 89; Spuler, *İran Moğolları*, s. 126.

⁴³³ Kaşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s.142.

1313 yılında Altın Orda hükümdarı Tokta vefat etmiş yerine geçmesi gereken veliahdı İlbasmış ondan daha önce vefat ettiğinden dolayı Altın Orda Hükümdarlığı tahtına Toktay'ın yeğeni Özbek Han oturmuştur⁴³⁴. Böylece Toktay'ın ölümü ile tekrar Altın Orda hükümdarları İlhanlı topraklarındaki hedefleri gerçekleştirememiştir.

⁴³⁴ Rizaeddîn Fahreddîn, **a.g.e.**, s. 50. Kaşânî, Özbek Han'ın tahta oturma hikâyesini şu şekilde anlatmıştır: Toktay Tubici'nin son zamanlarında oğlu Hurdu öldü. Ondan büyüğü Bayan ve küçüğü Mumkiyay adlı iki oğlu kaldı. Bayan babasının yerine oturup, orduyu ele geçirdi. Mumkiyay başkaldırarak onun mülkünü ve ulusunu dağıtıp avare etti. Toktay, kalabalık bir orduyla Bayan'a yardım etmek için harekete geçti. Mumkiyay kaçtı ve babası yerine Bayan'ın tahta oturması kararlaştırıldı. Toktay, yaz mevsimi ve sıcak bir havada geri dönüp kendi kardeşi oğlu Tuğrul Bey'in oğlu Özbek'i, küçük kardeşi Afşa ile orduların komutanlığında bırakıp kendisi başkente doğru hareket etti. Yolculuğun verdiği eziyetten dolayı sağlığı bozularak 4 Rebiyülahir 712 (9 Ağustos 1312) senesi Çarşamba gününde, Saray taraflarında, İdil Nehri'nde bir geminin içinde vefat etti. Ondan sonra ulusun emirleri ve noyanları toplanıp kurultay yaptılar. Şehzadelerden Saray emiri Kutluk Timur “Biz, Toktay'ın oğlunu padişah olarak seçelim, zira babasının bizim üzerimizde çok hakkı var, ancak ilk önce Özbek'i çağırıp iyi bir şekilde onun ortadan kaldırmamız lazım. Çünkü o, ulusun düşmanıdır. Daha sonra Toktay'ın oğlunu ulusun tahtına oturtalım.” diye söyledi. Hepsisi bu konuda hemfikir oldular. Bir kişi, Özbek'i emirlerin toplantısı ve onun hakkındaki hile ve düşmanlıktan haberdar etti. Nedeni buydu ki o, emirlerden Müslümanlık ve inanç sorgulaması yapıyordu. Emirlerin başı “Ey padişah! Sen bizden Müslüman olmamızı isteme, bunun yerine itaat ve bağlılık iste. Çünkü bizim Cengiz Han'ın yasa ve yosunundan şikâyetimiz yoktur. O halde niçin Arapların eski şeriatına davet ediyorsun?” diye söyledi. Özbek, onu oracıkta helak etti. Diğer emirler ve noyanlar, onun çirkin davranışından korkup, ondan nefret ederek onu öldürmek için fikir birliği yaptılar. Onu öldürmek için bir ziyafet meclisi düzenleyip onu davet ettiler. Özbek, şenlikte hazır oldu ve musiki eşliğinde iki üç kızıl kadeh (kırmızı şarap) içtikten sonra emirlerden biri, dışarı çıkması için göz kırparak ona işaret etti. Özbek kuşkulayıp kazayı hacet bahanesiyle dışarı çıktı. O emir, onun arkasınca giderek emirlerin toplanması ve hakkındaki hile ve düşmanlığı kendisine anlattı. Özbek, derhal hızlı bir şekilde ata binerek kaçtı. Birkaç bin asker etrafında toplayıp onların gücüne güvenerek geri döndü ve onlara saldırmak için onlardan daha evvel harekete geçti. Bütün emirleri, yüzden fazla şehzade ve Toktay'ın oğlu ile birlikte yakalayıp öldürdü ve o Emire ikramda bulunup, kendi yanında bulundurdu. Böylece kendisi Cuci Han ulusu tahtına oturmasını müjdelemek için bütün ülkelere elçiler gönderdi. Bu esnada Dava'nın oğlu İsen Buka, Kağan ile düşman olmuş, Özbek'in kendisine yardımcı olup uzlaşmasını istiyordu. Bunun için Özbek'e “Kağan buyurmuştur ki, padişahlık Özbek'in hakkı değil ve ona yakışmıyor. Cuci Han ve Toktay tahtına başka bir şehzadeye bağışlayacağım.” içeren bir mesaj gönderdi. Özbek, bu rahatsız edici sözlerden dolayı Kağan'a karşı asi olup düşman kesildi. Özbek'in yakın adamı ve müşaviri olan o emir; “Eğer benim düşüncemi ve fikrimi sorarsan, Kağan'a isyan etme. Çünkü o, Yaratan'ın gölgesidir ve sen ona itaat arz ederek bütün ulusa musallat olup her zaman düşmanların bütün belalarından emniyette ola bilirsin. İsen Buka ve Çağatay ulusu ile dostluğunu kes ve onlara baş eğme.” diye söyledi. Özbek, uzak görüşlülükten dolayı onun düşüncesini beğendi ve İsen Buka'nın sözleri ve vaatleri boşa çıktı. Aralarındaki birlik bozuldu. Kışın ortasında barış ve dostluk mesajıyla Kağan'a doğru hızlı koşan elçiler gönderdi. Onların dönüşünden sonra, aynı şekilde, arkadaşlık, dostluk ve barış mesajıyla Olcaytu Sultan huzuruna elçiler gönderdi. 10 Cemaziyülahir 712 (13 Ekim 1312) senesi Cuma günü Kıpçakay, Derbent yolundan ve Gürcistan vilayeti üzerinden 50 baş ulak ile Sultaniye'ye vardı. Mesajın içeriği şuydu: “Sen akasın, ben ini. Bizim aramızda arkadaşlık ve dostluk kuralları vardır. Eğer askere ihtiyacın olursa istediğin kadar gönderirim. Ama İran ülkesinin şehir ve ülkelerinde Mengü Kağan'ın hükmü gereği bize ait olan her şey adamlarımıza verilsin ki Kapalı yollar açılsın. Her iki taraftan da ihtiyacımız olduğu halde biriktirilmiş ve yıpranmakta olan kumaş ve malları birbirimize yollayalım. Tüccarlar ve seyyahlar fayda elde etmek için karşılıklı gelip gitsinler.” Sultan, elçilere izzet ikram gösterip lütufta bulunduktan sonra ayrılımlarına izni verdi. Kaşânî, **Târîh-i Olcaytu**, s.144-146.

Özbek Han tahta oturduktan sonra İlhanlılara bir elçilik heyeti göndermiştir. Gök Timur Gürekan, Banyal ve Bay Buka önderliğindeki bu heyet 10 Zilhicce 712 (8 Nisan 1313) Pazar günü Olcaytu'nun huzuruna geldiler⁴³⁵.

Kaşânî'nin verdiği bilgiye göre Özbek Han daha sonra tekrar Olcaytu Sultan huzuruna elçiler göndermiştir. Kıpçakay önderliğindeki bu heyet 10 Cemaziyülahır 712 (13 Ekim 1312) senesi Cuma günü, Derbent yolundan ve Gürcistan vilayeti üzerinden elli baş ulak ile Sultaniye'ye varıp “*Sen akasın, ben ini. Bizim aramızda arkadaşlık ve dostluk kuralları vardır. Eğer askere ihtiyacın olursa istediğin kadar gönderirim. Ama İran ülkesinin şehir ve ülkelerinde Mengü Kağan'ın hükmü gereği bize ait olan her şey adamlarımıza verilsin ki kapalı yollar açılsın. Her iki taraftan da ihtiyacımız olduğu halde biriktirilmiş ve yıpranmakta olan kumaş ve malları birbirimize yollayalım. Tüccarlar ve seyyahlar kazanç elde etmek için karşılıklı gelip gitsinler*”⁴³⁶ içerikli mesajı sunmuştur.

Böylece görüldüğü gibi Özbek Han tahta oturur oturmaz Altın Orda'nın Azerbaycan ve Kafkas üzerindeki iddialarını ileri sürerek bir taraftan Altın Orda'da hükümdarın değişmesi ile dış siyasetinde bir değişiklik olmadığını ve diğer taraftan İlhanlı sultanına kendi otoritesini göstermek istemiştir. Olcaytu Sultan, elçilere izzet ikram gösterip lütufta bulunduktan sonra ayrılımlarına izni vermişti ancak Özbek Han cephesinden emin olmak için 713 (1313/1314) yılında genç şehzade Emir Hüseyin'i Arran hâkimliği ve Şirvan'a bağlı Derbent'i koruması için görevlendirdi⁴³⁷.

Bu tarihten sonra Kaşânî, Özbek Han tarafından 25 Muharrem 714 (11 Mayıs 1314) Cumartesi günü, Keyhatu adlı Uygur önderliğinde dört büyük emir ve yüz elli ulak ile barış ve dostluk amacıyla elçiler geldiğini yazmaktadır⁴³⁸. Aynı şekilde tekrar 26 Sefer 714 (11 Haziran 1314) senesi Salı gününde, büyük bir şenlik ve ziyafet yapıp, bütün emirler ve noyanların toplandığını ve Özbek Han'ın elçilerinin hediyelerini sunduğunu İlhanlı Sultanı tarafından izzet ikram görüldüklerini kaydetmiştir⁴³⁹.

Olcaytu dönemi İlhanlı Altın Orda arasında anlatılan bir diğer olay da Baba Oğul meselesidir. Kaşânî, bu olayı şu şekilde kaydetmiştir; 715 (1315/1316) yılında

⁴³⁵ Kaşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s.142.

⁴³⁶ Kaşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s. 146.

⁴³⁷ Vassâf, *Âyetî neşri*, s. 297.

⁴³⁸ Kaşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s. 165.

ortaya çıkan gailelerinden birisi de, Cuci Kasar soyundan olup, şehzade Kaydu uruğundan olan Baba Oğul⁴⁴⁰ olayı idi. 715 senesi Cemaziyülevvel ayında (Ağustos/Eylül 1315), Baba Oğul bir Tümen askeri ile Olcaytu Sultan'a itaat arz etmek ve hizmette bulunmak için harekete geçti. Bin beş yüz atlıyla Harezm beldesine doğru yöneldi. Harezm hâkimi olan saray emiri Kutluk Timur, on beş bin atlıyla, onu engellemek için karşısına çıktı. Kutluk Timur, anında hezimete uğrayıp kaçtı ve askerleri Baba Oğul tarafına geçtiler. O, Harezm'in etrafını yağmalayıp, Zemahşer, Karmetin, Hezaresb, Hayat, Kat, Kazerun ve Savekan gibi birkaç büyük şehri ve oraya bağlı diğer bölgeleri ele geçirdi. Bütün Harezm taraflarını yağmalayıp, yıkıp, harap ederek halkına çeşitli azap, eziyetler etti. Öyle ki, türbanlı kadınlara eşleri ve iffetli kızlara babası, anası ve kardeşleri önünde tecavüz edip kötü muameleler yaptılar. İmamlar, eşraf ve ileri gelenlerden oluşan yaklaşık yedi yüz kişilik bir grup üç ayrı yolu olan bir minareye sığınmışlardı. Orayı ateşe verip ve hepsini yaktılar. Hatta bir baba kendi çocuğunun yakılması korkusundan onu minareden aşağı attı. Fitne ve fesattan sonra elli bin esir ve bir sürü ganimet ve sayısız hayvan (atlar ve büyükbaş) ile geri döndü. Harezm beldelerinin tahrip edilme haberi, Çağatay'ın oğlu, Böri'nin oğlu Tuka Timur'un oğlu Uruk Timur'un oğlu Şehzade Yisür'a ulaşınca yirmi bin atlıyla Hucent tarafından hızlıca bir aylık yolu altı günde kat ederek Harezm vilayetine geldi. Rum sancaklarının dikilip Abbasi sancaklarının söküldüğü sabah vakti, Baba ve ordusunun üzerine saldırdı. Her iki taraf arasında zorlu bir savaş ve şiddetli olaylar oldu. Pek çok kişi yaralandı ve öldü. Baba Oğul esirleri bırakıp has adamları ve nedimleriyle Merv şehirlerine kaçtı. Esirler ise serbest bırakıldı.

Baba Oğul bundan sonra Moğolların Luy yılına denk gelen 715 Cemaziyülahırında (Eylül 1315), Olcaytu Sultan'ın huzuruna geldi. Yanında Kaydu'nun akrabaları ve bağlılarından birkaç kişi vardı. Orada ondan aman dilediler.

Baba olayı yüzünden Olcaytu Sultan ile Cuci Ulusu'nun padişahı Özbek Oğul arasında tam bir düşmanlık ortaya çıktı. Elçiler birkaç kez sıkıştırma ve tartışma için gidip geldiler. İsen Buka Oğul bu durumu işitince fitne çıkarmak için durumu fırsat bildi. Özbek'in bu fitnede kendisine katılmasını istedi. Özbek'e haber yollayıp: "*Timur*

⁴³⁹ Kaşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s. 166.

Kan, Cuci Ulusu'nun padişahlığına layık değildir. Kıpçakbaşı'nın padişahlığını Minkadu'ya vereceğim” diyor dedi. Böylece Özbek onun kışkırtma ve aldatmacasıyla Timur Kan'a karşı isyan edip düşman oldu. 15 Cemaziyülahır 715 (16 Eylül 1315) Özbek Oğul'un yanından Kıyat boyuna mensup Ak Buka adlı elçi Tebriz'e geldi. Tesadüfen o sıralarda Ak Buka'nın oğlu Emir Timur Gürekan Arran kışlağından geri dönmüş Tebriz'e varmıştı. Onun şerefine bir ziyafet verdi. Ak Buka buna incindi. Aralarında Moğollara özgü bir kavga döğüş başladı. “*Senin gibi bir köle oğlun elinden nasıl kadeh alırım? Üstelik siz yasayı unutmuş yosunu terk etmişsiniz. Güzel törelerimizi aklımızı, kültürümüzü unutulmaya bırakmışsınız. Gürekan'ın âdeti uygun hizmetinde olan bir kul gibi iki adım ötede ayakta durmak mıdır?*” dedi. Emir Hüseyin cevabında “*Emir elçilik yoluyla geldi. Cengiz Han uyruğu ve soyunu yargılamak için değil*” dedi. Elçi bu cevap karşısında susup sessiz kaldı. Sultaniye'ye vardı. Sultan'a sunduğu haberin içeriği şöyleydi: “*Baba Oğul bu yiğitliği kendi yüreğiyle göstermiştir. Harezm vilayetini harap etmiştir. Onu buraya, bizim yanımıza yolla. Eğer sana danışmak ve ücret almak için gelmişse, sizden hiç kimse [bu yıl] Muğan ve Arran'da kışlamak için harekete geçmesin. Çünkü biz çöldeki kumlar kadar çok yağmur damlaları kadar fazla, toprağın bile bütün sağlamlığına rağmen taşımaya güç yetiremediği bir orduyla Muğan ve Arran'da kışlamaya kararlıyız. Orada olup biteni görüştükten sonra birbirimize sözlü olarak cevap verelim.*” Sultan şöyle cevap verdi: “*Allah'a ant olsun ki (Baba Oğul) bizim ferman ve emirlerimizle gelip küstahlık etmiş olamaz.*” Sultan daha sonra, Baba'nın oğlu Ak Buka ile birlikte başlarının vurulmasını emretti. Aynen Sarıyan'nın oğlu Buhirkun'u, Diyarbakır'da Emir Sutay'ın mülazımı olan amca ve yeğen iki kişiyi gönderip hepsini helak ettirdi. Timurkun'un kardeşi Hurkudak da öldürüldü. Buhirkun'un iki kız kardeşinden büyüğü, Sultan'ın kendi mülazımlarından olan Emir Nasır Dulkundu'ya; küçüğünü Horasanlı Buluğan Hatun'un ordu emiri Big Timur'a verdi. Daha sonra Ak Buka'yı hoş tutup izzet ikramda bulundu ve asıl vatanına geri dönmesi için izin verdi. “*Baba kendi başına, bize danışmadan bu cesareti gösterdi ve yayılmaya yeltendi. Her halde hak ettiği cezayı da buldu*” dedi. Bu yılda derin bilgili, nazım ve nesir üstadı Mevlana Zeynüddin Kudsi-i Poladi, sultanın

⁴⁴⁰ Kamalov, bu isimi “Babaç” şeklinde zikretmiştir. Bkz: Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, s. 88.

huzuruna çıkma şerefine erdi. Sebebi şuydu: Sultan, Baba Oğul için hilat gönderdiği sırada Hacı Reşîdüddeve onun, şehzadeler Kaydu ve Toktay'a yakınlığını anlatıp her zaman bir gölge gibi şehzadelerin mülazımı, sohbet arkadaşı, eski nedimleri ve tanıdık meclis dostlarıdır dedi. Sultan bunun üzerine onun adına da şeref hilatleri yolladı.

Ertesi yıl Baba Oğul⁴⁴¹, yakını ve arkadaşı olan Mevlana Zeynüddîn ile birlikte Mazenderan kışlağına büyük ordunun yanına Emir-i Kebir İsen Kutluk'un kılavuzluğu ve Hacı Reşîdüddeve'nin irşadı ile Sultan'a kul olma şerefine erişti. Dört kaside inşa ve imla etti. Birisi Moğolca, birisi Arapça, birisi Türkçe ve birisi Farsça idi. Padişah bunu pek hoş karşıladı. İzzet ikram ile şerefleendirip, ayrıcalık ve öncelik tanıdı. Orduda kalmasını buyurdu. O da önce Sultan'ın izni ile oradan ayrılıp ertesi yıl da 715 (1315/1316) karısını ve çocuklarını alarak geri döndü. Sultan, Sultaniye'nin eğitim işlerini ona bıraktı. Onun adına iki bin dinar aylık tayin etti⁴⁴².

Aynı sene Kaşânî, konumuzla ilgili başka bir olayı da anlatmıştır. Kaşânî'nin yazdığına göre, Maverâünnehir'li bir şahıs Olcaytu Sultan'ın huzuruna gelerek “*Üç padişah, ülkeni saldırmak ve savaş için anlaşmışlar. Birincisi, Çağatay Uluğu'ndan İsen Buka ve Kebek'tir, diğeri Cuci Uluğu'ndan Özbek ve sonuncusu Memlûk sultanı Nasir. Bunlar doğu, batı ve kuzey taraflarından saldırıp ülkeyi Olcaytu Sultan'ın elinden alıp üçe bölmek istiyorlar.*” diye arz etti. Onun çırağı diz çöküp “*Bu adam yalan söylüyor ve buraya casusluk için gelmiştir.*” diye söyledi. Padişah “*Bunlar üçü ne zaman buraya gelmeğe karar vermişler?*” diye sordu. “*Bu yılın kış mevsimin başlangıcında*” diye cevap verdi. Düşmanlarına dair bu iddianın yalan ya da gerçekliği belli olacağı kadar onu Tebriz hapisanesinde tutuklamalarını söyledi⁴⁴³.

Vassâf ise bu dönem içerisinde yer alan ve aynı şekilde iki ulus arasında gelişen vakaları anlatırken 707 (1307-1308) yılı olaylarında enteresan bir vakaya değinmiştir. Onun yazdığına göre bu sene, Derbent ötesinden bir elçi Sultan Muhammed Olcaytu katına gelip “*Şehzadeler arasında vuku bulan savaş esnasında, Han hanedanından olan bir kız kaçırıldı. Her ne kadar onu arasak da bulamadık, belki aşağılık ve rezil bir kişi onu satın almış olabilir. Eğer Şah izin verirse onu arayalım.*” içerikli mesaj ilettili. Şah,

⁴⁴¹ Yukarıda anlatıldığı üzere Baba Oğul yasaya çarptırılmıştır. Ancak kaynağın bu kısmında tekrar Baba Oğul'dan söz edilmektedir. Bu yanlışlık orijinal eserden kaynaklanmaktadır. Bu olayı daha detaylı anlatan başka bir kaynak olmadığı için biz de bu bilgiyi aynen aks ettirdik.

⁴⁴² Kaşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s.173-177.

bir grup emin adamına onu aramaları için emretti. Hâce-i saraylar, evlerin içerisine girip aramaya başladılar. Sonunda onu “*Ordu Bazar*”da buldular. Daha sonra onu ata bindirip ihtişamlı bir şekilde gönderdiler. Ondan sonra, saltanatın merkezi olan Ordu’da Moğol köleler ve esirlerinin, sultanın hareminden başkalarına satmamalarını emredip Müslümanlara itaatsızlık yapmamalarını ve günah işlemekten uzak durmalarını istedi. Bütün Ordu Bazar ve diğer beldelerdeki hayat kadınları ve fahişelerinin tövbe etmelerini ve kadınların evden dışarı çıkmamalarını, hatta vaaz meclislerine bile gitmemelerini, eğer onlardan pazar ve sokakta yabancı biriyle konuştuğunu veya evde yanlış bir işle meşgul olduğunu görürlerse şehir etrafında gezdirmelerini ve rezil etmelerini emretti. Meyhanelere kilitler vurulup onların haraç ve vergilerini divanlardan sildiler. Sadece her bölgede bir şaraphane, onu da şehir dışında elçiler için açık tutulması ve gereken malzemelerin ihtiyaç olduğu kadar orada bulunduğu ve müminler ile ilişki yapmalarının yasaklanması ve kimsenin şarap üretme hakkı olmadığını emretti, böylece bu hükümleri halka ulaştırmaları için her taraf elçiler gönderdi⁴⁴⁴.

8. Ebû Said Dönemi (1305-1335)

Ebû Said Bahadır Han dönemi İlhanlıların son dönemi olmakla beraber oldukça parlak bir geçmiş dönemdir. Ebû Said Bahadır Han devrinin özellikle ikinci yarısında ülkede dirlik sağlanmış Memlûklerle anlaşma yapılarak uzun yıllardır süregelen güney sınırı saldırıları engellenmiş, Çağatay ve Altın Orda akınları durdurulmuş ve geri püskürtülmüştür.

Târîh-i Güzîde’de Ebû Said Han’ın doğum tarihi Çarşamba gecesi 8 Zilkade 704 (2 Haziran 1305) senesi diye yazılmıştır⁴⁴⁵. Babası Olcaytu Sultan’ın vefat ettiğinden haberdar olan Ebû Said, Emir Sevinc ile birlikte hâkim olarak bulunduğu Horasan’dan Sultaniye’ye doğru yola koyulup 717 senesi Safer ayında (Nisan/Mayıs 1317) babasının vasiyeti üzerine İlhanlı tahtına oturmuştur. Tahta oturduğunda henüz on iki yaşında olan Ebû Said, adalette, halkı gözetmekte ve devlet erkânını himayede babasının yaptıklarını

⁴⁴³ Kaşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s. 212.

⁴⁴⁴ Vassâf, *Âyetî neşri*, s. 294, 295.

⁴⁴⁵ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 607.

aynen uygulamaya başlamıştır. Kendisi küçük yaşta olduğundan dolayı memleket işlerini en güçlü ve tecrübeli emirlerinden olan Emir Çoban’a bırakmıştır⁴⁴⁶.

Emir Çoban memleket işlerini ele almakla birlikte ülkeyi olası Altın Orda saldırılarından korumak için Derbent taraflarında bulunuyordu. Şebankarei’nin bu konu ile ilgili verdiği bu haber dikkate şayandır; “*Her zaman Derbent ve Serhatlarda sakın olmak onun huyu idi. Her sene iki veya üç defa saraya gelerek bir ay padişahın hizmetinde bulunup geri döner ve derbentler (ülke kapıları) ile askerlerin idaresi ve düzene koyulmasıyla meşgul olurdu*”⁴⁴⁷.

Ebû Said, daha saltanatının ilk yıllarında 718 (1318/1319) yılında ülkenin her tarafı karıştı ve iç huzursuzluklar baş gösterdi. Horasan’da bulunan şehzade Yasavur isyan ederek Horasan’a ordu sokup Mazenderan hudutlarına kadar ilerledi. Diğer taraftan Özbek Han’ın kalabalık bir orduyla Derbent’ten geldiği haberi yayıldı. Mısır ve Şam taraflarından ise kalabalık bir ordu Diyarbakır memleketlerine girdi⁴⁴⁸. Dönemin kaynaklarından konuyla ilgili en detaylı haberi Hâfız-ı Ebrû vermektedir. O, şöyle yazmaktadır: Bu haberler Ebû Said’e ulaştığında o, bütün emirleri ve devlet ileri gelenlerini konu hakkında görüşlerini almak için topladı. Aralarında yapılan istişareden sonra memleketin her bir tarafına ordularla birlikte meşhur emirlerin gönderilmesine karar verildi. Emir Hasan’ı Horasan’a tayin ettiler. Padişah ve emirler Karabağ kışlağına doğru yöneldiler. Emir Çoban, Gürcistan yolundan hareket etti. Emir İsen Kutluğ, Tebriz’e giderek oradan Arran’a yönelmek istedi, ancak 718 yılının Şaban aylarına doğru kriz geçirerek aniden vefat etti. Onun ölüm haberi Sultan Ebû Said’e ulaştığında son derece üzüldü kederlendi. Bu esnada Emir Hasan tarafından “*bütün Horasan memleketlerini düşman ele geçirmiş, şehzade Yasavur, Mazenderan’da ordugâh kurmuştur. Ordusunun kalabalık olduğunu söylediklerinden, ihtiyaten daha ileri gitmedik. Eğer bana yardım gönderilirse Allah’ın yardımı ve Padişahın uğuruna onları memleketten dışarı çıkaracağımı umuyorum*” içerikli bir yazı geldi. Sultan Ebû Said, Emir Hasan’a yardım için kalabalık bir ordu gönderdi. Bu ordu Horasan’a yönelip, Emir Hasan daha Har-i Rey ve Simnan’da iken ona yetiştiler. Kış mevsimi nedeniyle bütün yolları şiddetli kar birikmeleri kapatmıştı. Onların öncüleri karları ve zorlukları bertaraf

⁴⁴⁶ Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 612.

⁴⁴⁷ Şebankâreî, *a.g.e.*, s. 280.

edip Damğan yakınlarına vardılar. Şehzade Yasavur, onların geldiğinden haberdar olduktan sonra kendi emirleri ve ileri gelenlerini toplayıp hep birlikte geri dönmeğe karar verdiler. Ancak şehzade Yasavur'un kalabalık bir orduyla geldiği haberi çok abartılı şekilde Sultan Ebû Said'e verildiğinden dolayı sultanın aklı hep bu konu ile meşguldü. Emir Çoban “*Ben, Horasan'a gidip bu olayı def ediyim.*” diye söyledi. Bunun için Arran'ın Karabağ bölgesinden hareket ederek Beylekan'a geldi, orada Horasan'a yönelmek için askerlerini topladı. Bu esnada padişah Özbek, Kincatur öncü birliğinde kalabalık bir ordu gönderdiğini ve bu ordu Deşt-i Hazar'dan geçerek Derbent'e ulaştığı haberi geldi. Daha önce Ebû Said tarafından birkaç birlik o taraflara gönderilmişti. Onlar düşmanın geldiği haberini duyduğunda ve kendilerinde onlara karşı koyacak gücü görmediklerinden sultan Ebû Said'in ordusuna doğru yöneldiler. Ardından onlara düşman ordusunun sayısız ve donanımlı bir şekilde üzerlerine geldiği haberi ulaştı. Sultan Ebû Said'in ordularının çoğu dağılmıştı ve üstelik sultanın yanında binden fazla atlı yoktu. Ferraş (hizmetkâr-uşak), harbende(eşekçi), deveci ve diğerlerinden oluşan başka bir binlik birliği hareket edip Kür Nehri kıyısına geldiler. Düşmanın gözünde kalabalık görünmeleri için ordugâh kurarken her asker için bir çadır kurulmasını ve çadırların mesafeli bir biçimde kıyı boyunca uzanmasını emir etti. Düşman ordusu çok kalabalık bir şekilde gelerek nehrin diğer tarafında her ne varsa hepsini yağmaladı. Emir Çoban, Özbek ordusunun sultan ile karşı karşıya geldiğinden haberdar olduktan sonra acele ile Horasan'daki işini bırakarak nehrin kenarına doğru yöneldi. İki tümenlik ordusu ile hızlıca Kür nehri kıyısına ulaştı. Niyeti ulaşmasından hemen sonra derhal nehri geçmek idi. Özbek'in ordusu bu durumdan haberdar olunca, Sultan Ebû Said ise kendi ordusuyla karşılarında bulunup çatışmayla karşılık verdi. Özellikle Emir Çoban, yirmi bin kişiden oluşan başka bir kuvvetli orduyla geldi diye korkuya kapılıp beklemeden Derbent'e doğru geri döndüler. Emir Çoban, nehirden geçerek kaçanların arkasınca hareket etti ve birçoğunu helak edip, bazılarını ise esir alarak padişahın katına gönderdi. Böylece Özbek ordusu yenilip Emir Çoban muzaffer olarak sultanın ordusuna geri döndü. Sultan ona birçok ikramlarda bulunup makamını olduğundan yüz kat daha yükseltti. Daha önce Derbent ve o hudutlara göndermiş olduğu emirlerin hepsini görevlerinden alıp yerlerine diğerlerini tayin etti. Bazıların ise düşman

⁴⁴⁸ Hâfız-ı Ebrû, **Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî**, s. 84.

haberini duyduklarında ve düşmanı daha görmeden kaçtıklarından dolayı düşmanı cesaretlendirip memlekete girmelerine neden olduğundan dolayı yasa uyarınca cezaya çarptırdı ve emirlerden bazılarını bizzat değnekle dövdü ve bu olay bazı emirlerin isyan etmelerine neden oldu⁴⁴⁹.

Târîh-i Vassâf'ın yazarı bu olayı başka bir yönden anlatmıştır: 718 yılının kış mevsiminde, Toktay'ın torunu Tuğluk'un oğlu Şehzade Özbek, Saksın ve Kıpçak taraflarından kalabalık bir orduyla, her asker üç yedek atı olmak üzere, Derbent'ten geçti. Emir Taramtaz, kendi binlik birliği ile Legzistan kaviminin devlete yaptığı tecavüzler nedeniyle, o tarafları korumaya görevlendirmişti. Özbek ordusunun hücumundan haberdar olduktan sonra, kendisinde karşı koyacak güç görmeyince, çaresizlikten orduya [Ebû Said'in Ordusuna] doğru yöneldi. Yolda, bu olaydan haber almak için gelmiş olan Emir Zengi, onunla karşılaştı. Ordunun kalabalıklığını anlattı, ancak düşman ordusunun Pir Hüseyin mezarı etrafında iskân bulmasına kadar orada dayandı. Daha sonra acele ile Sultan'ın ordusuna doğru yola koyuldu. Şehzade Özbek Müslüman olduğundan dolayı, alçak gönüllük ile kendi özel adamlarından az sayıda bir gurubu, ziyaret amaçlı Hangah'a gönderdi, ancak Moğol ordusu o tarafları yağmaladılar. Bu yüzden Kutluk Timur'un kardeşi Saray Timur, ziyaret için Pir'in türbesine gittiğinde bir topluluk yanına gelerek, kendilerine haksızlık yapıldığını söyleyip *“Moğollar rahmetli şeyhin vakıflarına bağlı birkaç kişi ve kadını esir alıp ve her ne bulduysalar yağmaladılar. Hatta onlara ait bağlı 30 bin koyun, 20 bin sığır ve eşiği, yağmalamışlar. İki Moğol ipten olan perdeyi almaları için Hangah'ın bacasından mızraklarını sokup “geri dönmemiz için o burha, yani ipi bize verin” diye söylemişler ki sonunda kadınların çığlık ve bağrıışlarıyla geri dönmüşler”* diye anlattılar. Özbek Han, bu olaydan haberdar olduktan sonra, ilk önce suçlu olan iki kişiden birini öldürmelerini ve diğerinin parça parça etmelerini emretti. Öncekinin kesilmiş kafasını diğerinin boynuna asıp, ordugâhın etrafında gezdirdiler. Daha sonra, aldıkları her şeyi geri vermelerini emretti. Bu ferman önce, Alıs Kutluk Timur ve İsa Uğur(Ağır)'a tebliğ edildi. Daha sonra, onbaşılara ve binlik, yüzlük emirlerine bu fermanı ulaştırdı. Hemen yağmalanmış olan perdeyi getirdiler ve bu olayda telef olan her ne varsa, karşılığını verdiler. Özbek Han, türbe sakinlerine 50 adet, Sum denilen gümüş şafşafa bağışladı ki

⁴⁴⁹ Hâfız-ı Ebrû, a.g.e., s. 85-86.

her sum yaklaşık yirmi dinar değerinde idi. Ertesi gün oradan göçerek, Kür nehrinin kıyısında konakladı, öyle ki nehir iki ordu arasında bulunuyordu. Moğol ordusu geleneklerine göre mızraklarını suya taktılar (sapladılar). Özbek, sözlerinde Pir Hüseyin'in müritlerine laf olsun diye “*Taramtaz, bize karacı Çoban'ın padişahlık yaptığını söylemiş. Şimdi onun nerede olduğunu bize göstermiyorlar, bizden saklanmıştır*” diye söyledi. Bu esnada Çoban Bey kendi ordusuyla Beylekan etrafında bulunuyordu ve Emir Hüseyin kendi ordusuyla, aynı senede sultandan izin almaksızın Mazenderan'da kışlak yapan İsür ve Biktut ayaklanmasını def etmek için, o diyara gitmiş idi. Emir İsen Kutluk, on bin askerden oluşan kendi ordusuyla Arran'a hareketi sırasında, iki üç gün geçtikten sonra vefat etmişti. Diğer on bin birlikleri emirleri, kendi bölgelerinde kalmışlardı. Hazırda bulunan ordu ise daha önce benzeri görünmeyen yağmur, kar ve şimşek fırtınasından dolayı hiçbir iş yapamıyorlardı. Birçok dört ayaklı hayvan ve binek telef oldu ve pahalılık ve kıtlık ortaya çıktı. Öyle ki, bir batman arpa ve kepekli pirinç üç Akça'ya ve daha önce, on dirheme bile pahalı olan bir eşek yükü saman, 45 Dinar'a alım satım oluyordu. Bunlarla birlikte, büyük sahip Tacettin Alî Şah, çok uyanıklık ve bilginlikle, işlere çeki düzen verip rüzgâr hızıyla elçileri göndererek, uzaktan yakından orduyu topladı. Daha sonra, ordu malzemelerini hazırladı. Ordu hazırlandıktan sonra Ebû Said, hareket ederek nehrin kıyısında kondu. Elçi, Çoban'ın yanına gidip onu çağırdıktan sonra, Çoban kendi ordu büyükleriyle, istişare ettikten sonra, şehzade Mengü Timur'a köprü tarafından, Derbent yolunu düşmana kapatmasını emretti. Sultan'ın ordusu, sağ-sol ve merkez olarak düzenlendi, ancak düşman savaş yapmadan geri döndü. Bu geri dönüşün nedeni şöyledir: Sultan ordusundan iki Moğol'u esir alarak Özbek Han'ın yanına götürmüşlerdi. Özbek Han, onlardan Çoban Bey'in durumunu anlatmalarını istedi. Onlar, Çoban 100 bin askerle, arkalarında pusuda yattığını söylediler. Özbek Han, Moğol'ca Kutluk Timur ve İsa Gürekan'a “*istediğimiz kişi bizim arkamızdadır, biz nereye doğru gidiyoruz?*” Diye söyledi. Böylece ertesi gün kalabalık ordusuyla geri döndü. Öyle hızla gitti ki iki günlük yolu bir günde kat etti. Sultanın askerleri onları takip ettiler ve bir hayli tutukluyu esir aldılar⁴⁵⁰.

Böylece uzun süredir İlhanlıları tedirgin eden Derbent meselesi kısa sürelik olmuş olsa da çözülmüş oldu.

⁴⁵⁰ Vassâf, Âyetî neşri, s. 364-366.

Makrîzî'nin yazdıklarına inanmak gerekirse, Ebû Said, daha saltanatının ilk yıllarında saltanat işlerine çeki düzen verdiğinde hem kendi saltanatının başlangıcını bildirmek ve hem de Memlûklere karşı hoşgörülü niyetini iletmek için Memlûk sultanı el-Melikü'n-Nasır katına elçiler gönderdi⁴⁵¹. Yukarıda zikredilen Altın Orda saldırısı daha elçilerin Memlûklere ulaşmadan gerçekleşti. Bu da Memlûkler ile Altın Orda Ulusu'nun ortak düşmanları olan İlhanlılara karşı sıkı ilişkiler içerisinde olduğunu göstermektedir. Sonunda Ebû Said'in elçileri Kahire'ye ulaşp, sultanın yanına giderek bir taraftan barış önerisinde bulunup, diğer taraftan Ebû Said'in İslam severliğini ve dini reformlar yaptığını ilettiler. İlhan'ın isteklerinden biri hac işleri ve merasimlerinin yerine getirilmesinin kolaylaştırılması, yolların emniyeti ve düşmanlarla cihat yapmak idi. el-Melikü'n-Nasır, bu mesaja olumlu cevap vererek İlhanlılara bir elçilik heyeti gönderdi. Bu heyet İlhanlı hükümdarı Ebû Said tarafından sıcakça karşılanıp barış ve arkadaşlık anlaşması yapılmasına neden oldu. Bu anlaşma öyle sağlamlaştı ki, Memlûkler ile Altın Orda arasındaki sıkı arkadaşlık ilişkilerine rağmen, Özbek Han, İlhanlıların kuzey sınırlarına saldırmak için Memlûklerden tekrar yardım istediğinde el-Melikü'n-Nasır, barış anlaşması gereği Altın Orda'ya yardım etmekten imtina etti⁴⁵².

Ebû Said 720 (1320/1321) yılında, yani İlhanlılarla Memlûkler arasında çeşitli elçilik heyetleri teati ettiği zamanda, dinde nehy edilen şeyleri yasaklamak için başka bir ferman çıkardı. Ferman üzerine daha kapanmamış olan meyhaneler ve genel evler kapatıldı, Tebriz çevresindeki keniseler(havralar) viran oldu ve yeni mescitlerin inşasına başlandı. Aynı şekilde o, İlhanlı hâkimiyeti altında olan Şam sınır şehirleri hâkimlerine mektup gönderip, onları bu fermanın içeriğinden haberdar ederek, bütün bölgelerde bu fermana uymaları için uyarıda bulundu⁴⁵³. Böylece iki devlet arasındaki barış ve dostluk devam edip, bu münasebetlerin sağlamlaşması için her iki sultanın ömrü sonuna kadar, İlhanlı ve Memlûk arasında elçiler gidip gelmekteydiler. Cuci ve Çağatay uluslarının saldırmaları ve bazı Emirlerin isyanı korkusundan yapılan bu reformlar, iç ve dış işlerindeki ağır durumun bir göstergesiydi. Ebû Said, Memlûk Devleti'ne onlardan emin olmak ve rahatlamak için tekrar bir elçi heyeti gönderdi. Ebû Said'in kalıcı barış ve

⁴⁵¹ Takiyüddîn Ahmed b. Alî el-Makrîzî, **es-Sülûk li Marifet-i Duve'li'l- Mulûk**, III, tah. Muhammed Abdulkadir 'Âta, Beyrut 1997, s. 28-29.

⁴⁵² İbn Haldûn, **a.g.e.**, IV, s. 741.

⁴⁵³ İbn Haldûn, **a.g.e.**, IV, s. 741.

dostluk için önerdiği koşullar şöyledir: Mısır Sultanı veya Şam ve Mısır'dan her bir başka makam tarafından, İsmaili fedailerin İlhanlı topraklarına girmesi engellenecektir. Ne zaman Mısır ve Şam tarafından İlhanlılara veya bilakis İlhanlılardan Mısır ve Şam'a bir kimse sığınmak isterse izin verilecek ve bu karşı devletin rahatsızlığına neden olmayacaktır. Sığınan kimsenin rahatlıkla sığındığı ülkede barınması ve karşı tarafın onu geri istememesi temin edilecektir. İki devlet arasındaki ticari yolların açılıp tüccarların rahatlıkla gidip-gelmesi temin edilecek, Arap ve Türkmen kabilelerinin kervanları yağmalamalarını önlemek göz önüne alınacaktır. Hac kervanı her sene rahatlıkla Irak'tan Mekke'ye gidip, kendisiyle eşit bir şekilde birisi Mısır ve diğeri İlhanlı sultanı adına olmak suretiyle iki devlet bayrağının taşıyacaktır. İki devlet arasında barış ve arkadaşlık ilişkileri devam ettirilmesi için gayret gösterilecektir. el-Melikü'l-Nasır, komutanları toplayıp kurultay yaparak onlarla bu mesaj hakkında danıştı. Hepsı bu koşulları kabul edip, ona nefis hediyeler gönderdi⁴⁵⁴.

Böylece Ebû Said Memlûklerle anlaşmasıyla büyük bir sorunu da çözmüş olup Altın Orda Devleti'nin olası saldırılarında rahatlıkla karşı koyup onlar ile ilgilenebilirdi.

Özbek Han, İlhanlılar'a saldırıp Arran'da birçok kimseyi öldürüp yağma ederek birçok tahriplerde bulunmuştu. Bunun öcünü almak için sene 725'de (1324/1325) Emir Çoban, Gürcistan yoluyla padişah Özbek Han'ın vilayetine gidip Terek nehri kıyılarında bulunan birçok kimseyi helak edip birçok esir alarak orada tahribatta bulundu. Daha sonra Sultan Ebû Said'in katına gelerek ikramlarda bulundu⁴⁵⁵.

Emir Çoban'ın gittikçe gücü artınca onu kıskananlar, onunla Sultanın arasını açtılar ve Ebû Said sonunda bütün Çoban ailesine karşı harekete geçti, Memleket işlerinde çeşitli görevlerde bulunan Emir Çoban'ın oğullarını bertaraf edip en son Emir Çoban'ın da öldürülmesini emretti⁴⁵⁶. Emir Çoban'ın büyük oğlu olan Hasan ve onun oğlu olan Talış, Çoban'ın yanından Harezm'e kaçtılar. Harezm hâkimi Kutluğ Timur bunlara ikramlarda bulunup oradan Özbek Han'ın yanına gönderdi. Özbek Han onlara yakışır bir şekilde karşılayıp izzet ve ikramda bulundu. Bir süre sonra bir ordu ile Çerkez savaşına gittiler. Hasan ve oğlu o savaşta çok cesaretli işler yaptılar ancak Hasan

⁴⁵⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, III, s. 29-30; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 101.

⁴⁵⁵ Hâfız-ı Ebrû, *a.g.e.*, s. 117; Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 616-617.

⁴⁵⁶ Emir Çoban'ın olayı için bkz. Hâfız-ı Ebrû, *a.g.e.*, s. 117-134; Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 618-619; Şebankâreî, *a.g.e.*, s. 280-285.

yaralanıp bu yaradan dolayı öldü. Oğlu Talış da kendi eceliyle öldü. Emir Çoban'ın diğer oğlu ve Gürcistan hâkimi olan Şeyh Mahmûd da padişahın ordusu tarafından tutuklandı⁴⁵⁷.

735 h. (1335) yılının sonlarına doğru Altın Orda hükümdarı Özbek Han, Derbent üzerinden Azerbaycan ve Arran'a doğru yola çıkmıştı. Bu haber Ebû Said Han'a ulaştığında Sultan'ın yanında hiçbir emiri yoktu. Sultan da Bağdat'ta gitmeyi planlıyordu. Gelen haber ile planından vaz geçen Ebû Said, Özbek Han'ın ilerlemesini durdurması için veziri Gıyaseddîn'i Karabağ'a gönderdip kendisi de ardından Karabağ'a doğru yola çıktı. Katıldığı bu seferde havanın sıcaklığından etkilenen Ebû Said Bahadır Han, Arran'da hastalanarak yatağa düştü. Bir hafta kadar hasta yatağında yatan ve doktorların müdahalelerine rağmen kurtarılamayan İlhanlı tahtının sekizinci ve son ilhanı olan Ebû Said Bahadır Han, 13 Rebi'ül-Ahir 736 senesinde yani 30 Kasım 1335'te vefat etti⁴⁵⁸.

Şebankara'i ise bu konuda şunu yazmaktadır: “Sene 736 h. (1335/1336) senesinde kışlağı ve eğlence mekânı olan Bağdat'a gitmeye karar verdi. Birdenbire casuslar Batu'nun torunlarından olan Kıpçak hanı Özbek Han, “Arran ve Azerbaycan memleketleri eskiden Batu'nun memleketleri içerisindeydi padişahın bize bağışlaması gerekir iddiasında olduğunu ve bu istek defalarca olduğundan ve Sultan Ebû Said kabul etmediğinden dolayı orduyu Derbent'ten geçirme kararında olduğu” haberini getirdiler. Önemli bir olay ve zarîf-hassas bir konu olduğu için Bağdat seferini iptal edip bir grup asker ve orduyla Arran'ın Karabağ'ına kondu. Ardından birden bire cihan padişahının sağlığına biraz eğrilme yüz verdi. Tabipler şarap çok içmekten ve hastalığından olduğunu söylediler. Ertesi gün o ateş, yakıcı bir ateşe dönüştü. En son Salı günü 13 Rebiyülahir 736 h. (7 Aralık 1335) senesi baht tahtından düştü ve cennet bağına göçtü⁴⁵⁹.”

⁴⁵⁷ Hâfız-ı Ebrû, a.g.e., s. 135; Müstevfî, Târîh-i Güzîde, s. 620.

⁴⁵⁸ Spuler, İran Moğolları, s. 143.

⁴⁵⁹ Şebankârî, a.g.e., s. 289-290

9. Arpa Han Dönemi (1335-1336)

Ebû Said'in tahta oturacak bir çocuğu olmadığını ancak vefat ettiğinde karısı Dilşad Hatun'un hamile olduğu Ebû Said'in ölümünden yedi ay sonra bir kız çocuk doğurduğu hakkında kaynaklarda bilgiler mevcuttur⁴⁶⁰. Hâfız-ı Ebrû'ya göre, Ebû Said daha hayattayken "Hülagu soyundan hanlık makamına oturacak kimse kalmadığı için benden sonra Arpa Han'ı tahta oturtunuz" diye söylediğini yazmaktadır⁴⁶¹.

Aynı bilgiyi Şebankarei de bu şekilde; "Sultan Ebû Said, öleceğini hissettiği gün vezirine *"eğer başıma bir kaza gelirse, orada Tuluy Han soyundan olan bir şehzade vardır. Ben ona sipariş etmişim. Adı Arpa'dır. Onu yerime tahta oturtunuz zira Tuluy Han soyundandır"* diye söylediğini rivayet ediyorlar" geçmiştir⁴⁶².

Bunun için daha Ebû Said ölmeden önce veziri Gıyaseddîn Muhammed onu çağırıp kendisi ile anlaştı. Aynı gece Sultan vefat edince ertesi sabah Arpa Han'ı Moğol geleneğine göre tahta oturtular. Hâfız-ı Ebrû bunu daha Sultan'ın cenazesi gömülmeden gerçekleştiğini ve ancak Arpa Han tahta oturduktan sonra Ebû Said'i Sultaniye'ye götürüp gömüldüğünü anlatmıştır⁴⁶³. Şebankarei'in verdiği bilgiye göre, Ebû Said öldükten sonra veziri ve Emir Mahmûd Şah bir araya gelerek diğer emirler gelene kadar, Ebû Said'in kız kardeşi Satı Bek'i tahta çıkarmayı uygun gördüler. Ancak daha sonra gelişen olaylardan sonra, bu karardan vaz geçip Arpa Han'ın peşine gittiklerini anlatmaktadır⁴⁶⁴. Ebû Said'in annesi Hacı Hatun, onun saltanatına razı olmuyor, sonunda vezirin çabalarıyla kabul edip *"Ebû Said öldüğü için, saltanatı Çoban oğulları hariç, isterseniz her hangi bir kimseye verebilirsiniz."* diye söyledi⁴⁶⁵.

Doğrusu ne olursa olsun sonunda Ebû Said'in annesi Hacı Hatun, kız kardeşi Satı Bek ve adı geçen kişiler Arpa'yı padişah seçip Cuma günü adını hutbede okutup Müizzü'd-Dünya ve'd-Din Mahmûd diye lakap verdiler. Daha sonra ertesi gün 18

⁴⁶⁰ Ebulfazl Hatîbî, "Ebû Said Bahadır Han", **DMBİ**, V, Tahran 1993, s. 540.

⁴⁶¹ Hâfız-ı Ebrû, **a.g.e.**, s. 145.

⁴⁶² Şebankâreî, **a.g.e.**, s. 293.

⁴⁶³ Hâfız-ı Ebrû, **a.g.e.**, s. 145.

⁴⁶⁴ Şebankâreî, **a.g.e.**, s. 293.

⁴⁶⁵ Abbas Zeryab, "Arpa Han", **DMBİ**, I, Tahran, 1367 h.ş., s. 310.

Rebiyülahir 736 (5 Aralık 1335) tarihinde⁴⁶⁶ Arran'ın Karabağ'ında tahta çıkarıp aynı gün Sultan Ebû Said'in tabutunu gömülmek üzere Sultaniye'ye doğru yola koydular⁴⁶⁷.

Arpa Han'ın soyu hakkında Hazıf-ı Ebru Arbay Kav b. Safyan b. Melik Timur b. Arık Bukay b. Tuluy diye yazmıştır⁴⁶⁸. Cihan Ara'nın yazdığına inanmak gerekirse Arpa Han'ın, daha Ebû Said Horasan'da bulunduğu zaman Turan memleketlerinden yanına geldiğini görüyoruz⁴⁶⁹.

Arpa Han tahta oturduktan sonra herkesi önceki görevinde ipka etti. Ancak yoksulluk zamanında makam sahibi olanlar var olduğu ve onları yok etmeyinceye kadar saltanatının sağlamlaşmayacağını düşündü⁴⁷⁰. İlhanlı emirleri daha Ebû Said zamanına bir-birleriyle şiddetli derecede anlaşmazlık yaşıyorlardı hatta bu anlaşmazlık sultanın haremi içerisinde de vardı. Çoban'ın kızı ve Ebû Said'in çok sevdiği Bağdad Hatun⁴⁷¹ bazı İlhanlı emirleri içerisinde nüfuz sahibi idi. Ancak Ebû Said'in annesi Hacı Hatun, oğlu Ebû Said, Çoban'ı öldürdüğü için Çoban oğulları ile arası iyi değildi. Onun da Ebû Said emirleri arasında nüfuzu vardı⁴⁷².

Arpa Han tahta oturduktan sonra Çoban'ın kızı Bağdad Hatun onu küçük görüyor ve saltanatını tanımıyordu. Bağdad Hatun'un düşmanları, Arpa Han huzurunda kendisinin Ebû Said'i zehirlediğini ve onun düşmanı olan Özbek Han ile

⁴⁶⁶ Arpa Han 13 Rebiyülahir 736 (30 Kasım 1335)'da tahta oturdu ve aynı yılın Şevval ayında (Mayıs/Haziran 1336) öldürüldü. Zeryab, **DMBİ**, I, s. 309.

⁴⁶⁷ Hâfiz-ı Ebrû, **a.g.e.**, s. 146; Şebankâreî, **a.g.e.**, s. 294.

⁴⁶⁸ Hâfiz-ı Ebrû, **a.g.e.**, s. 145; Şebankâreî soyunun belli oldu kadar Hülagu Han'ın kardeşi oğlu Tukdi Kuy'un oğlu Arpa diye yazmıştır. Şebankâreî, **a.g.e.**, s. 294; Cihan Ara'da Arpa Han b. Melik Timur b. Artık Buka b. Tuluy diye yazılmıştır. Gaffarî, **Târîh-i Cihan Ara**, s. 214; Zeryab ise Cengiz Han'ın oğlu, Tuluy Han'ın oğlu, Arık Buka'nın oğlu, Melik Timur'un oğlu, Senkkan'ın oğlu, Susa'nın oğludur diye yazmıştır. Zeryab, "Arpa Han", **DMBİ**, I, s. 311.

⁴⁶⁹ Gaffarî, **a.g.e.**, s. 214.

⁴⁷⁰ Hâfiz-ı Ebrû, **a.g.e.**, s. 146.

⁴⁷¹ Bağdad Hatun ve Dilşad Hatun (Emir Dımışk Hâce'nın kızı ve Emir Çoban'ın torunu), Ebû Said Bahadır Han'ın en ünlü eşlerinden olup ve İlhanlı devletinin en tanınmış hatunlarından sayılırlardı. Sultan Ebû Said, Emir Çoban'ın kızı ve Şeyh Hasan Celayir'in karısı olan Bağdad Hatun'a âşık oldu ve en son onu elde etti. Bu şiddetli aşkın etkisinde Bağdad Hatun Ebû Said üzerinde olağan üstü bir nüfuz kazandı. Onun tarafından Handigar (hünkâr) diye adlandırıldı ve memleketin bütün işlerini ele geçirdi. Mecma'ü'l-Ensâb eserinde Bağdad Hatun hakkında şöyle bilgi yer almaktadır: "*O, öyle büyüklük elde etti ki, onun yarlığı dünyada dağılıyordu. Bütün memleket işleri onun fikrine bağlı olan bir hatundu. Çok bilgili, şanslı ve bahtlı biriydi*". Ebû Said'in Bağdad Hatun'a olan aşkı çok uzun sürmedi. Sultan, Bağdad Hatun'un kardeşi kızı olan Dilşad Hatun'a âşık oldu ve bu konu Bağdad Hatun'un öfkelenmesine ve kıskanmasına neden oldu ve muhtemelen Ebû Said'e karşı bazı harekâtlarda bulundu. Şebankâreî, **a.g.e.**, s. 295; Şirin Beyani, **Zen der İran-i Asr-i Moğol**, Tahran 1382 h.ş., s. 144-145.

⁴⁷² Zeryab, **DMBİ**, I, s. 311.

mektuplaştığını ve onun yanına gitmek niyetinde olduğunu söylediler⁴⁷³. Şebankarei, Bağdad Hatun'un Özbek Han'la iyi ilişkisi olduğunu ve kendisine Arpa Han'a karşı yazdığı bir mektubun bulduğu hakkında söylentiler olduğunu yazmaktadır⁴⁷⁴. Böylece Bağdad Hatun'u daha önce Ebû Said'in Özbek Han üzerine yürürken hastalığını bahane ederek orduya eşlik etmemesi bahane edip Hâce Lülü'yü öldürmesi için görevlendirdiler. Hâce Lülü, 29 Rebiyülahir 736 (16 Aralık 1335) tarihinde Bağdad Hatun'u hamamdayken bulup değnekle işini bitirdi⁴⁷⁵.

Arpa Han dış siyasette başarılı sayılıyordu. Daha önce de anlatıldığı gibi Altın Orda sultanı Özbek Han yıllar önceden Ebû Said ile düşmanca bir siyaset yürütmekte idi. Özbek Han, Ebû Said'in saltanatının son senesinde Arran ve Azerbaycan'ı elde etmek için Kür Nehri kıyısına kadar ileri gelmiştir. Ebû Said ise ona karşı koymak için harekete geçmiş ancak Arran'da yakalandığı hastalık nedeni ile vefat etmiş ve bu eylemini sonuçlandıramamıştır. Hâfiz-ı Ebru'nun verdiği bilgiye göre Özbek Han, Arpa Han'ın tahta oturduğu senesinin kış mevsiminde donatımlı ve kalabalık bir ordu ile saldırı geçmiştir. Bu yüzden Arpa Han onu def etmek için o tarafa yürüdü. Özbek Han'ın askerleri her taraftan Kür Nehir'i geçitlerini kontrol altına almıştı, ancak Arpa Han bir geçitten geçmeği başarıp, Özbek Han'ın ordusunun arkasından çıkmayı başardı. Bu esnada Özbek Han'a kötü haberler geldi. Zira Harezm'den Özbek Han'ın ülkesinin idarecisi olan Kutluk Timur'un öldüğü haberini⁴⁷⁶ getirdiler. Onun ölüm haberi o kadar Özbek Han'a etki bıraktı ki Arpa Han ile mücadeleden vaz geçip askerlerini geri çevirerek taarruzdan vaz geçti. Bu olay Arpa Han için büyük bir başarı sayılıp onun korkusunu yüreklere kazdırdı⁴⁷⁷.

Bu savaş Şebankarei tarafından bu şekilde rivayet edilmiştir: Ebû Said hayattayken Özbek Han Derbet'ten geçmeğe karar verdi. Ebû Said'in ölüm haberini duyunca ordusunu Derbent'ten geçirip Karabağ'a yaklaşarak Kür nehri kıyısında

⁴⁷³ Hâfiz-ı Ebrû, **a.g.e.**, s. 146; Zeryab, **DMBİ**, I, s. 311; Şebankâreî, **a.g.e.**, s. 295-296; Beyani, **Zen der İran-i Asr-i Moğol**, s. 145.

⁴⁷⁴ Şebankâreî, **a.g.e.**, s. 296.

⁴⁷⁵ Hâfiz-ı Ebrû, **a.g.e.**, s. 146; Şebankâreî, **a.g.e.**, s. 296; Zeryab, **DMBİ**, I, s. 312; Beyani, **Zen der İran-i Asr-i Moğol**, s. 145.

⁴⁷⁶ Özbek'i tahta çıkardıktan sonra, Kutluk Timur her şeyden önce Harezm valisi olarak, memleketin yönetim hayatında büyük bir rol oynamaya başladı. Kutluk Timur'un nasihatleri sayesinde, Özbek Han kısa bir zamanda birçok rakip ve düşmanlarından kurtulmuş, en tehlikeli olanları korkunç surette yok etmişti. Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 73.

ordugâhını kurdu. Arpa Han, Kıpçak ordusunun hücum haberin duyunca derhal vezir, emirler ve kalabalık bir orduyla hareket etti ve merdane Özbek Han ordusuna taraf yöneldi. 45 gün boyunca ordular karşı karşıya oturmuşlar ve iki üç kez savaşmışlardı. Tesadüfen o sıralarda çölde, Kıpçak ordusunun atları yedikleri zehirli bir ot sebebiyle telef olmaya başladı. Özbek Han karsısındaki ordunun, Ebû Said ordusu olduğunu ve bu ordunun hem güç ve hem sayı ve alet (silah) olarak kendi ordusundan fazla olduğunu öğrenince gece askerlerine birçok yerde ateş yakmalarını emir edip gece yarısı binip gitti. Ertesi gün Kıpçak ordusundan iz yoktu. Arpa Han muzaffer bir şekilde tahtının olduğu yere döndü ve bu Arpa Han'ın ilk zaferi idi⁴⁷⁸. Böylece görüldüğü gibi Cuci Ulusu Özbek Han zamanında da yaptığı bütün çabalara rağmen, yine Azerbaycan elde edemedi. Özbek Han ancak hayatının son yılları 741 (1340/1341) senesinde Horasan'ın bir kısmını ele geçirmeyi başarmıştır⁴⁷⁹.

C. İLHANLILARIN YIKILMASINDAN SONRA ALTIN ORDA'NIN FAALİYETLERİ

1. Cani Bek Han'ın Azerbaycan Seferi

Altın Orda'nın Azerbaycan üzerindeki iddiaları İlhanlı Devleti'nin inkırazından sonra da sürmüştür. İlhanlı Devleti'nin zayıflaması ve bunu takiben parçalanması ile Tebriz, Merağa ve Hemedan üzerindeki tarihi haklarını elde etmek isteyen Altın Orda hükümdarı Cani Bek 1356 yılında harekete geçmiştir⁴⁸⁰. Bu dönemde Hülagu ailesinden Ebû Said'in 1335 yılında ölümünden sonra, İlhanlı Devleti yıkılmış ve Azerbaycan'da Türk-Moğol menşeinden gelen Çoban Oğullarından Melik Eşref hüküm sürmekteydi⁴⁸¹. Kaynakların hemen hepsinin kendisinin halk ve ulemaya zulümlerde bulunan gaddar ve adi bir kimse olduğunu, buna karşın Cani Bek'in iyi bir kişiliğe sahip olduğunu, hayır işleri ile meşgul olduğunu ve İslam kültürü ve ananesini Cuci Ulusu'nda yaymaya gayret ettiğini yazmaktadırlar.

⁴⁷⁷ Hâfız-ı Ebrû, **a.g.e.**, s. 146-147.

⁴⁷⁸ Şebankâreî, **a.g.e.**, s. 294.

⁴⁷⁹ Ebulfazl Hatîbî, "Özbek Han", **DMBİ**, VII, Tahran 1996, s. 751.

⁴⁸⁰ Vernadsky, **a.g.e.**, s. 253.

⁴⁸¹ Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 159.

Melik Eşref'in Azerbaycan'da sağlam fakat zalim bir hâkimiyet kurmuştur. Azerbaycan'daki memnuniyetsizlik yalnız halk kütlelerini değil, toprak sahiplerini ve tacir çevreleri de sarsmıştı. Bu yüzden, Tebriz, Serab, Erdebil, Beylekan, Berda'a ve Nahcivan halkından ve ileri gelenlerinden birçok kimse yurtlarını terk ederek Cani Bek'in yanına gidip onu ülkeyi fethetmesi hususunda teşvik etmişlerdi⁴⁸². A. Yu. Yakubovskiy bunun Azerbaycan'da Cani Bek'e bağlılık gösteren birçok kimse bulunduğuna yorumlamaktadır⁴⁸³.

Melik Eşrefin zulmünden kurtulabilen ulemadan, Hoca Şeyh Küceci önce Şiraz'a daha sonra Şam'a; Hoca Sadreddîn-i Erdebili, Gilan'a; Kadı Muhyiddîn-i Berda'a-i Altın Orda Merkezi olan Saray'a gitmişlerdi⁴⁸⁴. Saray Câmî'inde sürekli vaazlar yapıp Melik Eşref'in zulmünü anlatan Kadı Muhyiddîn-i Berda'a-i, bir keresinde Cani Bek'in de bulunduğu bir vaazında, Tebriz halkını bu zalimden kurtarmanın dini bir vazife olduğunu ve zalime karşı bir sefer yapılmasını istemiştir⁴⁸⁵.

Bunun üzerine Cani Bek derhal sefere çıkmak için kısa bir sürede ordusunu toplamıştır. 758/1357 senesinde Derbent'i üzerinden Şirvan'a gelmiştir. Buradan Melik Eşref'e elçi göndererek "*Hülagu Ulusu'nu zapt etmek için geliyorum. Sen dört ulus yarlıklarında ismi olan Çoban'ın oğlusun. Bugün üç ulus benim hâkimiyetim altındadır. Ben sana aynı şekilde ulus emirliği makamını bağışlayacağım. Kalk ve beni karşılamaya çık.*" mesajını verdi. Melik Eşref ise "*Sen Berke Ulusu'nun padişahısın, Abaka'ya bağlı değilsin. Burada padişah Gazan'dır ve emirlik bana aittir*" cevabı gönderdi⁴⁸⁶. Cani Bek Kür üzerinden Ağdam ve ordan ise Beşkin'e geldi. Melik Eşref; Muhammed Kuli, Şeref Derban ve birkaç emiri öncü kuvvetleri olarak gönderip kendisi asker toplamaya başladı. Ancak on yedi-on sekiz bin asker toplayan Eşref, Ucan taraflarında Cani Bek'le karşı karşıya geldi. Aralarında yüz veren savaşta Melik Eşref daha az askere sahip olduğu için yenildi. Canını zor kurtaran Eşref önce Merend daha

⁴⁸² Abdurresul Hayrendiş, "Târîh-i Şeyh Üveys ve Salhay-i Payani-i Devlet-i İlhanan", **Ketab-i Mah**, S. 9-10-11, Tahran 1383 h.ş., s. 240; Kafalı, **Altın Orda**, s. 83; Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 159.

⁴⁸³ Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 160.

⁴⁸⁴ Hâfız-ı Ebrû, **a.g.e.**, s. 184; Kafalı, **Altın Orda**, s. 83-84; Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 160.

⁴⁸⁵ Hâfız-ı Ebrû, **a.g.e.**, s. 184-185; Kafalı, **Ötemiş Hacı**, s. 89; Muhammed Mirek-i Hüseyini, **Riyazü'l-Firdevs-i Hani**, yay. haz. İrec Afşar; Firiştah Serrafan, Tahran 1385 h.ş., s. 299, Kafalı, **Altın Orda**, s. 84.

⁴⁸⁶ Hayendiş, **a.g.m.**, s. 240.

sonra Hoy'a kaçıysa da sonunda yakalanıp öldürüldü⁴⁸⁷. Cani Bek, daha sonra Tebriz'e gelip orada kısa bir süre ikamet ettikten sonra Oğlu Berdi Bek'i elli bin askerle Tebriz valisi olarak bıraktıktan sonra Deşt-i Kıpçak'a geri dönmüştür⁴⁸⁸. Ancak Cani Bek yolda hastalanınca emirleri Berdi Bek'i Tebriz'den çağırdılar⁴⁸⁹.

Avnullahi'ye göre Cani Bek'in Azerbaycan'a hücum ederken ciddi bir direnişe rastlamamasının nedeni bazı araştırmacıların "Azerbaycan'ın yerli feodalleri ile Azerbaycan halkına arkalanması" görüşü değil de bunun asıl nedeni Melik Eşref'in zulmünden cana doyan Tebriz halkının orayı terk etmesi idi. zira Cani Bek burada hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve Tebriz halkı geri getirmek için "askerlerine sokaklarda gecelemlerini ve Müslümanların evlerine girmemelerini buyurmuştu"⁴⁹⁰.

Neticede Azerbaycan kısa bir süreliğine olmuş olsa da Altın Orda ve dolayısıyla Cuci Ulusu'na ilhak edilmişti. Kaynaklarda Azerbaycan'ın Cani Bek tarafından zapt edilmesi tarihi 758/1357 de gerçekleştiği ifade edilmektedir. Ancak Cani Bek adına Tebriz'de 757 ve 758 tarihli darp edilmiş sikkeler mevcuttur. Buna göre de bu seferin bir yıl öncesi yapıldığı daha ikna edicidir⁴⁹¹.

Cani Bek'in bu seferinden sonra kendisinin Irak ve İran üzerinde kuvvetli bir nüfuz kazanmıştır. Yalnızca Azerbaycan'ın Altın Orda'ya dâhil olmasına mukabil, 25 Aralık 1356 ve 15 Aralık 1357 tarihiyle de Bağdat ve Mazenderan'a bağlı Amul şehrinde Cani Bek adına darp edilmiş paralar mevcuttur. Budan ise, Cani Bek Han'ın Azerbaycan'ı ele geçirmesiyle İlhanlı topraklarının diğer kısımlarında büyük etki bıraktığı, bu bölge emirlerinin Melik Eşref durumuna düşmemeleri için Cani Bek adına para darp ettikleri anlaşılmaktadır⁴⁹².

⁴⁸⁷ Hâfız-ı Ebrû, **a.g.e.**, s. 185-188; Hayendiş, **a.g.m.**, s. 240.

⁴⁸⁸ Hâfız-ı Ebrû, **a.g.e.**, s. 188; Hayendiş, **a.g.m.**, s. 240-241; Gaffari, **a.g.e.**, s. 205; Kafalı, **Altın Orda**, s. 84; Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 161.

⁴⁸⁹ Hâfız-ı Ebrû, **a.g.e.**, s. 189.

⁴⁹⁰ Seyid Ağa Avnullahi, **Orta Asırlarda Tebriz Şehrini Tarihi**, Arap Alfabetine Aktaran; Perviz Himmetcu, Tebriz 1385 h.ş., s. 118.

⁴⁹¹ Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 160; Kafalı, **Altın Orda**, s. 84

⁴⁹² Kafalı, **Altın Orda**, s. 84.

2. Toktamış Han'ın Azerbaycan Seferi

İlhanlı Devleti'nin inhitatından sonra Altın Orda hükümdarları tarafından, ayrıca Toktamış döneminde Azerbaycan üzerine sefer düzenlenmiştir. Toktamış Han da diğer Altın Orda hükümdarları gibi Azerbaycan'ı kendi topraklarına ilhak etmek istiyordu. Timur'un yardımıyla Toktamış, Altın Orda tahtını elde etmiş, daha sonra Mamay'a karşı harekete geçerek onu Kalka Irmağı kıyısında ağır bir yenilgiye uğratmış ve böylece bütün Deşt-i Kıpçak'a hâkim olmuştu. Toktamış'ın hâkimiyeti altında bulunan topraklar Astara Han'dan Bulgar'a kadar uzanan İdil boyları, Kuzey Kafkasya, İdil'in batısındaki sahalar ve Kırım idi. Timur ise bu sıralarda İran işleriyle ciddi olarak uğraşmaya başlamıştı. Kuzey İran'ı ele geçiren Timur, artık Azerbaycan'da yerleşmeye çalışıyordu. Bu sırada Celayirlilerden olan Sultan Ahmet Bölgede duruma tam olarak hâkim değildi⁴⁹³.

Toktamış Han'ın Azerbaycan'a karşı takip ettiği tutumu Altın Orda hâkimiyeti siyasetinin en açık delilini teşkil eder. İki tarafın zengin Azerbaycan'ı kendi arzusuyla bir birine terk etmeyeceği muhakkaktı. Toktamış, bunu gerçekleştirmek için, eski Altın Orda hanlarının Mısır Memlûk sultanlarıyla ortak düşmanları olan İlhanlılara karşı yaptıkları dostluk anlaşmalarının bir benzerini Timur'a karşı yapmak üzere 2 Zilhicce 786 (25 Ocak 1385) tarihinde elçilerini Kahire'ye göndermişti. Elçilerin Mısır'da konuştukları konu belli değildir, ancak Toktamış daha o zaman Timur'un İran'da kuvvetlenmesi ihtimaline karşı Altın Orda ile Mısır arasında bir ittifak hazırladığı sonraki tarihi olaylardan anlaşılmaktadır⁴⁹⁴.

1384 tarihinde Emir Timur Azerbaycan'a yönelince, Sultaniye şehrine yaklaştığı sürede burada bulunan Sultan Ahmet Celayir, Timur'un ordusuna karşı koyamayacağını anlayıp Bağdat'a çekilmişti. Timur, Sultaniye'yi ele geçirmiş, ancak Azerbaycan'da fazla kalmayarak geri dönmüştü. Timur, bu seferinde her ne kadar Tebriz'e girmişse de Şehrin ileri gelenleri Heyet göndererek kendisine itaat arz etmişlerdi⁴⁹⁵. Timur'un seferi mahalli Azerbaycan hükümdarının zayıflığını ortaya çıkardı ve Toktamış bu durumdan yararlanmaya karar verdi. Bunun için Derbent ve Şirvan bölgesinden geçerek 787

⁴⁹³ İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara 2000, s. 13.

⁴⁹⁴ Kafalı, **Altın Orda**, s. 106; Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 225.

⁴⁹⁵ Kafalı, **Altın Orda**, s. 106; Şami, **Zafername**, s. 116-117.

(1385-1386) yılının kışında Toktamış, Tebriz'e yöneldi⁴⁹⁶. Toktamış'ın ordusu dokuz tümen olduğunu ve başlarında Bek Polat, İsa Bek, Yağlı Bek ve Kazancı Bek gibi Cuci soyundan on iki soylu komutan önderliğinde harekete geçtiği bilinmektedir⁴⁹⁷.

O sırada Timur, Azerbaycan'dan geri döneli çok geçmemiş ve dolayısıyla daha önce burayı terk etmiş olan Sultan Ahmet Celayir de geri dönerek bu istila hareketine karşı çıkmamıştı. Böylece Tebriz şehri görünüşte müdafaasız kalmıştı. Ancak şehrin ileri gelenleri ile halkı iki yüz elli tümen altın vergisi karşılığında anlaşmaya varılmıştı. Toktamış, bu büyük ganimetle yetinmeyip anlaşmayı bozarak orduyu şehre sokmuştur⁴⁹⁸. 1386 yılında ise Toktamış, büyük bir ganimetle Azerbaycan'dan ayrılmıştır⁴⁹⁹.

Bu akın Timur'un gözünü Altın Orda'dan gelecek tehdidin ciddiyeti bakımından açtı. Toktamış, kuzeye çekilir çekilmez Timur, kuvvetli bir orduyla Azerbaycan'da görüldü. Hicri 788 yılının kışında (1386-1387) Timur, Azerbaycan'ın kışlak yeri Karabağ'da bulunurken Toktamış'ın askerleri Derbent'ten geçerek Samur Irmağı kıyısına gelmişlerdi. Yapılan muharebede bir sonuç alınmamakla birlikte Toktamış geri çekilerek Derbent'e doğru uzaklaştı⁵⁰⁰.

⁴⁹⁶ İsmail Aka, **a.g.e.**, s. 13-14; Kafalı, **Altın Orda**, s. 106-107; Vernadsky, **a.g.e.**, s. 322.

⁴⁹⁷ H'andmir, **a.g.e.**, III, s. 438; Şerafeddin Ali Yezdi, **Zafername**, I, s. 286.

⁴⁹⁸ Toktamış Han'ın Tebriz'i yağmalaması hakkında bir risale mevcuttur. Bu risale, olaydan bir sene sonra yani 788 (1386-1387) senesi ve Tebriz'de Adil Aka veya Adil Badahır Han'ın hâkim olduğu zamanda bir Tebrizli âlim tarafından Farsça olarak kaleme alınmıştır. Yazar, olayın görgü tanıklarından olduğu ve diğer kişilerden elde ettiği bilgilerden faydalanarak bu olayı ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Dünya da üç nüshası mevcut olan bu risalenin iki nüshası Medine'de ve diğeri ise Londra'dadır. Medine'nin Arif Hikmet Kütüphanesi'nde bulunan nüsha, Cafer Sultanü'l-Kurayi ve Londra nüshası ise Hüseyin Feyzüllahi Vahid tarafından yayınlanmıştır. Bkz: Hafız Hüseyin Kerbelayı-i Tebrizi, **Ravzâtü'l-Cinan ve Cennâtü'l-Cinan**, II. Cüz, tash. Cafer Sultanü'l-Kurayi, Tebriz 1383 h.ş., (Havaşı ve talikat kısmı); Hüseyin Feyzüllahi Vahid, "Mu'arrifi-yi Risale-yi Vakıa-yı Kübra ve Musibet-i Uzmâ-yi Kubbetü'l-İslam-i Tebriz", **Azertürk**, S. 6, Québec 2008, s. 43-56.

⁴⁹⁹ Kafalı, **Altın Orda**, s. 107; Aka, **a.g.e.**, s. 14; Şami, **a.g.e.**, s. 117.

⁵⁰⁰ Vernadsky, **a.g.e.**, s. 322; Aka, **a.g.e.**, s. 14; Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 225.

IV. BÖLÜM

ALTIN ORDA-İLHANLI İLİŞKİLERİNE DİĞER ULUS VE DEVLETLERİN ETKİSİ

Çengiz Han'ın temelini atmış olduğu Moğol İmparatorluğu ölümünden kısa bir süre önce Moğol geleneği esasında oğulları arasında bölündü. Bu bölünmede Harezm ve Doğu Deşt-i Kıpçak Cuci'ye, Türkistan'da buluna İmil ve Konak bölgeleri Ögedey'e, Batı Türkistan ile Maverâünnehir'den Ceyhun'a kadar olan bölge Çağatay'a ve Moğolistan Tuluy'a verildi⁵⁰¹. Bu taksimat aşağı yukarı Cengiz Han'dan sonra tahta oturan Ögedey zamanında da varlığını korudu, ancak Mengü Kağan devrinde onun imparatorluğu genişletme için aldığı kararıyla bu taksimatta bazı değişiklikler yüz verdi. Bu karar Moğol imparatorluğunun varlığının devami açısından ve dolayısıyla Altın Orda-İlhanlı ilişkileri açısından önemli sonuçlara neden oldu.

Mengü Kağan, Cengiz Han hanedanındaki iç çatışmalardan sonra Moğol Büyük Han'ı unvanını elde edip, kendi kardeşi Hülagu'yu İran ve diğer batı bölgelerini kesin Moğol hâkimiyeti altına almak için görevlendirildi. O dönem Moğol uluslarının her birinde amcaoğullarından biri hüküm sürmekteydi. Bunlardan Altın Orda hâkimiyetini elde tutan Berke Han, İlhanlı sınırlarının kuzey bölgesinde; Çağatay Ulusu, Mübarek Şah hâkimiyetiyle doğu tarafta iki komşu ve akraba devlet idi ki Hülagu'nun İlhanlı Devleti'ni kurmadan evvel teşkil olunmuştu. Bu, öyle bir zamanda gerçekleşiyordu ki Moğol İmparatorluğunun İran'daki fethettiği bölgeler eskiden olduğu gibi Moğol büyük hanı kontrolü altında idare ediliyordu.

Moğolların İran'daki siyasi askeri geleneğine göre İran bölgesi çeşitli uluslardan olan birliklerle elde edilip, korunup ve idare ediliyor ve hepsi bu bölgeden elde edilen menfaatlerden yararlanıyordu. Örneğin Ögedey, Turakina, Güyük ve Mengü Kağan dönemlerinde, İran'da hüküm sürmekte olan Emir Argun hâkimiyetinin devamlılığı, bütün uluslardan olan yetkili idarecilerin kendisi iş birliği yapması olup böylece bu idareciler kendi büyüklerinin menfaatlerini kolluyorlardı. Ancak Hülagu'nun İran'a girmesiyle birlikte bu durum sona erdi⁵⁰². İlhanlı Devleti'nin kuruluşu ile birlikte

⁵⁰¹ Cüveynî, **T.C.G.**, I, s. 158.

⁵⁰² Thomas T. Allsen, **Culture and Conquest in Mongol Eurasia**, Londra 2001, s. 19.

Moğol ulusları arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkıp çevredeki diğer ulus ve devletlerde yeni bloklaşmalar ortaya çıktı.

Cuci'nin ölümünden sonra ona ait olan bölgeler oğullarına miras kaldı. Ögedey Kağan hâkimiyeti döneminde batıda fethedilen yeni bölgeler Cuci Ulusu'nun mirasçısı olan Batu'nun bölgelerine ilave edildi⁵⁰³. Böylece Batu, Altın Orda diye adlanan yeni devletin kurucusu oldu. Diğer taraftan Mengü Kağan döneminde Moğol imparatorluğu tarihinde yeni bir dönem açıldı. Zira 651 h. (1253/1254) yılındaki kurultayın ardıca Moğol fetihlerini tamamlamak ve sağlamlaştırmak kararını aldı⁵⁰⁴. Mengü'nün fermanı üzere Hülagu, Ceyhun'dan Mısır'a diye tabir olunan ve Irak-i Acem, Irak-i Arap, Şam, Anadolu ve Kafkasya'yı içeren bölgeleri hâkimiyetine alması için görevlendirildi⁵⁰⁵. Bu ferman üzere Hülagu, İran'a yönelip Şam'a kadar ilerledi, ancak Mengü Kağan'ın vefatı nedeniyle yüz veren olaylar sonucunda İlhanlı Devleti'ni tesis etti. Aslında görünüşe göre Hülagu'nun İlhanlı Devleti'nin kurması meselesi Mengü Kağan tarafından tavsiye edilmemişti⁵⁰⁶.

Hülagu'nun İran'da istikrar bulmasıyla İlhanlı Devleti'yle Cuci Ulusu arasındaki çekişmenin ilk izleri görünmeye başlayıp 660 h. (1261/1262) yılında Hülagu ile Altın Orda'nın dördüncü hanı olan Berke Han arasındaki vuku bulan savaşla sonuçlandı. Bu çekişmenin nedeni kaynaklarda farklı nedenlere bağlanmıştır. Bu nedenler arasında Hülagu ordusundan Cuci Ulusu'na ait iki şehzadenin şüpheli şekilde ölümü (onlardan birininin büyü yapmakla suçlanması), Müslüman Berke'nin Müslümanların öldürülmesi ve Abbasi halifesinin katledilmesine itiraz etmesi, Batu Han devrinde yaygın olup, ancak Hülagu tarafından savaş ganimetlerinin bir bölümünün Altın Orda Ulusu'na verilmemesi ve en son iki ulusun Mengü Kağan yerine tahta oturulacak han konusunda farklı görüşlerine sahip olması vs. gösterilebilir⁵⁰⁷.

Bunların dışında Amitai-Periss iki başka neden de zikretmektedir. Bunlardan biri Berke Han'ın Moğolların genel menfaatine dayanarak Hülagu'yu Ayn-ı Calut savaşında yenilmesi konusunda azarlaması, diğeri ise Berke Han'nın, Hülagu ile karşı karşıya

⁵⁰³ Şebankâreî, **a.g.e.**, s. 245-246; H^vandmir, **a.g.e.**, I, s. 74.

⁵⁰⁴ Rashid Wu, **a.g.e.**, s. 84.

⁵⁰⁵ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 974.

⁵⁰⁶ Reuven Amitai-Preiss, **Mongols and Mamluks The Mamluk-İlkhani War (1260-1281)**, Londra 2004, s. 13.

⁵⁰⁷ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1044; H^vandmir, **a.g.e.**, I, s. 101; Remzî, **a.g.e.**, I, s. 420.

gelmek sebebiyle doğu Avrupa'daki fetihlerine yeteri kadar güç ve zaman ayırmamamsı; gücünün önemli bir kısmını İlhanlılarla arasında oluşa çekişmeler sebebiyle Kafkasya'da tutma mecburiyetinde olmasıdır⁵⁰⁸.

Bunlarla birlikte Altın Orda ve İlhanlı ilişkilerinin gidişlerinden anlaşıldığı kadar aralarında sürtüşmelerin ortaya çıkmasının en önemli nedeni toprak anlaşmazlığı ve her iki ulusun da Kafkasya ve Azerbaycan ve daha az bir seviyede Harezm taraflarındaki toprakları elde etme çabasından kaynaklandığı anlaşıyor. Altın Orda hanları, Çengiz Han'ın Moğol toprakları taksimatı konusundaki vasiyete dayanarak Kafkasya ve Azerbaycan üzerindeki otlak ve ticari yolları kendi hakları olarak biliyorlardı. Hâlbuki Hülagu'nun İran'da sağladığı istikrar ve kontrol ile bu bölgeler, yeni zuhur etmiş olan İlhanlı Devleti'nin hâkimiyet alanına çevrilmiştir. Amitai-Periss'e göre Hülagu güney Kafkasya'yı ele geçirmek ve aynı zamanda kendine ve hanedanına özgü müstakil bir devlet kurmakla, ağabeyi Mengü Kağan fermanından daha ileriye gitmiş bulunmaktaydı⁵⁰⁹.

Her hâlükârda zikredilen anlaşmazlık nedenleri Altın Orda ve İlhanlı devletleri arasında hassas ve kırıcı ilişkileri ortaya çıkardı. Bu ilişkilerdeki en önemli meselelerin biri de dönemin diğer devletlerinin bu ilişkilerin iniş ve çıkışlarında oynadığı rollerdir. Moğol Büyük Hanları, Çağatay Uluğu ve Memlûkler bu konuda en etkili devletlerden arasındaydı. İki ulusun çatışmasına yakın olup veya onların Memlûklerle ilişkilerindeki vasıta gibi olan Türkiye Selçukluları, Gürcistan ve Bizans gibi yerel devletler ister-istemez bu iki ulusun ilişkilerine dâhil oluyorlardı.

A. Büyük Moğol Hanlarının Altın Orda -İlhanlı İlişkilerine Etkisi

Mengü Kağan'ın fermanı üzere Hülagu'nun Moğol fetihlerini tamamlamak için bütün uluslar tarafından teçhiz ve himaye edilen güçlerle batıya hareket etmesini Büyük Moğol Hanı'nın iki ulus arasındaki ilişkilerde etkili olmasının başlangıcı sayabiliriz. Mengü Kağan, Büyük Moğol Hanı makamını elde etmesinde büyük rolü olan Altın Orda Devleti⁵¹⁰ de askerlerin bir kısmını Hülagu'ya göndermişti. Bu dönemde Moğol

⁵⁰⁸ Preiss, **a.g.e.**, s. 80.

⁵⁰⁹ Periss, **a.g.e.**, s. 13.

⁵¹⁰ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1044; Allsen, **a.g.e.**, s. 20.

İmparatorluğu'nda Altın Orda'nın önemi o kadardı ki Barthold'a göre Mengü Kağan'ın Büyük Moğol Hanı sıfatıyla Moğolistan'da istikrarı sağlamasından sonra Moğol imparatorluğu iki bölgeye bölünmüş bulunmaktaydı. Bunlardan biri Cuci'nin oğlu Batu'nun nüfuzu altındaki bölgeler ve diğeri Mengü Kağan'ın nüfuzu altındaki olan bölgelerdir⁵¹¹. Belki de Altın Orda hanlarının, Hülagu'nun görevlendirilmesinden tasavvuru, Çengiz Han'ın ölümünden sonra İran bölgelerinde gerçekleşen askeri hareketler idi ki bu hareketler hiçbir zaman Altın Orda hâkimiyeti hukukuna zarar vermemişti. O dönemde İran'da ele geçirilen bölgelerin resmi ve asıl hâkimiyeti Büyük Moğol Hanı'na ait idi, diğeri uluslar ise buradan kendi paylarını alıyorlardı⁵¹².

Mengü Kağan'ın ölümü, yerine geçmek için Kubilay ile Arık Buka arasında ortaya çıkan iç çekişmeler ve Kubilay Han döneminde İran'da İlhanlı Devleti'nin istikrara kavuşması, Büyük Han'ın Altın Orda ve İlhanlı devletleri ile ilişkilerinde yeni dönem açtı. Sonunda Büyük Han'ın İlhanlılarla ittihadı, Altın Orda hanı olan Berke'nin köşeye sıkışmasına neden oldu⁵¹³. Büyük Han'ın İlhanlı-Altın Orda ilişkilerinde taraf tutması ve Hülagu'yu himaye etmesi 663 h. (1264/1265) yılında vuku bulan savaşta ortaya çıktı. Bu yılda Hülagu, Altın Orda güçlerinin İlhanlı sınırına yaklaşmasıyla Şeyh Şerif-i Tebrizi'yi haber elde etmesi için gönderdi. Şeyh Şerif, Deşt-i Kıpçak'a girdiğinde yakalanıp Altın Orda komutanı Nogay'ın yanına götürüldü. Nogay, Şeyh Şerif vasıtasıyla İlhanlıların durumu ve Hülagu'nun Altın Orda hakkında aldığı kararlardan haberdar olmaya çaba gösterdi⁵¹⁴. Şeyh Şerif, Altın Orda birliklerinin tekrar İlhanlılara saldırmalarını engellemek amacıyla Nogay'a verdiği cevabında iki konuya işaret etti. Birincisi; Kubilay Kağan tarafından Hülagu'ya Amuderya'dan Mısır ve Şam'ın uzak noktalarına kadar olan bölgelerde hâkimiyet hakkının vermesini içeren ferman; ikincisi ise onun dediğine göre Büyük Han'ın, Hülagu'ya Berke ile savaşında yardımcı olmaları için otuz bin kişilik bir destek birliği gönderme vaadi idi⁵¹⁵. Elbette Şeyh Şerif'in söz ettiği yardımcı gücün gönderilmesi asılsız bir haber idi, zira o dönemde Kubilay askeri açıdan güçsüz durumda idi. Çin'in ele geçirilmesi uzamış ve

⁵¹¹ V. V. Barthold, *Târîh-i Türkhai-yi Asyay-i Miyane*, Farsçaya çev. Gaffâr Hüseyini, Tus 1376 h.ş., s. 194.

⁵¹² Allsen, *a.g.e.*, s. 19.

⁵¹³ Spuler, *İran Moğolları*, s. 72-73; Allsen, *a.g.e.*, s. 23-24.

⁵¹⁴ Müstevfi, *Târîh-i Güzide*, s. 590; Mirh'and, *a.g.e.*, V, s. 270.

⁵¹⁵ Reşidüddîn, *C.T.*, II, s. 1047.

Japonya'ya gönderilen ordu büyük kayıplar vermişti. Bu sebeple böyle bir yardımcı gücün göndermesi mümkün değildi ve hatta kendi askeri gücünü takviye etmesi için hapisteki kişileri kullanmak zorunda kaldığı biliniyor⁵¹⁶. Gerçi görüldüğü gibi yolun uzak olması nedeniyle büyük hanın İlhanlı lehine bir eylem gerçekleştirmesi ihtimali çok azdı, ancak bununla birlikte Çağatay Ulusu, Altın Orda ve Memlûkler tarafından muhasıra edilmiş İlhanlı Devleti, büyük han sarayıyla kendisi arasındaki ilişkileri korumakta çok başarılı çaba gösteriyordu. Zira İlhanlı Devleti'nin siyasi meşruiyeti ve devamı, büyük oranda büyük hanın himayesine bağlı idi⁵¹⁷.

Kubilay Kağan da bazı durumlarda İlhanlı lehine Altın Orda'yı güçsüz kılmaya çalışıyordu. Örneğin Vassâf'ın verdiği bilgiye göre bir keresinde “Buhara'ya bir elçi gönderip, Buhara'nın sayımını yeniledi. Buhara'da bulunan on altı bin kişiden beş bini Batu'ya, üç bini Hülagu Han'ın annesi Kutı Beygi'ye ve geri kalan Uluğ Kol'a ait idi. Batu'ya ait olan beş bin kişiyi şehir dışına sürüp, hepsini kılıçtan geçirdi⁵¹⁸.”

Zaman geçtikçe, Büyük Han ile İlhanlılar arasında ilişkilerin devam etmesi ile Altın Orda ile Büyük Han'ın arası git gide açıldı ve Berke ile kendisinden sonra tahta geçen Altın Orda Hanları Moğol İmparatorluğu'nda hana bağlı durumdan müstakil hükümlan durumuna geçtiler. Bölgede Kubilay Kağan'ın kendi iddialarına karşı olması ve İlhanlıları himaye etmesinden rahatsız olan Berke, Büyük Han'ın teşkil ettiği kurultayda bulunmaktan imtina ett. Saray'a ard arda gönderilen elçiler bile onun kararını değiştiremedi. Aynı şekilde 665 h. (1266/1267) yılında Berke'nin ölümünden⁵¹⁹ sonra Kubilay Kağan'ın, Mengü Timur'un hâkimiyetini teyit etmesi de hiçbir sonuca varmayıp Altın Orda ile Büyük Moğol Hanı ilişkisi Kubilay Kağan'ın ölümünden sonraki devirde kesildi⁵²⁰.

Şirin Beyani'ye göre Berke Han'ın İlhanlılarla karşı karşıya gelmesi, Müslüman olması, Memlûkler ile dostça ilişkiler kurması, Mısır'da bulunan Abbasi halifesi tarafından onaylanması ve Cenevizliler ile ticari ilişkiler kurmasıyla Altın Orda Devleti

⁵¹⁶ Mustafa Nasırı-i Rad, *Siyâset-i Sipahigeri-i Moğolan ve İlhanan der İran*, Tebriz 1374 h.ş., s. 168.

⁵¹⁷ Allsen, *a.g.e.*, s. 25.

⁵¹⁸ Vassâf, *Âyetî* neşri, s. 28.

⁵¹⁹ Reşîdüddîn, *C.T.*, II, s. 1047.

⁵²⁰ Barthold, *Târîh-i Türkhai-i Asyay-i Miyane*, s. 194; Howorth, *History of the Mongols*, İkinci Bölüm, Londra (Tarihsiz), s. 112-113.

amelen Moğol konfederasyonundan çıktı⁵²¹. Bunun karşısında İlhanlılar gerçi Gazan Han devrinden itibaren amelen Büyük Moğol Hanı'ndan bağımsız olmaya doğru gittiler, ancak hiçbir zaman Büyük Han sarayı ile ilişkilerini koparmayıp dostça bir şekilde ve onlarla eşit bir şekilde ilişkilerine devam ettiler. Böylece gerçi Büyük Moğol Hanı'nın İlhanlı ve Altın Orda ilişkilerindeki etkisi İlhanlı Devleti'nin ilk yıllarını içeriyordu, ancak diğer dönemlerde de Büyük Han tarafından İlhanlı Devleti'nin onayı ve onun Altın Orda ile ilişkilerindeki soğukluğu İlhanlılar lehine olan münasebetlerinde etkili olmuştur.

B. Mısır Memlûkleri'nin Altın Orda -İlhanlı İlişkilerine Etkisi

İlhanlı ve Altın Orda devletleri ile çağdaş olan devletler içerisinde bu iki ulusun ilişkileri açısından Memlûkler en önemli etki bırakan devlet sayılıyordu. İlhanlı ile Altın Orda devletlerinin aralarında gerginliğin başladığı yıllardan itibaren Altın Orda hükümları ile Memlûkler arasında güçlü bir dostluk bağı kurulmuştu. Esasen Memlûkler ile Altın Orda Devleti'nin ilişkileri ve işbirliğinin temelinde ortak bir düşmanları (yani İlhanlı Devleti) olması var idi. Memlûklerin etkisi daha çok dolaylı ve caydırıcı şeklinde olmuş ve bu da İlhanlıların, Altın Orda iddialarına karşı güçlü ve etkili bir siyaset izleyememelerine neden olmuştu. Aynı şekilde Altın Orda ve Memlûklu yakınlaşması, Memlûkler için birçok yarar da sağlıyordu. Zira İlhanlıların Altın Orda ile çekişmeleri, İlhanlıların Ayn-ı Calut yenilgisini telafi etmek için on yıldan fazla bir zaman harcamalarına sebep olmuş; bu durum da Memlûklere bir hayli zaman kazandırmıştır.

Abaka Han kendisi de Baybars'a gönderdiği mektupta bu konuya değinmiş ve Moğollar arasında vücuda gelen anlaşmazlığın İlhanlı ordusunun Şam'a saldırmasına engel olduğunu anlatmıştı⁵²².

Hülagu ordusunun Ayn Calut savaşında yenilgisi ile Hülagu'nun Altın Orda hükümları olan Berke ile çatışmaya başlaması hemen hemen aynı zamanda gerçekleşmişti. Buna dayanarak “düşmanımın düşmanı benim dostumdur” diye bilinen kurala göre Memlûkler ve Altın Orda hükümdarları hemen İlhanlılara karşı işbirliklerini

⁵²¹ Beyani, **Din ve Devlet**, III, s. 823.

başlatmışlardı. Amitai Periss'e göre Memlûkler ile Altın Orda hükümdarlarının işbirliği Memlûklerin İlhanlılar ile düşman olması kadar etkili idi. Onun İlhanlılar ile Memlûkler arasındaki ilişkiler hakkındaki araştırmasından çıkan sonuç budur ki Memlûkler için en önemli müttehit devlet, Altın Orda Devleti idi⁵²³. Aslında Altın Orda ile Memlûklerin dostça ilişkilerinin kurulması en azından Moğol ulusları içerisinde Berke'nin inzivasına son veriyordu⁵²⁴. Aynı şekilde Berke Han da İlhanlı-Memlûk ilişkilerinin olumsuzluğundan kendisinin İlhanlılara karşı yürüttüğü siyasette yararlanmak istiyordu. Dönemin Memlûk kaynaklarında da Altın Orda-Memlûk ilişkileri yansımaktadır⁵²⁵. Böylece 661 h. (1262/1263) yılında Berke ile Baybars arasında İlhanlılara karşı bir anlaşma imzalandı⁵²⁶. Ondan sonra Saray ile Kahire arasında elçiler gidip gelmeğe başladı. Baybars, Berke'yi İlhanlılara karşı cihat yapması için gafil olmamaya davet ediyordu. Berke'nin elçiler vasıtasıyla gönderdiği mektupların içeriği de İslam ve güney komşusuna karşı takındığı tutum hakkında idi⁵²⁷. Bununla birlikte Kahire ile Saray'ın görünüşte ortak mezhebi inanç esasındaki ilişkilerinden daha önemli olan siyasi, askeri ve ekonomik ilişkileri idi. Bu doslukta bunların büyük payı olduğu anlaşılmaktadır. Zira Berke'nin vefatından sonra yerine Altın Orda tahtına geçen ve Müslüman olmayan Mengü Timur için Baybars, bir elçi göndererek onu İlhanlılara karşı düşmanca tavrını devam ettirmesini taklit etmekte bir an bile tereddüt etmemişti⁵²⁸.

İlhanlı ve Altın Orda münasebetlerinde Memlûklerin ilk aşamada bıraktığı etki, İlhanlıların Ayn-ı Calut yenilgisinden sonra intikam almak için saldırıyı engellemek veya daha doğrusu geciktirmek olmuştu⁵²⁹. Diğer taraftan Altın Orda toprakları Mısır'ın yeni askerlerini temin etme kaynağı idi. Memlûklerin bu askerlere ihtiyacı vardı ve Memlûk ordusunun temeli onlara dayanıyordu⁵³⁰.

İlhanlılara karşı Memlûkler ile Altın Orda işbirliğinde diğer etkili bir olay da İran ve Irak fetihleri döneminde Hülagu ordusunda bulunan Altın Orda komutanlarının

⁵²² Preiss, **a.g.e.**, s. 235.

⁵²³ Periss, **a.g.e.**, s. 81-90.

⁵²⁴ Rashid Wu, **a.g.e.**, s. 115.

⁵²⁵ Makrîzî, **es-Sülûk**, I, s. 539; Kalkaşandî, **a.g.e.**, IV, s. 473.

⁵²⁶ İbn Abdizzâhir, **a.g.e.**, s. 88-89; Kalkaşandî, **a.g.e.**, IV, s. 473; Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 60-61.

⁵²⁷ Makrîzî, **a.g.e.**, I, s. 545 ve 549; İbn Abdizzâhir, **a.g.e.**, s. 139; Yakubovski, **a.g.e.**, s. 60-63; Preiss, **a.g.e.**, s. 81.

⁵²⁸ Makrîzî, **a.g.e.**, II, s. 47; İbn Abdizzâhir, **a.g.e.**, s. 228.

⁵²⁹ Rachewiltz, **Sefiran-i Pap Beh Derbar-i Hanan-i Moğol**, s. 144.

öldürülmesinden sonra başıboş kalan Altın Orda güçlerinin bir kısmının 660 h. (1361/1362) yılında Şam'a doğru kaçması ve Baybars ordusuna katılmasıydı⁵³¹. Baybars, bu askerleri karşılamaya gidip onlara büyük ikramda bulunup ve ihtiyaç duydukları her şeyi temin etti. Sayısı binden fazla diye zikrolunan bu topluluk İslam dinini kabul ederek Mısır ordusuna katılmışlardı⁵³². İlhanlıların Altın Orda ve Memlûklere karşı tehdidi o kadar idi ki 660 h. (1361/1362) yılında Hülagu ordusunun hazırlanma haberi duyulduğunda Memlûklere mi yoksa Altın Orda'ya mı doğru yöneleceği belli değildi⁵³³. Az sonra Berke Han'ın kızıyla Baybars'ın evlenmesi bunların arasındaki ilişkiyi daha da sağlamlaştırdı⁵³⁴. Bu olaylardan sonra Berke ile Kahire'de bulunan Abbasi Halifesi el-Müstansır-Billah arasında yakın ilişkiler kurulmuş ve böylece Memlûkler ile Altın Orda ilişkisi daha da derinleşmişti⁵³⁵.

Memlûkler ile Altın Orda ilişkileri Berke'den sonra Altın Orda tahtına oturan Mengü Timur döneminde de devam etti⁵³⁶. Bu dönemde de İlhanlılara karşı Memlûk-Altın Orda ilişkileri amelde görünmese bile bu ilişkilerin İlhanlı Devleti için kaygı verici ve caydırıcı etkisini inkâr edemeyiz. Örneğin 678 h. (1279/1280) yılında İlhanlıların Altın Orda ile çatışması, Abaka Han'ı Baybars'ın vefatından kaynaklanan siyasi karışıklıktan yararlanamamasına neden olmuştu⁵³⁷. İlhanlıların Altın Orda ve Memlûklerle yaptığı savaşları kronolojik şekilde sıraladığımızda da Memlûk Devleti'nin bu iki ulus arasındaki etkisini açıkça görmekteyiz. İlhanlı Devleti'nin bu iki devletle yaptığı savaşlardaki yılların farklılığı, İlhanlıların aynı zamanda iki cephede savaşmaktan kaçındığını göstermektedir. 718 h. (1318/1319) yılı hariç Gazan Han'ın Şam'a doğru yürüdüğünde de bu durumu göre biliyoruz⁵³⁸. Zira o Altın Orda tarafından nispeten de olsa emin olduğundan ve Cuci Ulusu ile savaşa rağbet göstermediğinden dolayı Şam'a doğru yönelmişti. Birkaç sınır çatışması dışında Gazan ile Altın Orda

⁵³⁰ Morgan, **Moğolha**, s. 189; Preiss, **a.g.e.**, s. 85-86.

⁵³¹ Remzî, **a.g.e.**, I, s. 429; Preiss, **a.g.e.**, s. 81.

⁵³² İbn Abdizzâhir, **a.g.e.**, s. 137.

⁵³³ Preiss, **a.g.e.**, s. 107.

⁵³⁴ Makrîzî, **a.g.e.**, II, s. 107.

⁵³⁵ Preiss, **a.g.e.**, s. 63.

⁵³⁶ Makrîzî, **a.g.e.**, II, s. 47.

⁵³⁷ Preiss, **a.g.e.**, s. 88.

⁵³⁸ Menuçehr Murtezevî, **Mesâil-i Asr-i İlhanân**, Tahran 1370 h.ş., s. 55; Beyani, **Din ve Devlet**, III, s. 821, 827, 834-835.

hükümdarı arasında önemli bir olay yüz vermemiş ve hatta aralarında dostluk elçileri gidip gelmişti⁵³⁹.

İlhanlı-Altın Orda ilişkilerinde Memlûklerin bir diğer etkisini İlhanlı hâkimi Ebû Sait Bahadır Han ile Altın Orda hükümdarı Özbek Han döneminde görüyoruz. Kendi ulusunda İslam dinini resmen tanıyan Özbek Han Azerbaycan ve Arran üzerinde Cuci Ulusu'nun iddia ettiği hakları elde etmek istedi. Hem dini açıdan ve hem siyasi açıdan Altın Orda'daki bu gelişmeler Altın Orda ile Memlûk ilişkileri daha da sağlamlaştı. Özbek Han 713 h. (1313/1314) yılında Memlûk sultanı Melik Nasır'a bir mektup göndererek Çin'den batının uzak noktalarına kadar İslam dininin yayılmasından sevinç duyduğunu anlatıp ve kendi egemenliği altında olan ülkede gayri Müslüm olmadığını hatırlatmıştı⁵⁴⁰. Melik Nasır da bu haberden sevinerek Kırım ülkesinde bir câmi' yapılması fermanını vermişti⁵⁴¹. Memlûk-Altın Orda ilişkileri, elçilerin sürekli gidip gelmesi ve hem de Melik Nasır'ın Özbek Han'ın kızıyla evlenmesiyle daha da iyileşmişti⁵⁴². 718 h. (1318/1319) yılında vuku bulan olaylar Özbek Han'ın bu çabalarla İlhanlılara karşı bir işbirliği yapma hedefini göstermektedir. Adı geçen yılda Özbek Han Kafkasya'ya saldırdı. Memlûklerin birlikleri de Diyarbakır'a doğru ilerledi. Ebû Said'in fermanı üzere Emir Çoban, Özbek ile karşılaşmala görevlendi, Emir İrincin ise Memlûk ordusuyla savaşmak için gönderildi⁵⁴³. Gerçi Özbek Han bu saldırısında başarısız oldu. Ebû Sait iki taraftan yapılan bu saldırılardan kurtuldu. Ancak Altın Orda-Memlûklerin işbirliğinin devamı, İlhanlı Devleti'ni karmaşık bir duruma sokabilirdi. Ebû Sait bunun önüne geçmek istedi. 720 h. (1320/1321) yılında Kahire'ye bir elçilik heyeti göndererek aralarında barış müzakerelerinin yapılmasını istemişti⁵⁴⁴.

Diğer taraftan 722 h. (1322/1323) yılında Özbek Han da Kahire'ye elçiler göndererek Melik Nasır'ı İlhanlı sınırlarına saldırmaktaki işbirliğinin durdurulması yüzünden azarlamıştı. Bunun ardından Melik Nasır, Özbek Han'a elçi gönderip mektubunda Ebû Said ile barış yaptığını ve bunun nedeninide İlhanlı hükümdarının

⁵³⁹ Beyani, **Din ve Devlet**, III, s. 829.

⁵⁴⁰ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 382; Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 73.

⁵⁴¹ İbn Battûta, **Sefernâme-i İbn Battûta**, I, Farsçaya çev. Muhammed Alî Müvehhid, Tahran 1378 h.ş., s. 394.

⁵⁴² Remzî, **a.g.e.**, I, s. 513-522; Beyani, **Din ve Devlet**, III, s. 833; Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 382.

⁵⁴³ Semerkandî, **Matla-i Sa'deyn**, s. 65; Beyani, **Din ve Devlet**, III, s. 834.

⁵⁴⁴ Beyani, **Moğolan**, s. 352.

Müslüman olması şeklinde açıklamıştı⁵⁴⁵. Anlaşıldığı kadar İlhanlı-Memlûk arasındaki bu sıcak ilişki, Özbek Han'ın 725 h. (1325) yılında İlhanlılara karşı düzenlediği saldırının başarısız olmasında etkili olmuştu. Bunlarla birlikte Memlûk ve İlhanlı arasındaki barış, Altın Orda-Memlûk arasındaki ilişkileri tamamen de kesmiş değildi. Saray ile Kahire arasındaki ilişkinin azalması daha çok Memlûklerin içerisinde yüz veren olaylar ve Melik Nasır'ın ölümünü müteakip çıkan kargaşalardan dolayı idi. Altın Orda-Memlûk arasındaki ilişkilerin, İlhanlı Devleti'nin son bulmasından sonra da devam ettiğini göre biliyoruz. Altın Orda hükümdarı Toktamış Han, Timur'a karşı bir ittifak kurmak için Memlûklere bir elçi heyeti göndermiştir. 25 Ocak 1385 tarihinde Kahire'ye ulaşan bu heyet, Memlûk sultanı tarafından saygı ile karşılanmıştır⁵⁴⁶.

Altın Orda-Memlûk ilişkileri ekonomik boyutta da devam etmiştir. Zira İlhanlılar ile savaş halinde olan Altın Orda ticaret için İran dışında yeni yollar ve pazarlar bulmaya ihtiyaç duyuyordu. Diğer taraftan ise Deşt-i Kıpçak, Memlûkler için köle temini açısından önemli olmuştu. Bu açıdan Altın Orda'nın en önemli müşterilerinden sayılıyordu. Bu köleler kuzey Karadeniz etrafındaki Türk şehirlerinden ve Sudak gibi uzak bölgelerden temin ediliyordu⁵⁴⁷. Buna karşın Abaka Han gibi İlhanlı sultanları, Memlûk tüccarlarının Altın Orda'ya ulaşmamaları için çaba gösteriyordu⁵⁴⁸. Bunu aşmak için Altın Orda ve Memlûk devletleri deniz yolunu kullanıp İlhanlı nüfuz bölgesi dışından olan İstanbul'u kullanıyordu. Bizans İmparatoru tarafından, 1261 yılında Memlûkler ile iyi ilişkide olmayan haçlı Latinlerin bertaraf edilmesi de, bu yolun açılmasında yardımcı olmuştu⁵⁴⁹.

C. Çağatay Ulusu'nun Altın Orda -İlhanlı İlişkilerine Etkisi

Çengiz Han kendi topraklarını taksim ettiğinde Türkistan vilayetinin bir bölümünden Ceyhun Nehri'ne kadar olan bölgeyi üçüncü oğlu Çağatay'a bıraktı. Anlaşıldığı kadarıyla bunlardan Kaşgar ve Maverâünnehir bir süre sonraya kadar aynı

⁵⁴⁵ Makrîzî, **a.g.e.**, III, s. 53-54.

⁵⁴⁶ Aka, **Timur ve Devleti**, s. 14.

⁵⁴⁷ Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Tâlib Ensârî-i Dimaşkî, **Nuhbetü'd-Dehr fi Acâibi'l-Ber ve'l-Bahr**, Farsçaya çev. Seyyid Hamid Tabibiyan, Tahran 1357 h.ş., s. 239 ve 448; Kalkaşandî, **a.g.e.**, IV, s. 457; Morgan, **a.g.e.**, s. 189.

⁵⁴⁸ İbn Abdizzâhir, **a.g.e.**, s. 307.

⁵⁴⁹ Morgan, **a.g.e.**, s. 189.

şekilde merkez tarafından idare ediliyordu ki Ögedey Kağan hükümranlılığı döneminde resmen Çağatay Ulusu'na ilhak edildi⁵⁵⁰. İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra Çağatay Ulusu ile bu devletin arasındaki çekişmeler de yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı.

Kaynaklarda elde edilen bilgilere göre bu iki ulus arasındaki rekabetin asıl nedeni Çağatay Ulusu'nun İlhanlıların doğu bölgelerinde toprak elde etmesinden kaynaklanmaktadır. Bunun için İlhanlılar doğu ve Çağatay Ulusu'ndan gelen tehditlere çok önem verip doğu sınırlarını korumak için en önemli şehzade ve emirlerin gönderiyorlardı. Olcaytu Han, şehzade Ebu Said'i Horasan'da emniyeti sağlamak için göndermeden önce, huzuruna çağırıp ve kendisine şu şekilde öğütler vermiştir: “*Senin yüce ceddin Hülagu Han, Türkistan memleketlerinden İran'a geldiği zamandan beri, Horasan'ın emirliği şehzadelerden rütbece diğerlerine göre en üstün olan birine verilmiştir. Hülagu zamanında, Abaka Han bu memlekette idi. Abaka tahta oturduktan sonra, Argun'u oraya tayin etti. Argun Han ise tahta oturduktan sonra, amacan Gazan Han'ı o bölgenin emirliği için gönderi. Gazan Han'ın hakimiyeti zamanında da ben orada görevlendirilmiştim. Bu memleketin halkı hâkim sever ve itaat edendir. Buna dayanarak hem sana verdiğim önemden ve hem de oranın halkı için duyduğum şefkatten dolayı seni Horasan'a gönderiyorum. Bu memleket mübarek bir yerdir ve bu beldelerde emirlik yapan biri, sonunda saltanata ulaşır. Benim veliahtım sensin ve benim için dünyada kimse senin yerini tutamaz*⁵⁵¹.”

Konumuzu ilgilendiren kısım, İlhanlı-Altın Orda ilişkilerinde Çağatay Ulusu'nun bıraktığı etkidir. Altın Orda hükümdarı Berke Han, İlhanlılara karşı Çağatay Ulusu ile işbirliği yapmaya çalışıyordu. Gerçi onun önerisi Çağatay Ulusu tarafından kabul edildi, ancak Berke Han'ın ölümüyle bir sonuca varılmadı⁵⁵². Zira Çağatay Ulusu'nun hâkimi olan Barak 667 h. (1268/1269) yılında Bedehşan'dan Nişabur'a kadar olan bölgeye saldırdı⁵⁵³. Bu saldırı Abaka'ya Altın Orda tarafından yapılan tehdit ile aynı zamanda gerçekleşmiş bulunuyordu, zira Mengü Timur 667-668 h. (1268/1269-1269/1270) yılları arasında tekrar İlhanlıların kuzey batı bölgesine saldırıda

⁵⁵⁰ Cüveynî, T.C.G., I, s. 158; Şebankâreî, a.g.e., s. 246.

⁵⁵¹ Hâfız-ı Ebrû, Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşidî, s. 60.

⁵⁵² Beyani, Din ve Devlet, III, s. 825.

⁵⁵³ Vassâf, Tecziyetü'l-Emsâr, s. 71.

bulunmuştu⁵⁵⁴. Bu husustaki bilgiler, bu saldırıların aynı zamanda olmasının daha önceden planlanmış olduğunu göstermektedir. Bu rivayete göre Çağatay, Ögedey ve Cuci uluslarının karşılıklı görüşmeleri ile Maverâünnehir'in üçte ikisinin Çağatay Ulusu'na ve geri kalan diğer üçte bir kısmının da Ögedey ve Cuci Ulusu'na bağlı olması kararı alınmıştı. Bunun dışında Barak'ın Ceyhun'u geçip Abaka'ya saldırmakla İlhanlı topraklarının bir kısmını kendi devletine ilave etmesi kararı alınmıştı⁵⁵⁵.

Gerçi Abaka'nın Barak'a karşı olan güçlü ve etkili çıkışı Barak'ın ilerlemesini önledi⁵⁵⁶ ancak Abaka Han sürekli kendisine karşı Çağatay ve Altın Orda'nın ittifadından korkuyordu. Böylece görünüyor ki Abaka ile Mengü Timur arasında 670 h. (1271-1272) yılında yapılan barış, onun iki yıl önceki Çağatay ve Cuci ulusları ile olan savaşlarıyla ilgisiz değildi. Anlaşıyor ki Abaka Han benzer savaşların ortaya çıkma ihtimalini göz önünde bulundurarak bir cephede baskının azaltmasıyla kendi askeri gücünü özel bir bölgede odaklamaya çalışıyordu. Diğer taraftan kendi menfaatlerini gütmekte olan Mengü Timur çeşitli şartlarda mevzi değiştirmeye hazırdı. Buna dayanarak Barak'ın etkili bir güç sayıldığı dönemde onunla birleşmeğe ve onu İlhanlılara karşı kışkırtmaya çalışıyordu, ancak Barak'ın yenilmesinden sonra İlhanlılarla barış yapmayı kabul edip 670 h. (1271-1272) yılında birçok hediyelerle bir elçilik heyeti göndererek Abaka'nın Barak'a karşı elde ettiği zaferi kutladı⁵⁵⁷. Ancak ulusların bir biriyle köklü olan anlaşmazlığından dolayı bu tür ilişkilerin kalıcı olmaması normal görünüyordu.

Çağatay Ulusu'nun İlhanlı-Alton Orda ilişkilerindeki etkili olduğu bir diğer konu da İlhanlıların son hükümrani Ebû Said Bahadır Han döneminde ortaya çıkmıştı. Olcaytu Han döneminde, Çağatay Ulusu'nun hâkimi Kebek Han'a karşı çıkan Çağatay Ulusu şehzadelerinden Yasavur, Olcaytu'ya itaat arz etmişti⁵⁵⁸. Ancak Yasavur, Olcaytu'nun ölümünden iki yıl geçtikten sonra 718 h. (1318/1319) yılında İlhanlı Devleti itaatinden vaz geçti. Bu durum Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın donatılmış bir orduyla Derbent'i geçip İlhanlılara saldırmasıyla aynı zamanda vuku buldu⁵⁵⁹. Ebû

⁵⁵⁴ Herevi, **a.g.e.**, s. 32; İbn Kesîr, **a.g.e.**, XIII, s. 255 ve 258.

⁵⁵⁵ Beyani, **Moğolan**, s. 278.

⁵⁵⁶ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1097; Marco Polo, **a.g.e.**, s. 235.

⁵⁵⁷ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1097.

⁵⁵⁸ Kaşânî, **Târîh-i Olcaytu**, s. 213 ve 220.

⁵⁵⁹ Semerkandî, **a.g.e.**, s. 62 ve 66-67; H'andmir, **a.g.e.**, I, s. 205.

Said iki cephede Yasavur ve Özbek'in ordularının ilerlemesini durdurma zorunda kaldı. Hava şartlarını elverişli olmamasına ve asker sevkياتının yavaş olmasına rağmen sonuç İlhanlı Devleti lehine olup, her iki bölgede yapılan saldırılar def edildi⁵⁶⁰. Özbek Han bu yenilgiden sonra 725 h. (1325) yılına kadar İlhanlılara saldırmaktan imtina etti⁵⁶¹. Seyfi-i Herevi'nin anlattığına göre İlhanlı topraklarının doğu tarafında Yasavur'un saldırılarının Altın Orda-İlhanlı savaşındaki ilişki açıkça görünmektedir. Onun yazdığına göre Yasavur, Horasan'dan geçerek Mazenderan'a kadar ilerlemiş ve memleketi yakıp yıkıp insanlarını öldürmüştür, ancak başarılı olmayınca üç ay sonra geri dönmüştü. Devamında şöyle yazmaktadır: "Derbent tarafından Özbek Han Kıpçak ordusuyla Irak memleketlerini ele geçirmek ümidi ile Kara Tepe denilen bir yerde konu⁵⁶²."

Velhasıl 725 ve 756 h. (1325-1355/1356) yılları olaylarında Çağatay Ulsu'nun İlhanlı-Altın Orda ilişkilerindeki etkisi görünmektedir. Bu dönemde Çağatay Ulsu hâkimi olan Termeşirin, İlhanlıların doğu bölgesini ele geçirmeğe çalıştı, ama bunu başaramadı ve yenildi⁵⁶³. Bu olay o zaman gerçekleşti ki bundan birkaç ay önce Özbek Han da İlhanlıların sınırlarını ihlal etmişti. Aslında Termeşirin, İlhanlıların Kafkasya'daki sıkıntılarından haberdar olarak İlhanlı Devleti'nin doğu tarafındaki bölgeyi ele geçirmek için uygun olan fırsatı değerlendirmek istemişti. Bu olayların bir biriyle olan ilişkisi o derecededir ki söylentilere göre Altın Orda'ya ait bir birlik de bu saldırılarda Termeşirin güçlerine katılması kararı alınmıştı⁵⁶⁴. Böylece görüldüğü gibi Çağatay Ulsu'nun çabaları Altın Orda Devleti'nin İlhanlılara karşı kışkırtmakta veya aralarında barış sağlanmasında etki bırakıyordu.

⁵⁶⁰ Semerkandî, **a.g.e.**, s. 65; H^vandmir, **a.g.e.**, I, s. 205.

⁵⁶¹ Müstevfi, **Târîh-i Güzîde**, s. 616.

⁵⁶² Herevi, **a.g.e.**, s. 691.

⁵⁶³ Semerkandî, **a.g.e.**, s. 95; Beyani, **Moğolan**, s. 280.

⁵⁶⁴ Spuler, **İran Moğolları**, s. 139.

D. Ögedey Ulusu'nun Altın Orda -İlhanlı İlişkilerine Etkisi

Ögedey Kağan'ın ölümünden sonra, Moğol İmparatorluğunun Büyük Kağanlığı konusunda bazı gelişmeler yaşandı. Pek fazla bir zaman geçmeden, hâkimiyet Ögedey ailesinden Tuluy ailesine geçti⁵⁶⁵.

Moğol İmparatorluğu hükümdarlığının Ögedey ailesinden Tuluy ailesine geçişini kabul etmeyen Ögedey'in torunu Kaydu, Ögedey Ulusu'nun liderliğini üstlenip diğer uluslar ve şehzadelerin de kışkırtmasıyla kendi ulusunun hakkını elde etme mücadelesine girişti. Tuluy hanedanının hâkimiyetini kabul etmeyen muhaliflerin önderliğini yaptı. Bu gruplaşmanın ardından uzun süren savaşlar vuku buldu. Nihayetinde Kaydu yenildi ve ulusu ister istemez yeni Kağan seçilen Mengü'nün tabiiyetini kabul etti. Bu olaylarda, muhalif şehzadelerin birçoğu katledildiler. Kaydu, savaşlardan birinde yaralanıp öldü ve onun ölümüyle Ögedey ailesinin Moğol İmparatorluğunda hâkimiyeti elde etmek isteği ve çabası sonuçsuz kaldı⁵⁶⁶.

Bu ulus ile İlhanlılar arasında vuku bulan savaşlar, dönemin en önemli olaylarından biridir. Gazan Han'ın hâkimiyetinin ilk yıllarında, Kaydu'nun oğullarından Duva ve Sarban, Gazan Han'ın Horasan'daki yokluğundan yararlanarak tekrar Çağatay Ulusu vasıtasıyla İlhanlılara saldırdılar. Ancak onlar da istediklerini elde edemediler ve hezimete uğrayarak geri döndüler⁵⁶⁷. Kaydu'nun ölümünden sonra, Ögedey Ulusu şehzadelerinin arasında nifak ve ayrılıklar ortaya çıktı. Bu anlaşmazlıklar, Ögedey Ulusu'nun hâkimiyetinin ve bölgedeki nüfuzunun sona ermesi sonucunu doğurdu⁵⁶⁸.

Olcaytu zamanında, Kaydu oğullarından ikisi, yeni tahta oturan İlhanın yanına gelerek tabiiyet ve dostluk talebinde bulundular. Daha önce anlattığımız üzere Kaydu soyundan olan Baba Oğul, Altın Orda'nın hâkimiyeti altında bulunan Harezm'de tahribatlarda bulunduktan sonra Olcacyu'ya sığınması, Özbek-Olcaytu arasında gerginliğe neden olmuştur. Bir müddet aralarında elçiler teati etmesinden sonra Baba

⁵⁶⁵ Şirin Beyani, **Moğolan**, s. 262-263.

⁵⁶⁶ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 824-26, 892 ve 957-958.

⁵⁶⁷ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1261.

⁵⁶⁸ Şirin Beyani, **Moğolan**, s. 264-265.

Oğul, Olcaytu'nun fermanı üzere öldürüldü ve böylece Özbek Han'la aralarındaki ilişki normale döndü⁵⁶⁹.

Ögedey Ulusu'nun hâkimleri, topraklarının küçük ve sınırlı olması yanında hanedan içi anlaşmazlıklarından dolayı hiçbir zaman siyasi ve ekonomik açıdan başarı gösteremediler.

E. Türkiye Selçukluları'nın Altın Orda -İlhanlı İlişkilerine Etkisi

İlhanlı-Altın Orda münasebetlerinde etkili olan bir diğer devlet Türkiye Selçukluları Devleti idi. Türkiye Selçukluları Ögedey Kağan döneminde Moğol egemenliğini kabul edip Hülagu'nun gelmesi ve İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla bu devletin tabiiyetine geçmişti. Bununla birlikte Türkiye Selçuklularının söz konusu olan bu tabiiyeti devletin içerisindeki hanedan üyelerinin rekabeti ve gücün bölünmesi hem de İran, Şam, Mısır, Kafkasya ve Deşt-i Kıpçak'taki durumlardan dolayı iniş yokuşlu olmuştu. Türkiye Selçukluları iki taraftan Altın Orda Devleti'nin dikkatini çekiyordu. Bunlardan birincisi İlhanlıları doğrudan doğruya tehdit ve zayıflatmak istemesi için ve diğeri İlhanlılara karşı Altın Orda-Memlûk birliğini kolaylaştırmak açısından. Altın Orda hükümdarları Anadolu'ya olan deniz yolunu kullanarak Memlûklerle irtibat sağlayıp İlhanlıların Akdeniz'e doğru ilerlemelerini durdurmak niyetindeydiler⁵⁷⁰. Bununla birlikte aynı şekilde Memlûkler de Türkiye Selçuklularını kendileriyle İlhanlı arasında tampon bir bölge gibi görüp Abaka Han dönemindeki Elbistan savaşı gibi bazı durumlarda Anadolu'ya saldırmışlardı. Böylece görüldüğü gibi Türkiye Selçuklularının Altın Orda, İlhanlı ve Memlûklerle olan ilişkisinde çok boyutlu, karmakarışık ve çetrefilli bir durum ortaya çıkmıştır.

Berke Han döneminde, Türkiye Selçuklularının iki sultanından biri olan Keykavus, Kardeşi Kılıç Arslan'ın Hülagu ile yaptığı ittifak sonucunda hükmettiği yerlerde egemenliğini kaybedince, Berke Han'a sığınıp ondan yardım isteyinde bulundu. Berke Han da onun emrine bir birlik verdi. Baybars güçleriyle birlikte hareket eden bu birlik, bir başarı elde etmemiş ve bu yüzden Berke Han, Anadolu işlerine

⁵⁶⁹ Kaşânî, *Târîh-i Olcaytu*, s. 173-176; Ebulfazl Hatîbî, "Olcaytu", *DMBİ*, X, s. 449; Spuler, *İran Moğolları*, s. 129-130.

⁵⁷⁰ Spuler, *Moğolan der Târîh*, s. 100-101.

karışma imkânına sahip olamamıştır⁵⁷¹. Daha sonra Altın Orda tahtında oturan Mengü Timur, Anadolu için aynen Berke'nin siyasetini devam etmeğe çalıştı. Bunun için Anadolu'ya girdikten sonra bir kalede hapiste olan II. Mesut'u özgür bıraktı. Şöyle anlaşıyor ki Mengü Timur'un bu işten elde etmek istediği sonuç Türkiye Selçukluları Devleti'nde kukla bir iktidar ve hâkimiyet kurmak idi. Ancak Mengü Timur da selefi gibi bu siyaseti yürütmekte başarısız oldu. Çünkü II. Mesut, Mengü Timur ile ortaya çıkan kişisel anlaşmazlığından dolayı onun düşmanı olan Abaka Han'a sığındı ve Abaka Han da kendisine Sivas, Erzurum ve Erzincan bölgelerinin hâkimiyetini verdi⁵⁷². Abaka Han'ın Türkiye Selçuklu Devleti'nin hâkimi İkinci Mesut'a karşı bu davranışının da nispeten Anadolu'nun durumu ve Altın Orda Devleti'nin oradaki güttüğü siyasetler alakalı olduğu düşünülmektedir.

F. Gürcülerin Altın Orda -İlhanlı İlişkilerine Etkisi

Gürcistan, Moğolların batıya doğru ilerlemelerinin ilk yıllarında ele geçirilip, onların hâkimiyetini kabul eden bölgelerden biri sayılıyordu. Bu durum Hülagu'nun İran'a yürümesine kadar aşağı yukarı aynı şekilde devam edip Gürcüler, Moğol İmparatorluğunun güçlülüğü ve sebatına göre genelde Moğolların egemenliğini kabul etmişlerdir. İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra Gürcistan'da bulunan Hristiyan iktidar, İlhanlılara tabi olup onlara vergi vermek zorunda kaldı⁵⁷³. Gerçi Gürcistan, İlhanlılardan önce belirgin bir şekilde Altın Orda hâkimiyetinin egemenliği altında olan bölgelerden sayılmayıp Büyük Han tarafından gönderilen komutanların nezareti altında yerel kralların vasıtasıyla idare olunuyordu⁵⁷⁴, ancak Altın Orda sultanları Gürcistan'a girmeğe çalışarak bazı siyasi hedeflerine ulaşmak istiyorlardı.

Bu siyaset Batu egemenliği döneminde başladı. Örneğin Baycu Noyan'ın Moğol İmparatorluğunun batı eyaletlerindeki idari işleri elinde tuttuğu zaman Batu Han, Baycu'nun isteğine karşı Gürcistan'daki hâkimin seçilmesinde karışıp Davut Ulu'yu himaye eden Baycu Noyan'a karşı Rusudan kraliçesinin oğlu olan Davut Narin'i

⁵⁷¹ Spuler, *Moğolan der Târih*, s. 101; Steven Runciman, *Târih-i Cenkhai-i Selibî*, III, Farsçaya çev. Menuçehr Kaşif, Tahran 1371 h.ş., s. 379.

⁵⁷² Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, IV, s. 6, 11-12.

⁵⁷³ Spuler, *Moğolan der Târih*, s. 79.

⁵⁷⁴ Howorth, *a.g.e.*, III, s. 35.

Gürcistan kralı olarak tayin etmek istiyordu. Gerçi bu çaba bir sonuç vermedi ve en son Mengü Kağan'ın kararı üzere Davut Ulu, VI. Davut unvanı ve Davut Narin de, V. Davut unvanı ile Gürcistan'ın bazı bölgelerinde egemen oldular⁵⁷⁵. Ancak Batu Han yine de Gürcistan'ın bölgedeki siyasi değişikliklerdeki öneminden dolayı bu ülkenin işlerine karışmaktan vaz geçmedi. Bu şartlar altında İlhanlı Devleti'nin kuruluşu ve Mengü Kağan tarafından bu bölgelerin Hülagu'nun egemen olduğu bölgelere kesin olarak ilhak edilmesi ile Batu'nun nüfuzunu giderek azalttı⁵⁷⁶.

Howorth, Gürcistan konusunu başka bir açıdan değerlendirmiştir. Ona göre Gürcistan'ın coğrafi durumu ve hem de bu bölgenin Altın Orda nüfuzu altına geçmesi olasılığı İlhanlıları, Gürcistan krallarına karşı yumuşak bir tavır sergilemesine ve böylece İlhanlı döneminde Bagrat hanedanının devam etmesine neden olmuştu⁵⁷⁷. Howorth, görüşünün teyidinde, İlhanlıların vergi memuru Hacı Aziz'in zulüm ve eziyetlerine karşı V. Davut önderliğindeki Gürcü ayaklanmasında, Hülagu'nun eşi Dokuz Hatun'un kendisine verdiği tavsiyesine değinmiştir. Bu ayaklanmada Dokuz Hatun, Hülagu'ya isyan eden Gürcülere karşı yanlış bir tavır sergilememesini önermiş, zira aksi takdirde kendilerinin Altın Orda'ya yakınlaşması ve Gürcistan geçiş yollarını Altın Orda birliklerine açması ihtimali olduğunu söyleyerek Hülagu'yu ikna etmiştir. Bu tavsiyeye uyan Hülagu, Hacı Aziz'i yasaya çarpmış ve isyan eden Gürcüleri bağışlamıştır⁵⁷⁸.

Gürcistan'ın bölgedeki bu öneminden dolayı Gürcü kralları, İlhanlılar tarafından baskı gördükleri zaman, İlhanlılardan imtiyaz almaya kalkışmışlardı. Örneğin; Davut Narin, Hülagu ve memurlarıyla sorun yaşadığında, Altın Orda hükümdarı Berke'nin yanına gitmiş, Berke ise, Davut'a himaye göstergesi olarak kendisine bir çetir (şemsiye) bağışlayıp, Hülagu'dan, Davut'un topraklarını geri vermesini istemişti. Ardından Davut, Kartili'ye geri dönüp, Tiflis'te kondu. Hülagu ise ona Yarguçi unvanını vererek kendisini himaye edeceğine dair söz verdi⁵⁷⁹.

Gürcistan'ın Kafkasya'daki bu özel durumu, Altın Orda'nın diğer hanları döneminde de kendi menfaatlerini elde etmek için bir vasıfta olarak kullanılmasına

⁵⁷⁵ Marie-Félicité Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, Saint Petersburg 1858, s. 357.

⁵⁷⁶ Spuler, *Moğolan der Târih*, s. 57 ve 67.

⁵⁷⁷ Howorth, *a.g.e.*, III, s. 198.

⁵⁷⁸ Howorth, *a.g.e.*, III, s. 198-199.

neden olmuş ve dikkate alınmıştı. Aslından Altın Orda hükümdarları Gürcistan krallarıyla İlhanlılar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları, kendi siyasetleri uğrunda kullanmak istiyorlardı. Bunun bir örneğini Tokta hâkimiyeti döneminde görmekteyiz. Tokta, kendi seleflerinin Azerbaycan ve Arran üzerindeki iddialarının devamında Gürcistan kralını kendi tarafına çekmeğe çalışmakla hedefine ulaşmak istemişti. Bu mesele şöyle gerçekleşmişti: Gazan Han'ın İslamiyet'i kabul edip Gürcistan'daki kiliseleri yıkmak istemesi ve Gürcistan kralı VII. Davut ile arasında vücuda gelen anlaşmazlık neticesinde Davut, İlhanlılara karşı ayaklanmıştı. Altın Orda hükümdarı Tokta, bundan haberdar olduktan sonra kendi kardeşini göndererek Arran ve Azerbaycan'a saldırmaya yol bulmak için Gürcistan ile müzakere sürecini başlattı. Gazan Han, VII. Davut'a vaatlerde bulunmak, tehdit etmek ve Gürcistan'a saldırmakla kendisinin ayaklanmasına son vermesine ve Altın Orda ile işbirliği yapması önlemeğe çalıştı. Gazan Han'ın bu tavrı gerçi Gürcistan'ın tekrar İlhanlılara bağlı bir hükümet olarak siyasî hayatına devam etmesine neden oldu⁵⁸⁰, ancak Tokta, Gazan Han'ı Gürcistan'daki sorunlarından yararlanarak 702 h. (1302-1303) yılında Tebriz'e elçiler göndererek Arran ve Azerbaycan'ın geri verilmesini istemesine cesaret verdi.⁵⁸¹ Gerçi bu istek Gazan Han'ın olumsuz cevabıyla karşılandı ve Tokta kendi isteğine ulaşmadı⁵⁸², ancak her şekilde Gürcistan işlerine karışmak ve oranın krallarını İlhanlılara karşı kendi taraflarına çekmek siyaseti Altın Orda'nın dış siyasette takındığı temel tavır olmuştur. Bu öyle bir zamandaydı ki İlhanlı'ya tabi olan eyaletlerden biri olan Gürcistan, Altın Orda savaşlarında askeri gücün bir kısmını temin etmekle yükümlüydü⁵⁸³.

G. Bizans İmparatorluğu'nun Altın Orda -İlhanlı İlişkilerine Etkisi

Berke ile Hülagu arasındaki savaşın şiddetlenmesi ile aynı zamanda, Bizans İmparatorluğundan haçlıların İstanbul'da yaklaşık yarım asır süren egemenliğinden sonra tekrar güçlenmişti. Berke Han, Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerin kurulmasını,

⁵⁷⁹ Brosset, **a.g.e.**, s. 547- 548; Howorth, **a.g.e.**, III, s. 111.

⁵⁸⁰ Spuler, **Moğolan der Târih**, s. 150; Howorth, **a.g.e.**, III, s. 422, 425.

⁵⁸¹ Vassâf, **Târih-i Vassâf**, s. 398-399.

⁵⁸² Vassâf, **Târih-i Vassâf**, s. 398-399.

⁵⁸³ Howorth, **a.g.e.**, III, s. 197, 199.

İlhanlılara karşı Memlûkler ile ittifakının bir parçası olarak dikkate almıştı. Böylece İlhanlılara karşı Bizans, Altın Orda ve Memlûk ittiḥadı kurulmuş oldu⁵⁸⁴.

Bizans'ın boğazlara egemen olmasından dolayı Mihail Paleologos'un Berke ve Baybars arasındaki ilişkileri sağlama açısından rol oynaması önemli idi. Ancak Bizans İmparatorluğu her zaman İlhanlı tehlikesini de göz önünde bulundurdu. Bu nedenden dolayı da Bizans İmparatoru, Altın Orda, Memlûkler ve hem de İlhanlılar karşısında istikrarlı ve kalıcı bir siyaset uygulamayarak çeşitli şartlar gereği ittifakında değişiklikler yapıyordu⁵⁸⁵. Paleologos'un Hülagu ile ilişkisini ve kızını kendisine göndermesini⁵⁸⁶ bu çerçevede analiz etmek mümkündür. Aslında ittifakların ve menfaatlerin çeşitliliği, Bizans İmparatoru'nun birçok sahada adı geçen devletlerle ilişki kurmasında kuşkulanasına neden oluyordu. Bunun içindir ki Mısır elçileri Berke Han elçileri ile birlikte İstanbul'a geldiklerinde yaklaşık bir yıl boyunca orada bekletilmişlerdi. Bunun sebebi, Bizans İmparatoru'nun Hülagu'dan korkması ve aynı sıralarda Hülagu'nun elçilerinin de İstanbul'da bulunması idi⁵⁸⁷. Ostrogorsky'ye göre Bizans İmparatoru'nun İlhanlılarla ilişkilerini sağlama alması, Türkiye Selçuklularından gelen tehdidi önüyor ve onlara bir baskı vazifesi ve görüyordu⁵⁸⁸.

Bizans, İlhanlı ve Memlûklerle alakalı dış siyasetlerinde tarafsız ve rakip güçlerin arasında denge sağlama siyasetini yürütmeyi tercih ediyordu. Örneğin, Saunders'ın verdiği bilgiye göre Mihail Paleolog bir kızını Berke Han'ın yeğeni Nogay'a ve bir diğer kızını Hülagu'nun oğlu Abaka'ya vermekle onlarla olan siyasi dengeyi iyice korumuştur⁵⁸⁹.

Aslında Bizans İmparatoru'nun Altın Orda'ya yaklaşmasının başka bir nedeni de var idi. 1265 senesinde Bizans tehdidi altında kalan Bulgar Kralı, Altın Orda'dan yardım talep etmişti. Altın Orda komutanı Nogay yardım için, 20 bin kişilik bir ordusunu Tuna nehrini geçince, Bizans İmparatorunun birlikleri korkarak kaçmışlardı. İmparator kendisi de, zorlukla hayatını kurtarıp Cenevizlilere bağlı bir gemi ile

⁵⁸⁴ Saunders, **a.g.e.**, s. 116; Periss, **a.g.e.**, s. 93.

⁵⁸⁵ Beyani, **Din ve Devlet**, III, s. 823.

⁵⁸⁶ Periss, **a.g.e.**, s. 93.; Saunders aynı bilgiyi Abaka Han hakkında vermiştir. Bkz; Saunders, **a.g.e.**, s. 128.

⁵⁸⁷ İbn Mufaddal, **en-Nehcü's-Sedîd**, Türkçe çev. İzmirli, s. 325-326; Beyani, **Din ve Devlet**, III, s. 723.

⁵⁸⁸ Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s. 424.

⁵⁸⁹ Saunders, **a.g.e.**, s. 130.

İstanbul'a geri dönmeyi başarmıştı. Moğol Ordusu Trakya'yı yağmalamış bir Yunan kalesinde hapiste olan Türkiye Selçuklu sultanı II Keykavus'u özgür bırakıp kendileri ile Deşt-i Kıpçak'a götürerek Sudak şehrini ikta olarak kendisine bağışlamışlardı. Bu olay Bizans İmparatorun Altın Orda karşısında daha dikkatli ve akıllı bir siyaset gütmesine ve Altın Orda ile ittifak yapmayı kabul etmesine neden olmuştu⁵⁹⁰. Böylece Mihail, kızını Nogay ile evlendirerek⁵⁹¹ bir açıdan kendini affettirmek istemiştir.

Ancak Bizans'ın bu ikili siyaseti komşu devletler tarafından hoş karşılamayıp ve bazen bu devletler ile Bizans arasında çatışmaların ortaya çıkmasına neden oluyordu.

Berke Han'dan sonra Altın Orda tahtına geçen Mengü Timur, hâkimiyetinin ilk yıllarında Mihail ile dostane ilişkilerde bulunmuştur. Bu dostluk, Anjou'lu I. Carlo tarafından korku içinde olan Mihail için çok önem taşımaktaydı⁵⁹². Ancak Mihail'den sonra Bizans İmparatoru olan Laskaris, Altın Orda-Memlûk ittifakını bozmak ve bu iki devletin arasında elçilerin gidip-gelmesini engellemek istediğinden dolayı Mengü Timur'un Bizans'a karşı sert bir siyaset kullanmasına neden olmuştur. A. Yu. Yakubovskiy'ye göre Laskaris bunu Altın Orda ve Memlûklerin güçlenmesini istemediğinden ve İlhanlıları himaye etme arzusuyla yapmıştır. Durum böyle olunca, 1271⁵⁹³ senesinde Altın Orda hükümdarı Mengü Timur, İstanbul'a bir sefer düzenlemiştir. Savaşmaktan kaçan Laskaris barış talebinde bulunmuş ve böylece Mengü Timur seferini başarı ile sonuçlandırmıştır⁵⁹⁴.

Bunlara ilaveten Bizans'ın Memlûk, Altın Orda'ya karşı sağlam bir siyaset uygulayamamasında din ve inanç etkenlerini de göz önünde bulundurmamak gerekiyor. Zira Bizans'ın Hülagu ile olan ilişkisi en azından eşi Dokuz Hatun'un etkisi ile Hristiyanlara daha çok önem vermesinden dolayı daha da sağlam bir durumdaydı. Buna karşın Müslüman olan Memlûk ve Altın Orda devletleri Müslümanların haklarını güdüp gayri Müslimlere karşı cihat halinde bulunuyorlardı.

İlhanlı-Altın Orda ilişkilerinde Bizans'ın etkisine başka bir örnek olarak İlhanlı Hükümdarı Olcayto ve Altın Orda hükümdarı olan Tokta Han arasında gelişen

⁵⁹⁰ Saunders, **a.g.e.**, s. 155.

⁵⁹¹ Vernadsky, **a.g.e.**, s. 204.

⁵⁹² Saunders, **a.g.e.**, 155.

⁵⁹³ Nüvyri, bu seferin 668 h. (1269/1270) senesinde gerçekleştiğini yazmaktadır. Bkz; Nüveyrî, **Nihâyetü'l-İreb**, Türkçe çev. İzmirli, s. 259.

⁵⁹⁴ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 65-66; Vernadsky, **a.g.e.**, s. 204.

hadiseleri göstermek mümkündür. Tokta Han, Memlûkleri İlhanlılara karşı kışkırtmada başarısız olduktan sonra dikkatini Bizans'a doğru çevirip, hatta Bizans İmparatorunun kızı ile evlenmişti⁵⁹⁵.

Bizans, Altın Orda-Memlûk arasındaki ticari münasebetlerde de her iki taraf için önem taşımaktaydı. Saunders, Cenevizli tüccarların Kara Deniz'deki ticari hukukunun tekeli Mihail Paleologos'dan ellerine aldıklarını ve böylece saksı, kristal cinsleri ile köleleri sürekli olarak Sary'dan Kara Deniz ve doğu Ak Deniz üzerinden Mısır'a doğru taşıdıklarını anlatmaktadır⁵⁹⁶.

Sonuç olarak, İlhanlı-Altın Orda münasebetleri aşırı şekilde kendilerinin diğer devletler ile münasebeti etkisinde oldu. Gerçi bu etkiler çok azdı ve pratik olarak doğrudan doğruya şekillenmişti. Ancak bu etkilerin iki devlet atasındaki ilişkilere yön verilmesi konusunda ciddi etki bıraktığını inkâr edemeyiz. Bir açıdan baktığımızda diğer devletlerin İlhanlıları, Altın Orda üzerindeki faaliyetlerinden alı koyma konusunda etkili olduğunu göre biliyoruz. Mesela Memlûklerin korkusuyla İlhanlılar her zaman Altın Orda'ya karşı mütemadiyen ve uzun süreli bir eylem gerçekleştirmede ısrar ve ciddiyet gösteremiyorlardı. Altın Orda ise Memlûkler ile ittifak halinde bulunarak birlikte İlhanlı sınırlarına saldırmak için çok umut beslemişlerdi. Moğol Büyük Hanı ise bu iki ulusunun itaat ve bağlılıkları oranında onların aralarındaki rekabete karışıyordu. Büyük Han, İlhanlılar ile daha yakındı. Aynı mevzide olmaktan dolayı daha çok İlhanlı tarafını tutup koruyordu. İlhanlı Devleti'nin doğu bölgesindeki Çağataylılar da doğudaki hak iddialarından dolayı ortak düşmana karşı ittifak kurma kuralı gereğince Altın Orda ile İlhanlılara karşı işbirliği içerisinde bulunuyordu. Gürcistan, Türkiye Selçukluları ve Bizans Devleti gibi diğer devletler de kendi şartları ve menfaatları gereği İlhanlı-Altın Orda ilişkilerinde etkili oluyorlardı. Önemlilik derecesi açısından diğer devletlerin etkisini birinci derecede sırasıyla Memlûkler, Çağatay Ulusu, Moğol Büyük Hanı, ikinci derecede ise Türkiye Selçukluları, Gürcistan ve Bizans olarak sıralaya biliriz. Aynı şekilde etkilerinin niceliği de aynı olmamıştı. Memlûk ve Çağatay Ulusu gibi bazıları doğrudan doğruya faaliyet göstermiş, belirli şekilde Altın Orda ile birlikte İlhanlılara karşı ortak askeri girişimde bulunmuşlardı. Bizans gibi bazı devletler

⁵⁹⁵ Beyani, **Din ve Devlet**, III, s. 29.

⁵⁹⁶ Saunders, **a.g.e.**, s. 154

ise Altın Orda-Memlûk ittifakı gibi diğer ittifakları güçlendirmek açısından önemli sayılıyorlardı.

V. BÖLÜM

İKTİSADİ VE SOSYAL İLİŞKİLER

Moğollar dünyayı fethetmeye başlayıp, Asya'nın önemli bölgelerini egemenlikleri altına almaları ile beraber, Moğol İmparatorluğunun kurulmasının önemli neticelerinden olan geniş çapta iktisadi ve ticari ilişkilerin kurulmasına eskiye göre daha çok önem verilmiştir. Bu arada Altın Orda ve İlhanlı devletlerinin coğrafi konumları ve bu iki devletin yakın ve komşu olması onların ticari ilişkiler kurmaları için büyük bir etkindir. Bu ilişkiler İlhanlılar ve Cuci Ulusu'nun siyasi ilişkilerinden etkilenerek iki devletin de sonuna kadar yükseliş ve inişlerle devam etmiştir.

Moğol İmparatorluğunun istikrarı, iktisadi ilişkilerin yaygınlaşmasına ve buna bağlı olarak çeşitli etkenlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu devirde birçok bölge Moğol İmparatorluğunun ticari çemberine girdi ve ticaret büyük çapta mahalli, bölgesel veya çeşitli devletlerin arasında yapılmaya başladı.

İlhanlıların İran'da ve Batu'nun soyundan gelenlerin (Cuci Oğullarının) Altın Orda Devleti'nde iş başına gelmesi ve bu bölgelerde güvenliğin yeniden sağlanması, bu devletlerin tüccarlarının ticarete daha da etkinleşmesine sebep oldu.

Gerçi eskiden İran'la Deşt-i Kıpçak ve ona yakın olan bölgelerin arasında ticari ilişkiler vardı; ancak bu iki ülkenin bu devirdeki ticari ilişkileri büyük çapta iki devletin siyasi ilişkilerinden etkilenmekteydi.

İki devletin savaşmaları ve çarpışmaları aralarındaki ticari ilişkilerin devamını oldukça olumsuz etkilese de bunun yanı sıra birbirlerinin ticari ilişkilerine darbe vurmamak ve bu açıdan da birbirlerini zayıf düşürmek niyetiyle hareket etmeleri de söz konusuydu. Bununla beraber barış dönemlerinde ürün alışverişi ve nakliyatı her iki devlet arasında yapılmaktaydı.

Moğollar eskiden beri ticaret ve alış verişe çok önem veriyorlardı. Onlara göre ülkede ticaret, vücutta kan gibi hayati öneme sahipti⁵⁹⁷. Bu mesele onların gereksinimlerini karşılamaları için ticarete önem vermelerine neden oluyordu. Moğollar bu alışverişlerde kendi ürünlerini ve avda elde ettikleri postları satabiliyorlardı⁵⁹⁸.

⁵⁹⁷ Saunders, **a.g.e.**, s. 154.

⁵⁹⁸ Spuler, **İran Moğolları**, s. 468.

Cengiz Han'ın da alışverişe meraklı olması sebebiyle bu iş ondan sonra tahta geçenlerin zamanında evrensel bir boyuta ulaştı. Öyle ki ticaret için zemin hazırlamayı onların en önemli etkinliklerinden sayabiliriz. Onlar ticari ilişkiler, devletlerarası alışverişlerin, bir devletin iktisadi işlerliğini temellendirdiğini iyi şekilde kavramışlardı. Bu nedenle ticaret için münasip zemin hazırlayarak tüccarlar için kolaylık sağlamak ve buna benzer işleri yapmakla bu devirde ticaretin yaygınlaşmasına neden oldular⁵⁹⁹.

Cengiz Han'ın siyaseti Kubilay Kağan döneminde de imparatorluk topraklarını genişletmek ve fetihlerin devamını getirmek olarak devam etmiştir. Çin'in tamamen fethinin yanı sıra Kubilay Kağan döneminde ticaret konusunda da önemli ve gözle görülür adımlar atılmıştır. Bu devirde ticari gemiler bu ülkeden Asya'nın batısı ve Avrupa'ya kadar hareket etme olanağını bulmuştur. Aynı şekilde ticaret ve alışveriş için, Hindistan, Sri Lanka(Seylan), Malay yarımadası ve Cava adasına kadar gitmekteydiler. Kubilay'ın İlhanlılar ile yakın ilişkileri bu ticaret gemilerinin Basra Körfezi'ne de gelmelerine neden olmuştur. Bu konu Hürmüz limanının gelişmesi konusunda önemli bir rol oynamıştır. Çünkü çeşitli bölgelerin tüccarları ve Doğu Asya tüccarlarının oraya gelmesi ile bu devirde bu bölgede alışveriş hacmi yükselmiştir⁶⁰⁰.

Bunun yanı sıra Kubilay Kağan'ın teşviki ve çabası ile ticaretin yaygınlaşmasının ardından Arapların gemilerinin de ticari ilişkiler için doğuya Zeytun, Kuisnay veya Hang-Chu limanlarına kadar gelmelerine neden olmuştur. Bu devirde Asya'nın güney doğusunda İslam'ın yaygınlaşmasının da bu seferler sırasında gerçekleşmesi dikkat çeken bir konudur. Aynı şekilde ilk defa Avrupa ticaret yoluyla Çin ile doğrudan irtibata bu dönemde geçilmiştir⁶⁰¹.

Böylece önemli derecede çeşitli mallar ve istenilen şeyler bu yollarla alınıp satılmaktaydı. Bu devirde tüccarlar, Moğol topraklarının şah damarı sayılan yollarla Kırım yarımadasından Saray ve Otrar şehirlerine kadar sefer ediyor, Altay Dağlarından geçerek Büyük Han'ın egemenliğindeki topraklara (Pekin'e) ulaşıyorlardı⁶⁰². Genel olarak Moğolların egemenliği ve hükümdarlığının ardından ticaret konusunda bir takım

⁵⁹⁹ Spuler, **İran Moğolları**, s. 468.

⁶⁰⁰ Saunders, **a.g.e.**, s. 124; Hull, **a.g.e.**, s. 120.

⁶⁰¹ Hull, **a.g.e.**, s. 120.

⁶⁰² Saunders, **a.g.e.**, s. 124.

değişiklikler ortaya çıkıp bu devirdeki ticari etkinlikler kalite ve değer açısından önemli bir dereceye ulaşmıştır.

A. Moğolların İstilas Döneminde Deşt-i Kıpçak'taki Ticari Durum

Moğol İmparatorluğunun diğer bölgelerdeki hanları gibi Altın Orda hanları da ticaret konusunda birçok değişikliklerin başlangıcı oldular. Altın Orda toprakları (bir dönem Cuci, ardından Ögedey Kağan devrinde genişlemeye başlayan) Cuci'nin büyük oğlu Batu Han'ın egemenliği altındaki Balkaş kıyılarından Bulgar bölgesine kadar uzanan Moğolların tasarruf ettiği toprakları kapsıyordu⁶⁰³.

Moğolların ilk başta Deşt-i Kıpçak ve Rusya'ya akınları başka yürüyüşler gibi bölgede tahribat ve yıkımlara neden oldu. Bu yürüyüşler ve akınlar ticaret ve alışverişin çekirdeği sayılan şehirlerde daha çok etkiliydi.

Bu mesele diğer nedenlerle birlikte Moğollar'ın akınlarının sonucu olarak ticaretin ilk başta ve geçici olarak durgunlaşmasına neden oldu. İki aşamada Rusya ve Deşt-i Kıpçak'a gerçekleşen Moğol akınları bu bölgedeki ahalinin ölmelerine neden oldu. Nüfusun azalması arz ve talep oranının düşüşünün yanısıra ticaret konusunda durgunluğu da ardısıra getirdi. Güvensiz ve uygun olmayan durumun ortaya çıkmasıyla hücumu maruz kalan bölgeleri bir süreliğine ticaret çemberinden dışarı çıkardı. Örnek olarak Kalka Savaşı'ndan sonra Moğol askerlerinin yağma ve öldürmeleriyle Rus şehirleri, nüfusunu kaybetti ve bu güvensizlikten sonra Rus tacirlerinin bir kısmı bu ülkeyi terk edip diğer bölgelere göç etmeye başladılar⁶⁰⁴.

Moğolların bu bölgelerde egemenlik kurmaları ve bu egemenliği sağlamlaştırmalarından sonra şehir hayatı tekrar düzene girdi ve canlanmaya başladı⁶⁰⁵. Şehir hayatının yeniden kurulması da ticaret açısından değişiklik ve canlanmaya neden oldu. Her ne kadar Cuci Oğulları'nın egemenliği altındaki bölgeler kısa bir süreliğine Moğolların akınlarından zara görse de; bazı bölgelerde bu akınların uzun süreli etkileri görünüp hissedilirdi. Rusya'nın güneyi Moğolların yürüyüşünün ardından harap olup,

⁶⁰³ René Grousset, *Târih-i Moğol-i Çengiziyân*, Farsçaya çev. Mahmûd Behfuruzi, Tahran 1383 h.ş., s. 288; Timuri, *a.g.e.*, s. 384.

⁶⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Türkçe çev. İzmirli, s. 58; Barthold, *Türkistan*, s. 419-20; Rus şehirlerinin boşalması için bkz. Reşîdüddîn, *C.T.*, I, s. 535.

⁶⁰⁵ Barthold, *Târih-i Türkhai-yi Asyay-i Miyaneyi*, I, s. 535.

nüfusunu kaybedince hiçbir zaman eski canlılığını ve işlekliğini yeniden kazanamadı. Rusya'nın kuzeyi de doğu-batı ticari alışverişinden uzak kaldı⁶⁰⁶. Gerçi bu bölgelerin iktisadi açıdan gerilemesi de tam olarak belli değildi. Acaba Moğolların yürüyüşleri mi bu değişikliklere neden oldu yoksa Altın Orda hanlarının izlediği siyaset mi? Altın Orda da Saray gibi diğer ticari ve iktisadi merkezlerinin gelişmesi çoğu tüccarın bu bölgelere yönelmesi ve diğer şehirlerin ve merkezlerin gelişmemesi de bunun nedeni olabilir. Başka bir deyişle bu devirde ticaret ve iktisat açısından etkin olan ticari merkezler diğer merkezlerin ölmesi ve önemli derecede gelişmemesine neden oldu diyebiliriz.

Bunlarla birlikte, Altın Orda da Moğol İmparatorluğunun diğer bölgeleri gibi ticaret gelişiminden nasibini almıştır. Moğollar Deşt-i Kıpçak'ta Rusya'da, Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan ve eşkıyalar yüzünden bırakılmış ve kullanılmayan bazı eski ticari yolları yeniden canlandırdılar⁶⁰⁷. Moğolların güçlü egemenliği sayesinde yollar canlanıp, tüccarların emniyeti ve ticaret malzemelerinin elde edilmesi sağlandı. Bu da nispi oranda ticaretin canlanmasına neden oldu. Bu devirde birçok tüccar tekrar ticarete başlayarak zengin olmaya başladılar. Ticari alışverişler bölgesel ya da doğu batı arasında gerçekleşmekteydi. Bu devirde Kırım yarımadasından başlayıp Çin'de Tanu şehrine uzanan yolun⁶⁰⁸ yası sıra Mısır'ın kuzeyinde İskenderiye limanından başlayıp Altın – Ordunun batısında olan Kırım yarımadasına uzanan önemli deniz yoluna ve İran'ın bütün kuzey – batı bölgeleri, kuzey, kuzey doğu bölgelerini kapsayan ve Mavearünnehir ve Harezmi'den geçip Sara'ya ulaşan kara yolunu da belirtebiliriz⁶⁰⁹.

Altın Orda hükümdarları kendi topraklarını uluslararası ekonomik daireye sokmaya uygun zemin yaratmaya çalışıyorlardı. Çünkü Altın Orda hükümdarlarının İran (İlhanlı), Çin (Yuan) ya da Moğolların egemenliği altında olan diğer bölgelere bakarak coğrafya ve iklim açısından ticari ürünlerin çeşidi ve ticaret limanları daha azdı. Aynı şekilde bu ulusun hükümdarları bu devirin canlı ticaret etkinliklerinden uzak kalmamayı da biliyorlardı. Çünkü ekonomik gücün artışı siyasi gücün artışında da etkiliydi ve bu mesele onların egemenliği altındaki bölgelerde ticaretin canlanması için daha çok çaba göstermelerine neden oldu.

⁶⁰⁶ Alexander Bennigsen; Marie Broup, **Müslümanan-i Şuveri Güzeşte, Hal, Ayende**, Farsçaya çev. Kave Bayat, Tahran 1370 h.ş., s. 18.

⁶⁰⁷ Jim Strickler, **Rusiya-i Tezari**, Farsçaya çev. Mehdi Hakikath'ah, Tahran 1380 h.ş., s. 18.

⁶⁰⁸ Hull, **a.g.e.**, s. 120.

Bu çabalar ve ticarete verilen önem sonucunda bu ulusun mamur ve kalabalık olan başkenti Saray (Kalkaşandî, Hazar Denizi'nin kuzeyinde ve İdil Nehrinin kıyısında olan Saray'ı mamur ve çok canlı bir şekilde belirtiyor⁶¹⁰.) çeşitli ülkelerin tüccarlarının buluştuğu nokta haline geldi. Altın Orda hükümdarları kendileri de gereksinimleri olduğu zaman çeşitli bölgelerden satış için bu ülkeye gelen ürünleri çok iyi parayla satın alabilecek büyük tüccarlardan idiler⁶¹¹.

Altın Ordaya İtalyan, Yahudi, Ermeni, İranlı ve Türkistan (Orta Asya) Müslümanları gibi çeşitli milletlerden ve dinlerden olan tüccarlar geliyordu. Diğer taraftan ise Moğol egemenliği zamanında Altın Orda'nın Polonya, Litvanya, Mısır, Bizans, İran, Kefe ve Türkistan gibi yerlerle ticaret hacmi yükseldi⁶¹². Özbek Han egemenliği zamanında Saray'a giden İbn Battûta bu konuya değinip Saray'da Irakeyn, Mısır, Şam gibi çeşitli ülkelere gelen tüccarların barınması için etrafı sur ile çevrili özel yerler olduğunu anlatıyor⁶¹³. Altın Orda başkenti Saray'da bulunan birçok kervansaray harabesi oradaki ticaretin gelişmesinin kanıtıdır⁶¹⁴.

Altın Orda'dan sürekli olarak, önemli miktarda deri (post)⁶¹⁵, saksı ve cam eşyaları⁶¹⁶, köle ve tahıl gibi mallar çeşitli bölgelere ihraç olunuyordu⁶¹⁷. Ayrıca Rubruk'un verdiği bilgiye göre, Batu ve Sartak'ın hâkim olduğu bölgelerde tuz madenleri bulup tuz ticareti de yapılıyordu⁶¹⁸. Bundan ziyade Altın Orda, Hazar Denizi ve Akdeniz yolu üzerinden ihraç olunan kürk ticaretine de nezaret edip etkin bir biçimde denetliyordu. Çünkü bu bölge kürkü üreten ve ihraç eden önemli bölgelerdendi⁶¹⁹.

Bu arada deneyimli ve çalışkan Cenevizli tüccarların da önemli bir payı vardı. Onlar Karadeniz'de ticaretin tekeli Mihail Paleologos'tan alıp, Venedikli tüccarlarla rekabet etmede kendi ekonomik hedeflerini geliştirmek için önemli adımlar atmışlardır.

⁶⁰⁹ Kalkaşandî, **a.g.e.**, IV, s. 469.

⁶¹⁰ Kalkaşandî, **a.g.e.**, IV, s. 457.

⁶¹¹ Remzî, **a.g.e.**, I, s. 402; Mirh'and, **a.g.e.**, VIII, s. 3898.

⁶¹² Charles J. Halperin, **Russia and the Golden Horde**, Publisher; İ. B. Tauris, Londra 1987, s. 87 ve 250.

⁶¹³ İbn Battûta, **a.g.e.**, I, s. 403; Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 123.

⁶¹⁴ Saunders, **a.g.e.**, s. 154.

⁶¹⁵ Anonim, **Heft Kişver (Süverü'l-Akalim)**, tash. Menuçehr Sutude, Tahran 1367 h.ş., s. 104.

⁶¹⁶ Saunders, **a.g.e.**, s.154.

⁶¹⁷ Kalkaşandî, **a.g.e.**, IV, s. 457 ve 471.

⁶¹⁸ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, s. 13.

Cenevizliler Kırım ve Kefe limanlarında imalathaneler yapmış ve bu imalathaneler 1267 (666 h.) yılında faaliyete başlamakla Altın Orda'daki en önemli ticari taraflardan birine dönüşmüşlerdir. Onlar Finlandiya kumaşları gibi malları Altın Orda pazarında satıyor Altın Orda'nın deri, tahıl ve kölesi için iyi müşteriler buluyorlardı. Onlar değerli derileri ve tahılları Doğu Avrupa şehirlerinde satıp, köleleri deniz yoluyla İstanbul limanından geçirdikten sonra Mısır'a götürüyordu⁶²⁰. Mısır bu kölelerin en büyük alıcısıydı; çünkü onları askeri ve nizami gücünü temin etmekte kullanıyordu⁶²¹.

Cenevizli ve Venedikli tüccarlar Moğolların bu bölgelerdeki yerleşmesinin ve egemenliğinin ilk on yılında Kırım'da Hazarya denilen ticari acenteler kurmaya başladılar⁶²². Bu çeşit işler ve İtalyalı tüccarların bu bölgelerdeki ticari alışveriş çabaları bu bölgelerin ihracattaki önemini göstermektedir. Başka bir deyişle Altın Orda hükümdarları ve Venedikli ve Cenevizli tüccarın bu bölgelerde ticareti kolaylaştırmakta ikili işbirliği yapmış olduğunu düşünebiliriz. Örneğin 665 (m. 1266) yılında Altın Orda Devleti tarafından Kefe'de yerleşen Cenevizlilere konsolosluk ve ambarlar için bir toprak parçası verildi⁶²³. Bu bölgelerde ticari koşulların uygunlaşmasıyla Venedikliler de kendi rakipleri olan Cenevizliler gibi alışveriş için Kuzeyin en büyük deri pazarı olan aşağı Volga ve Saray'a gidip gelmeye başladılar⁶²⁴.

Bunların içinde Altın Orda egemenliği altında olan bütün bölgelerden daha çok ticaret için en iyi ve en uygun koşullara sahip olan Harezm, ticarete çok önemli rol oynuyordu⁶²⁵. Çünkü Harezm eskiden beri en önemli ticari bölgelerden, tüccarların ve çeşitli ticari kervanların gidip geldiği yerlerden sayılıyordu. Bu devirde de Altın Orda egemenliği altında olan en faal merkezlerden olup bu ülkenin ekonomik açıdan ilerlemesinde çok etkisi vardı.

⁶¹⁹ Halperin, **a.g.e.**, s. 8.

⁶²⁰ Saunders, **a.g.e.**, s.154.

⁶²¹ Morgan, **a.g.e.**, s. 189.

⁶²² Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 381.

⁶²³ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 381.

⁶²⁴ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 381.

⁶²⁵ Barthold, **Târîh-i Türkîhay-i Asyay-i Miyan**, s. 193.

B. İlhanlılar ile Altın Orda Arasındaki Ticari İlişkiler

İlhanlı ve Altın Orda'nın ekonomik ilişkileri ve bu iki ülke arasında olan ticari ilişkiler hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte var olan bilgiler bu iki ülkenin arasında ticari ilişkilerin olduğunu anlatıyor. Yukarıda anlattığımız gibi Altın Orda'nın devletler ve çeşitli uluslararası ticari ilişkilerinin geliştiğini söyledik. Bu konu İlhanlıların da komşu ülke olarak Altın Orda ile ticari ilişkileri olmasına neden oldu. Gerçi Moğolların İlhanlı ve Altın Orda topraklarına egemen olmadan daha önce İran'la Deşt-i Kıpçak ve Türkistan (Orta Asya) arasında ticari ilişkiler vardı. Aslında İranlı ve Kıpçak tüccarlar daha önceden birbirlerini tanıyor ve birbirlerinin mal ve ürünlerini biliyorlardı. Ancak söz edilen bu devirde ticaretin daha çok gelişmesi ve canlanmasıyla doğal olarak bu alışverişlerin hacmi ve alınıp satılan malların sayısı yükseldi. Bu iki ülke arasında var olan ticari ilişkilerin hacmi ve niceliği büyük oranda iki ülkenin siyasi ilişkilerine bağlı idi.

Tüccarlar bu devirde bu iki ülkenin arasındaki çeşitli irtibat yollarıyla gidip gelmekteydi. En önemli ve en uygun yol ise İran'ın kuzey batısı ve Altın Orda'nın güney batısındaki yoldu. Yani Azerbaycan, Arran ve Kafkasya'dan geçip Altın Ordaya ulaşan yoldu⁶²⁶. Bu devirde Tebriz şehrinin iktisadi ve ticari açıdan önemli olmasından dolayı bu yolunda ne kadar önemli olduğunu ortaya koyuyor. Diğer taraftan bu yol iki ülke arasındaki alışverişlerde en kısa yoldu. Bu yolun bir başka önemi de, tüccarların istedikleri zaman rahatça bu bölgenin batı bölgeleri, İran'ın güneyi ve Basra Körfezi ile alışveriş yapmalarından kaynaklanıyordu⁶²⁷.

Bu yol bu dönemde Türkistan (Orta Asya) ile ticari alışveriş bölgesi sayılan Harezm'in ticari açıdan da gelişmesine yardım ediyor idi. Çünkü Harezm batı taraftan Saray'a güney taraftan İran'a ulaşıyordu ve böylece ticari alışverişlerin önemli derecede hacmi bu bölgede yapılıyordu. İlhanlı ve Altın Orda arasında alışveriş ve ticari ilişkilerde en önemli sayılan üçüncü yol Hazar Denizi yolu idi⁶²⁸. Bu yol, iki ülke arasında gemicilik ve gemi alışverişi yapmak için tek su yolu sayılıyordu ve bu nedenle iki kat öneme sahipti. Bu yolda alışverişlerin ve ilişkilerin çoğu genelde Nim Merdan

⁶²⁶ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1302; Vassâf, Âyetî neşri, s. 37-38; Kalkaşandî, a.g.e., IV, s. 469.

⁶²⁷ Rashid Wu, a.g.e., s.128.

⁶²⁸ Ensârî-i Dîmâşkî, a.g.e., s. 243.

(Mordan) adasından yapılıyordu⁶²⁹. Bu ada sayısız ve çok nüfusuyla Gilan ve Mazenderan'dan gelen İlhanlı ve Altın Orda gemicilerinin yük doldurup boşaltma yeri idi⁶³⁰. Rus, Ermeni, Yahudi, İranlı ve sair tüccarlar bu devirde alışveriş ve ticaret işini adı geçen yollar üzerinde yapmaktaydılar⁶³¹.

Altın Orda tarafından getirilen mallar sayılı ve belirli mallar olup çoğunun İran'da da müşterisi vardı. Bu mallar içerisinde sansar, sincap, kakım, tilki ve kunduz gibi çeşitli hayvanların derisi bulunuyordu. Bunların çoğu süs ve güzellik için kullanılan ihraç mallarının en önemlisi sayılıyordu⁶³². Marco Polo kendi sefernâmesinde Rusya'nın kuzey bölgelerinde yaşayan halkları şu şekilde anlatıyor: *“O kadar değerli derileri vardı ki inanılmaz güzellikteydi. Aslında pahalı sansarlar dışında kakım, sincap, Sibiryâ sincabı, kara tilki ve diğer değerli deriler vardı. Onların hepsi vardı ve insanı şaşırtacak kadar hayvan avlıyorlardı. Komşu ve aydınlık eyaletlerde yaşayan sınırdış halklar bu derilerin hepsini alıp diğer ülkelere satıyorlardı. Bu ticaretten elde ettikleri kazanç hayal edilemez derecededir⁶³³.”* Altın Orda'nın hâkim olduğu Bulgar bölgesinde de değerli kürkler ve büyük miktarda deriler bulunmaktaydı⁶³⁴.

Deşt-i Kıpçak'ın bir diğer ihraç ettiği ürün at ve koyundur. Kıpçak atları Moğollar arasında çok şöhrete sahipti⁶³⁵. İbn Battûta sefernâmesinde Deşt-i Kıpçak'ta atın bolluğu ve bir ya da birkaç dinara alınabileceğinden söz ediliyor⁶³⁶. O bölgelerde ki dört ayaklıların çokluğu hava şartlarının ve bu bölgelerin hayvan yetiştiriciliği için uygun olmasındandır. Deşt-i Kıpçak sakinleri tükettikleri etin birçoğunu bu hayvanlardan temin ediyorlardı⁶³⁷. Altın Orda ve İlhanlılar arasında bu ürünlerin ticareti ile ilgili Târîh-i Vassâf'ta şu şekilde anlatılıyor: *“Nogay, Mengü Timur'un varisi olduktan sonra yeniden elçiler yola koyulup tüccarlar gidip gelmeye başladı. Öyle ki Arran, arabalar, köleler, atlar ve koyunların çokluğunda dalgalanıyordu⁶³⁸.”* Deşt-i

⁶²⁹ Hazar Denizinde bulunan ticarî öneme sahip bir adadır. Müstevfî, **Nuzhatü'l-Kulûb**, s. 199; Spuler, **İran Moğolları**, s. 470.

⁶³⁰ Müstevfî, **Nuzhatü'l-Kulûb**, s. 199.

⁶³¹ Halperin, **a.g.e.**, s. 85.

⁶³² Ensârî-i Dimaşkî, **a.g.e.**, s. 448; Anonim, **Heft Kişver**, s.104.

⁶³³ Marco Polo, **Sefernâme-i Marco Polo**, s. 247.

⁶³⁴ Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 82.

⁶³⁵ **Vassâf**, Âyetî neşri, s. 37; Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 134.

⁶³⁶ İbn Battûta, **a.g.e.**, I, s. 399.

⁶³⁷ Anonim, **Heft Kişver**, s.104.

⁶³⁸ **Vassâf**, Âyetî neşri, s. 37.

Kıpçak'tan İran'a daha sonraki yüzyıllarda da at ihracı hakkında bilgiler mevcuttur. Venedikli Josafı Barbaro'ya göre XV. yüzyılın ilk yarısında Deşt-i Kıpçak, bir ticaret kervanında İran'a 4000 at ihraç ederdi⁶³⁹. At ihracı, Altın Orda Devleti için o derece önmeli sayılıyordu ki izin almaksızın yurt dışına at ihracı yapanlara idam cezası veriliyordu⁶⁴⁰.

Altın Orda'nın en önde gelen ticari ürünlerinden biri de köle ticareti idi⁶⁴¹. Daha Moğol İmparatorluğu kurulmadan önce bile, köle ve ganimet elde etmek Moğol aşiretleri için önemli bir savaş nedeni sayılıyordu⁶⁴². Altın Orda'nın elde ettiği birçok köle toplulukları, Rus Denizi etrafındaki Türk şehirlerden Suğdak gibi uzak bölgelerden getiriliyordu⁶⁴³. İbn Haldûn'un verdiği bilgiye göre Moğollar, Cuci önderliğinde Deşt-i Kıpçak ve kuzey bölgeleri ele geçirdikleri sırada esir aldıkları birçok halkı köle olarak köle pazarlarında satıyorlardı. Bu köleler Kıpçak, Rus, Alan ve Çerkezler gibi onlara yakın mesafelerde bulunan diğer halklardan oluşmaktaydı⁶⁴⁴.

Vassâf, bu kölelerin kuzey batı ve Arran yolundan İran'a ihracı ve nakline değiniyordu⁶⁴⁵. Ancak bu kölelerin ve onların nerede kullanıldığına dair bir bilgiye sahip değiliz. Başka bir deyişle bu kölelerin sırf saray ve evlerde hizmet işleri yapmak için mi yoksa onların askeri ve nizami işlerde mi kullanıldığı açıkça belli değildir. Hiçbir kaynakta İlhanlı döneminde bu kölelerden kurulan orduya rastlamadığımızdan zikredilen köleleri daha çok normal işler yapmaları için satın alındığı anlaşıyor. İlhanlı-Altın Orda savaşlarında, Gazan Han'ın göze görünür sayıda Altın Orda Moğollarından İlhanlılara esir düşmesinden haberi olduktan sonra, Altın Orda esir ve kölelerinden bir ordu oluşturduğu sorumluluğunu Polat Çing Sang'a verip Merağa'yı ikta olarak onlara bıraktığını hatırlatmak gerekir. Bu askerler yukarıda anlattığımız ve genelde tüccarlar tarafından alınıp çeşitli bölgelerden satılan kölelerden farklıydılar. Çünkü Gazan'ın köle askerleri genelde saltanat hanedanına mensuptular ve

⁶³⁹ Barbaro'dan naklen Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 134.

⁶⁴⁰ Vernadsky, **a.g.e.**, s. 181.

⁶⁴¹ Kalkaşandî, **a.g.e.**, IV, s. 29; Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 381.

⁶⁴² Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 25.

⁶⁴³ Ensârî-i Dîmaşkî, **a.g.e.**, s. 239.

⁶⁴⁴ İbn Haldûn, **el-İber**, IV, s. 649.

⁶⁴⁵ Vassâf, Âyetî neşri, s. 37.

Moğollardan idiler. Garzan da onların satılmalarını ve küçük düşürülmelerini önlemek için onlardan bir ordu kurulmasını sağladı⁶⁴⁶.

Elbette Mısır gibi bir ülkenin köleleri askeri güçte kullanmalarından bu kölelerin askeri yerlerde de kullanabileceği yeteneğine sahip olduğunu tahmin edebiliriz⁶⁴⁷. Ancak anlatıldığı gibi kaynaklarda bu konuyla ve İlhanlılarda bu kölelerin askeri açıdan kullanıldığına dair bir bilgi yoktur. Bu dönemde Altın Orda'nın ihraç ettiği bu kölelerin en çok müşterileri, müttefiki sayılan Mısır idi. Onlar bu köleleri nizami açıdan kullanmak için çok çaba sarf ediyordu⁶⁴⁸. Nuhbetü'd-Dehr'de bu köleler hakkında şöyle yazılmıştır: *“Tüccarlar her zaman kendi mallarını satmak ve aynı şekilde kenizler, köleler, kunduz ve burtas(tilki postu)⁶⁴⁹ almak için bu şehire [Sudak'a] geliyorlardı. Hudevend (padişah) bu taifeden Mısır ve Şam'da toplulukları yerleştirmişti⁶⁵⁰.”*

Hoca Reşîdüddîn Fazlullah, oğlu Mecdüddîn için Rum'a bir mektup gönderip kış için alması gereken mallar ve bu malların miktarı ile ilgili bilgi vermiştir. Hoca Reşîdüddîn'in alınması gereken zikrettiği ülkeler ve bölgeler içinde Deşt-i Kıpçak adı da görünüyor. Ancak oradan alınması gereken malların adı açıklanmamıştır⁶⁵¹.

İlhanlı ve Altın Orda'nın iktisadi ilişkilerinde en önemli mesele, iki ulus arasında cereyan eden siyasi ilişkilerden etkilenmesidir. Bu ulusların arasında her zaman siyasi ilişkiler, iktisadi ilişkileri gölgelendirmiş ve olumsuz etkilemiştir. Cuci oğullarının egemenliği altındaki bölgeler hem coğrafi açıdan hem de ekonomik açıdan ikinci planda bir önem taşımaktaydı⁶⁵². Başka bir deyişle bu bölgeler göze gelebilecek cazibeden uzaktı ve bu ulusun hükümdarları Azerbaycan'ın zengin otlakları ve kervan geçen ticari yollarına ulaşmak istiyorlardı. Bunlarla birlikte Deşt-i Kıpçak hükümdarlarının çoğu zaman savaşıma başka bahaneleri de vardı.

⁶⁴⁶ H^vandmir, **a.g.e.**, III, s. 180; Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 99.

⁶⁴⁷ Bkz: Yakubovsky, **a.g.e.**, s. 98.

⁶⁴⁸ Morgan, **a.g.e.**, s. 189.

⁶⁴⁹ Burtas veya Bortas, Deşt-i Kıpçak'ta İtil Nehri'nin doğu tarafından bulunan bir şehir ismidir. Bu kentin tilki postları meşhur olduğu için buraya ait olan tilki postları, diğer bölgelerde bu şehir adıyla meşhur olmuştur. Bkz: Yâkût el-Hamavî, **Mucemû'l-Büldân**, I, Beyrut 1977, s. 384-385; **Lugatnâme-i Dehhuda**, Bortas maddesi.

⁶⁵⁰ Ensârî-i Dimaşkî, **a.g.e.**, s. 448.

⁶⁵¹ Reşîdüddîn Fazlullah Hamedânî, **Sevânihü'l-Efkâr-i Reşîdî**, haz. Muhammed Taki Daniş Pejüh, Tahran 1358 h.ş., s. 166 ve 167.

⁶⁵² Morgan, **a.g.e.**, s. 173-174.

İran'ın kuzeybatısına olan saldırılar ve çekişmelerin devamı, anlatılan bölgelerin iki taraf için ne kadar önemli olduğunu gösteriyor. Altın Orda hükümdarları iddia ettiği bölgeleri ele geçirmekle bu bölgelerdeki servetlerden yararlanabilirlerdi. Aslında Deşt-i Kıpçak Moğollarının toprak genişletmesi siyasetindeki ekonomik hedefleri ve yararlarının en önemli kısmı bu hedeflerdir⁶⁵³.

Çoğu Altın Orda hükümdarları, Azerbaycan ve Arran bölgelerini ele geçirmek için çok çaba sarf ediliyordu. Bu çabalar, Altın Orda hanlarının zikredilen bölgeleri kendi egemenliklerine dâhil etmek için birçok savaş yapmalarıyla sonuçlandı⁶⁵⁴. Aslında Altın Orda ve İlhanlı devletlerinin anlaşmazlığına sebep olan en önemli ve asıl nedenlerin biri arazi genişletme siyaseti idi. Berke hükümdarlığı döneminde (1257-1266), Altın Orda doğuda gidebilecek en son bölgelere kadar genişledi. Don ve Deniper stepleri, Kırım yarımadası ve Kafkasya'nın kuzey etekleri bu ulusun egemenliği altındaydı ve Altın Orda'nın nüfuzu Bulgaristan'da bulunan Danop'un güneyi ve Trakya'ya kadar genişledi. Aynı zamanda Altın Orda hükümdarları tarafından Türkiye Selçuklularını da topraklarına ekleme çabaları da sonuçsuz kaldı⁶⁵⁵. Altın Orda'nın güney bölgelerine olan ilgisi ve onları elde etme çabaları bu bölgelerin zengin otlaklarını ve Azerbaycan'ın ticaret ve kervan yollarını ele geçirmeye odaklanmıştı. Bu mesele bu bölgelerin stratejik durumunu, Altın Orda'nın egemen olduğu bölgelerle kıyaslandığında önemini göstermektedir. Çünkü bu bölgeler hem coğrafi açıdan hem de siyasi ve iktisadi açıdan Azerbaycan ve Güney Kafkasya gibi bölgelerle mukayese edilebilecek düzeyde değildi. Belki sadece ikinci derecede öneme sahipti. Güney Kafkasya, Azerbaycan ve Anadolu'yu ele geçirmek Altın Orda'nın siyasi ve iktisadi açıdan gelişmesinde çok etkili olabilirdi⁶⁵⁶.

Altın Orda'nın İran'ın zengin kuzey batı bölgelerini elde etme çabalarından yanı sıra bu savaşların getirebileceği sonuçlar da iki ülkenin iktisadını etkiliyordu. İki ülke arasında her çarpışma olduğunda, sınırlar kapanıyor aralarındaki ilişki kesiliyordu. İki devletin hükümdarlarının kararlarıyla düşmanla baş etmek ve onun ticari ve iktisadi yararlarına darbe vurmak amacıyla ilişkilerin kesilmesi ve bundan kaynaklanan

⁶⁵³ Halperin, **a.g.e.**, s. 27.

⁶⁵⁴ Reşîdüddîn, **C.T.**, II, s. 1062; İbn Kesîr, **a.g.e.**, s. 255-258.

⁶⁵⁵ Saunders, **a.g.e.**, s. 153.

⁶⁵⁶ Morgan, **a.g.e.**, s. 173-174.

güvenlik sorununun ve kargaşanın yanı sıra ticari ilişkilerin düzenini etkileyip tüccarlara kalıcı darbeler vuruyordu. Örnek olarak Hülagu ve Berke döneminde İlhanlı ve Altın Orda arasında ortaya çıkan çekişme ve anlaşmazlığın ve iki tarafın birbirleri ile savaşmasıyla İran’da bulunan bazı Kıpçak tüccarlar öldürüldü⁶⁵⁷. Diğer bir örnek olarak Hülagu ve Berke arasındaki son savaştan sonra ve Hülagu’nun 1263 (662 h.) yılında Tebriz’e gelmesiyle bütün Deşt-i Kıpçak tüccarlarını öldürme fermanı çıkardı. Bu ferman üzerine birçok tüccarın öldürölüp mallarının yağmalandığını göstere biliriz⁶⁵⁸.

Başka bir örnek olarak Abaka’nın Altın Orda hükümdarı Berke ile savaştan sonra kuzey batı bölgelerinin sınırlarının emniyeti ve korunması için yaptığı işlerdir. Onun fermanı üzere bu bölgede Dalan Naur’dan Girdeman Ovasına kadar bir duvar yaptırılıp arasında derin bir çukur kazıldı. Mengü Timur ile Samağar Noyan komutanlığında bazı İlhanlı emirleri o duvarı korumak için görevlendirildi⁶⁵⁹. Bu kısım işler (çekişmeler) İlhanlı egemenliği sürecinde şiddetli ve zayıf bir şekilde devam etti. Vassâf şöyle anlatıyor: *“Bu vahşet (gerginlik-korku dönemi) Geyhatu saltanatı dönemine kadar iki taraf arasında devam etti. Nogay, Mengü Timur Ulusu’nun varisi olduktan sonra yeniden elçiler yola koyulup tüccarlar gidip gelmeye başladı⁶⁶⁰.”*

Böylece Altın Orda ve İlhanlı arasındaki iktisadi ilişkiler iniş –çıkışla dolu olup kalıcı bir şekil almadı. İki ülke arasındaki ilişkilerin kalıcı olmaması korkusu tüccarların hatta savaşların bitmesinden sonra bile İlhanlı ve Altın Orda ticari ilişkileri konusunda yatırım yapmamalarına neden oldu. Aslında iki devlet arasındaki siyasi ilişkilerin sağlam olmaması iktisadi ilişkilerinde de kalıcı olmamasına neden oldu ve bu mesele iki ülke arasında çeşitli dönemlerdeki ihracat ve ithalatın azalıp çoğaltmasını belirledi.

Bunların yanı sıra her iki devlet de çeşitli yollarla rakip devletin ticari ve iktisadi gücüne darbe vurmak için çabalıyorlardı. Altın Orda kendi ticari ve iktisadi hedeflerinin takibinde, ilişkilerini Mısır Memlûk Devleti’ ile yakınlaştırmaya çalışıyordu⁶⁶¹. Bu ilişki kurma önerisi Mısır tarafından da iyi şekilde karşılandı. Çünkü Memlûklerin İlhanlılarla yaptıkları düşmanlığın devamı için güçlü bir müttefike

⁶⁵⁷ Vassâf, Âyetî neşri, s. 28.

⁶⁵⁸ Vassâf, Âyetî neşri, s. 36.

⁶⁵⁹ Reşîdüddîn, C.T., II, s. 1062-1063.

⁶⁶⁰ Vassâf, Âyetî neşri, s. 37.

⁶⁶¹ Halperin, a.g.e., s. 30.

gereksinimleri vardı ve Altın Orda ile ilişkileri, Memlûklerin yeni askerlerinin temin edilmesinin asıl kaynağını oluşturduğu için ayrıca bir öneme sahipti⁶⁶².

Bu aradaki en büyük sorun, İlhanlıların varlığı ve bu devletin İran, Irak, Azerbaycan, Anadolu'nun büyük kısmındaki irtibat yolların denetimini elinde tutmasıydı. Aynı şekilde Altın Orda ve Memlûkler arasındaki dostluk, siyasi ve iktisadi bağlantıların kopmaması açısından bu irtibat yollarının canlı ve açık tutulmasına çaba gösteriyorlardı.⁶⁶³ Buna vakıf olan İlhanlılar bu ilişkilere engel yaratmak için her fırsatı kolluyordu.. İlhanlıların bu hedefi gerçekleştirme çabası başarılı olmadı. Çünkü İstanbul'dan geçen deniz yolu İlhanlıların denetimi dışında olup Mısır ve Cuci Ulusu'nun iletişim sorununu çözüyordu. Ancak; bu meselede var olan diğer sorun İstanbul'un Latin Haçlılarının egemenliğinde ve kontrolünde olmasıydı. Bu durum pek problem çıkarmadı. Latinler de Memlûklerle iyi ve hoş ilişkiler kurdular. Laskarislerin 1261 yılında İstanbul'u geri almaları ve Latin devleti hâkimiyetinin yıkılmasıyla bu sorun da ortadan kalktı. Böylece Altın Orda siyasi ve iktisadi hedeflere dayanan ticari ilişkilerine devam etti. Bu mesele Cuci Ulusu hanları ile Memlûklerin, dost müttefik ve ticari ortak olmasını göstermesi çok önem arz etmektedir⁶⁶⁴.

Latin Haçlı yönetiminin düşürülmesiyle, Cenevizliler kendi ticari hedefleri doğrultusunda ve aynı şekilde Venediklilerle rekabet için de Mihail Paleologos ile ittifak yapmaya kalkıştılar. Bu ittifak, Cenevizlilerin Karadeniz ticari sahasında ve Bizans pazarlarında rakipleri olan Venediklilerin önüne geçmelerine neden oldu⁶⁶⁵. Bu bölgelerdeki ticaret alanlarında Venedikli rakiplerin ortadan kalkması ve onların iktisadi açıdan zayıflamaları, Cenevizlilerin Orta Asya dış ticaretinde güçlenmesi ve nüfuz elde etmelerine neden oldu. Hatta onlar bu bölgelerdeki ticaret tekeliğini ellerine geçirdiler. Cenevizlilerin kendi ticari sahalarını geliştirmeleri, onların İlhanlılarla karşı karşıya gelmelerine sebep oldu. Zira İlhanlı Devleti de Orta Asya ticaret alanında etkiliydi. Böylece İlhanlılar ile rekabet etmek İtalyalı tüccarların Altın Orda ve Memlûklere yaklaşmasına neden oldu⁶⁶⁶.

⁶⁶² Morgan, **a.g.e.**, s. 189.

⁶⁶³ Morgan, **a.g.e.**, s. 189.

⁶⁶⁴ Morgan, **a.g.e.**, s. 189.

⁶⁶⁵ Rachewiltz, **a.g.e.**, s. 150.

⁶⁶⁶ Rachewiltz, **a.g.e.**, s. 150-151.

Böylece Mısır ve Suriye ile önemli ve canlı ticaret yapan İtalyanlar, Altın Orda ticari alanında da etkili oldular⁶⁶⁷. Altın Orda'nın iktisadi ve ticari tarafları cezbetmesi, bu devletin siyasi hedeflerini ve ticari alışveriş hacmini; mali ve iktisadi gücünü yükseltmeye yönelikti. İlhanlıların İtalyan tüccarlar ile rekabet etmesinden haberdar olduktan sonra, Altın Orda Devleti tarafından bu tüccarlara olanak ve kolaylıklar sağlanması ve bu şekilde faaliyetlerde bulunması bu siyasetlerin doğrultusunda gerçekleşmekteydi⁶⁶⁸.

Böylelikle, gerçi iki devlet arasındaki iktisadi ilişkilerin istikrarsızlığı ve emniyetsizliği ciddi zararlar meydana getirdi ancak; bu konu İlhanlılar için önem taşııyordu. Çünkü İlhanlı devleti, Meveraünnehir ve Türkistan pazarlarını Altın Orda pazarları yerine koymuş, boşluğu doldurarak istedikleri ürünleri oradan ithal etmeye başlamıştı⁶⁶⁹. 14. yüzyılın (h. 8.yy) ortalarında Altın Orda'da rekabetler ve iç savaşların ardından ticarete geçici duraklamanın ortaya çıkmasından sonra bu iki ülkenin de ticareti yeniden canlandı ve Rus, Yahudi, Ermeni ve İranlı tüccarlar iki ülkenin ticaretindeki faaliyetlerine yeniden başladılar⁶⁷⁰.

Neticede Moğol ve Moğol hükümetlerinin egemenliği devri, iktisadi açıdan şu bakımdan önemlidir.

1 - Moğollar'ın çeşitli bölgelere yaptığı fetihler ve ordu sevkıyatı, birçok tahribatlarla neden olmuş, bu akınlar ve fetihler sırasında şehirler ve iktisadi açıdan önem taşıyan merkezlerin birçoğu yağmalanıp viran olmuştur. Bu mesele bu merkezlerin bir süreliğine veya sonuna kadar ticari etkinliklerden uzak kalmalarına neden oldu.

2 - Bu fetihler, şehirler ve önemli iktisadi merkezlerin tahribatı ve yeni Moğol hükümetlerinin kurulmasının ardından diğer şehirler ticari ve transit açıdan önem taşıyıp ve yeni merkezler oluştu. Bunlar eski önemli merkezlerin ve bölgelerin yerini aldılar. Bu merkezler arasında İlhanlı başkentine yakınlığı ve kendi özel stratejik konumu itibarıyla aynı zamanda Doğu, Batı, Kuzey ve Güney ticaretinde en önemli

⁶⁶⁷ Rachewiltz, **a.g.e.**, s. 150-151; Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 281

⁶⁶⁸ Spuler, **İran Moğolları**, s. 470-473.

⁶⁶⁹ Rachewiltz, **a.g.e.**, s. 201.

⁶⁷⁰ Halperin, **a.g.e.**, s. 30.

irtibat yollarına yakın olmasından dolayı bu devrin en önemli ticaret merkezlerinden biri olarak Tebriz ortaya çıktı.

3 - Bir taraftan bu ülkeler ve imparatorluğun çeşitli bölgelerinde ticari etkinlikleri kolaylaştıran Moğol İmparatorluğu'nun ilk baştaki bütünlüğü diğer taraftan ise Moğol hükümdarlarının ticari alışverişlere merakı ve bu işe önem vermeleri bu devirde ticaret ve alışverişin yaygınlaşmasına neden oldu. Moğol hükümetleri çeşitli bölgelerin tüccarlarını kendilerine çekmek ve çeşitli merkezlerle ticaret yapmakla kendi iktisadi güçlerini yükseltmeyi istiyor ve böylece kendi siyasi hedeflerinin bazılarını da ticaret sayesinde ulaşmayı hedefliyorlar idi.

Bu devirde ticaret ve alışverişin Moğolların ilk zamanında ordu sevkiyatı, akınlar ve ticari merkezlerin tahribi nedeni ile bir duraklamadan sonra Moğol hükümdarlarının ticarete verdiği önem ve uygun zeminlerin hazırlanması sebebiyle ticaret hayatı canlandı. Tüccarlar ve ticari kervanlar uzak ve yakın bölgelerde faaliyet gösterip çeşitli malları alıp satıyorlar idi.

İran'ın kuzey bölgelerinde Cuci oğulları vasıtasıyla Altın Orda hanlığının kuruluşu ve daha sonra İran'da gelişen İlhanlılar bu bölgelerdeki ticari ilişkileri özel bir şekle soktu. Çünkü iki komşu devletin birbirinin yakınında kurulması, genelde ve hissedilecek şekilde iki ülkenin ticari ilişkilerini etkiliyordu. Gerçi İran ve Deşt-i Kıpçak arasındaki ticari ilişkiler iki devletin kurulmasından çok daha öncelere dayanıyordu. Bu iki ülke, eskiden birbirleri ile mal alışverişi ve mal taşımacılığı hakkında iktisadi ilişkiler de bulunuyordu, ancak bu devirde bazı nedenler, ticari ilişkilerin akışını ve onların azalıp çoğalmasını etkiliyordu.

İlhanlı ve Altın Orda arasında ki ticari ilişkilerde ki en önemli ve etkili nedenlerden biri iki devletin siyasi ilişkilerinde var olan hava idi. Aslında iki devlet arasında ki savaş ve çekişme devirlerinde ticari alışverişler azalıyor ya da durgunlaşıyordu. Böylece iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin sebatsızlığını iki devletin ticari ilişkilerinin en göze çarpan özelliklerinden biriydi.

İki ülke arasındaki ticari rekabet ve anlaşmazlık iki devletin iktisadi ve ticari hayatında da gözle görünür şekilde etkili oluyordu. İlhanlı ve Altın Orda devletleri bölgesel iktisadi siyasetler uygulayarak birbirlerinin siyasi ve iktisadi yapılarını da güçsüz hale getirmeye çalışıyorlardı.

Bu arada Altın Orda hükümdarları özel coğrafi koşullar, ihraç mallarının çeşitlerinin az olması, sıcak sulara ulaşamamaları ve diğer etkenlerden dolayı bazı devletlere ve bu ülkede ticaret alanında etkin olan tüccarlara, iktisadi kolaylık sağlamaya daha çok çalışıyorlardı. Özellikle de Altın Orda yöneticileri, İlhanlıların ticari ve siyasi rakiplerini kendi menfaatleri için bu rekabet içine sokmaya çalışıyorlardı.

Altın Orda ile karşılaştığımızda İlhanlıların coğrafi imkânları ve ihraç ettikleri malların ve ürünlerin çeşitliliği dikkati çekiyordu. Bölgede daha uygun konuma sahiptiler ve daha çok iletişim ve deniz yollarını kontrol ediyorlardı. Bu bakımdan Altın Orda'dan daha iyi durumda idiler. Bu nedenlerle Altın Orda ürünlerine olan arz ve taleplerinden dolayı İlhanlılar, Altın Orda ile ticari alışverişlerinde siyasi planlarını gerçekleştirmede daha şanslıydılar. Altın Orda hükümdarları da bu sorunları bildiklerinden anlattığımız siyasetlerin yanı sıra İlhanlıların Azerbaycan ve Kafkasya'nın güneyindeki önemli iletişim yolları ve merkezlerinin bir bölümünü elde etmeğe çalışmakta kendi durumlarını iyileştirmeyi planlıyorlardı. Sözü şöyle toparlayabiliriz her ne kadar ticaret ve alışveriş Moğolların çeşitli ülkelerindeki hükümdarların özel önem verdiği bir iş olsa da bu devirde ticaret hayatı iyi bir durumda bulunmadı. Ticaret hayatı İlhanlı ve Altın Orda arasında büyük oranda, siyasi ilişkilerden ve aralarında ki anlaşmazlık ve çekişmeden etkileniyor idi.

C. İlhanlılar ile Altın Orda Arasındaki Dini İlişkiler

Hülagu'nun İran'da İlhanlı Devleti'ni kurmasıyla, daha önce ifade edildiği gibi Altın Orda Devleti ile yeni bir sorun yaşanmaya başladı. Altın Orda'nın Müslüman hükümdarı Berke, İlhanlı devleti karşısında manevi açıdan da olsa Müslümanların hamisi gibi davranıyordu. Yani daha açık söylemek gerekirse Berke Han, Müslüman olmayan ve kendisine karşı olan Çengiz hanedanı ve ayrıca onların hâkim olduğu topraklardaki gayri Müslim güce karşı dindaşlarını himaye etmek istiyordu. Kendisine karşı olan İlhanlı devletinin birçok halkı da Müslüman sayılıyordu. Berke Han bunları göz önüne alarak Bağdat'ta Müslümanların katliamını ve Abbasi halifesinin Hülagu tarafından öldürülmesini bahane ederek Hülagu ile savaşılmaya başladı. Grousset, Berke

Han'ın Müslüman olmasının onun siyasetini ve özellikle dış siyasetini etkilediği kanaatindedir⁶⁷¹.

Cüzcani'nin verdiği bilgiye göre Bağdat zaptından önce Berke Han ile Halife arasında ilişkiler vardı. Hatta Berke tarafından Bağdat'a elçi gönderilmiş, karşılıklı olarak da Batu hükümrânlığı döneminde Halife tarafından da iki defa Berke'ye hediyeler gönderilmişti⁶⁷². Ancak Berke, Hülagu karşısında kendi hedeflerine ulaşmak için, din konusundan da yararlanmalıydı. Bu doğrultuda Berke, İlhanlıların düşmanı olan Memlûklere de yanaştı. Aslında Saray ve Kahire'yi birbirine yaklaştıran dinî sebepler ve daha doğru bir ifadeyle İslamiyet olmayıp, İlhanlıların her ikisinin de ortak düşmanı olmasıydı. Saunders'ın ifadeleri de bu doğrultuda olmuştur⁶⁷³. Bu birliktelik her iki devletin de yararına olup her ikisinin de kendi hedefleri doğrultusunda başarılı adımlar atmalarına neden olmuştu. Altın Orda-Memlûk ilişkilerinin merkezi, dolaylı veya dolaysız olarak İlhanlı konusuna dayanmaktaydı. Berke Han, Memlûk Devleti'nin desteğini alarak İslam dünyasında da meşruiyetini sağlamak için Kahire'de bulunan halifeden de onay almıştı. Halife de ona cihat yapması hususunda ve Müslümanların çıkarlarını gütmeleri hakkında tavsiyelerde bulunuyordu⁶⁷⁴.

Berke'den sonra gerçi yerine Müslüman olmayıp Şaman inancına bağlı olan Mengü Timur tahta oturdu ancak Mengü Timur, saltanatı zamanında Hristiyanlara karşı hoşgörölü davranıp haklarında bir takım rahatlıklar sağlanması için fermanlar çıkarmıştı⁶⁷⁵. Aynı şekilde İslamiyet de Altın Orda coğrafyasında yayılmaya başlamıştı⁶⁷⁶. Kaynaklarda bu konuda daha detaylı bilgi yoktur, ancak Baybars'ın Zübdetü'l-Fikre eserinde bu konuda malumat bulunmaktadır. Bu kaynağın verdiği habere göre 699 h. (1270/1271) senesinde Berke Han'ın en büyük ordu konutanlarından olan Yisü Nogay (Yisü Togay)'dan Baybars'a bir mektupta kendisinin Müslüman olmasına ve Altın Orda'da İslam dininin yaygınlaştığına dair bilgi verilmektedir⁶⁷⁷. Bundan ilave Mengü Timur'dan sonra tahta geçecek Tudan

⁶⁷¹ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 376.

⁶⁷² Cüzcanî, **a.g.e.**, II, s. 152.

⁶⁷³ Saunders, **a.g.e.**, s. 153.

⁶⁷⁴ Reşîdüddîn, **T.C.**, II, 1044.

⁶⁷⁵ Daha detaylı bilgi için bkz. Vernadsky, **a.g.e.**, s. 205-207.

⁶⁷⁶ Saunders, **a.g.e.**, s. 156.

⁶⁷⁷ Baybars, **Zübdetü'l-Fikre**, İzmirli, s. 169.

Mengü'nün, tahta çıkmadan yıllarca önce Müslüman olması, Altın Orda İslamiyetin revaç bulduğunu göstermektedir. Tudan Mengü kardeşinden sonra Altın Orda'nın hükümdarı oldu. Kendisi birçok zamanını âlimler, din adamları ve dervişlerle geçiriyordu ve yaklaşık beş sene saltanattan sonra iktidardan çekilmiştir⁶⁷⁸. Aynı dönemde İlhanlılarda Sultan Ahmet Teküdar, devlet başına bulunmuştur ki kendisinin ilk Müslüman İlhanlı hanı olduğu bilinmektedir.

Daha önce de değinildiği gibi Ahmet Teküdar ne Memlükler ve ne de Altın Orda tarafından sıcak karşılanmamış, rekabetler ve düşmanlıklar devam etmiştir. Tudan Mengü'den sonra kısa bir saltanat süren Tula Buka tahta oturmuştur. Ardından Altın Orda tahtına geçen Tokta, aynı selefi gibi herne kadar da Müslüman olmasa bile bütün dinlere karşı hoşgörülü olmuş hatta bazı kaynaklara göre İslamiyeti diğer dinlere göre üsün tuttuğundan Altın Orda'da bu dinin yaygınlaşmasını sağlamıştır⁶⁷⁹. Özbek Han, katı bir Müslüman olmuş hatta hâkimiyete geçebilmek için muhalifleri ile savaşmıştır. Yaklaşık 120 şehzade ve devlet ileri gelenini katlederek bunu başarmıştır⁶⁸⁰. Arap tarihçisi Birzali'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere, öldürülenler arasında şehzadeler ve belli başlı adamların yanı sıra, Uygurlardan yani Bahşiler ve büyücülerden de birçok insan bulunmaktaydı⁶⁸¹.

Özbek Han, tahta oturduktan sonra yaptığı ilk işlerinden biri İslamiyeti resmileştirmek olmuştur. Özbek Han, Memluk sultanı Melik Nasır'a gönderdiği mektubta da buna işaret ederek hâkim olduğu topraklarda artık gayri Müslim halkın yaşamadığını vurgulamıştır⁶⁸².

Özbek Han'ın hâkimiyet yıllarında, İlhanlılarda Gazan Han, Olcaytu Han ve Ebû Said tahtta idi. Adı geçen bu son İlhanlı hükümdarlarının hepsi Müslüman idi. Hatta Özbek Han'ın İslamiyeti resmi kılmasının bir nedeni de bu dinin Gazan Han vasıtasıyla İlhanlı topraklarında daha önce resmi hale getirilmiş olması olabilir. Zira halkının büyük kısmının Müslüman olduğu yerde, Özbek Han'ın da mecburen İlhanlı halkı üzerinde dini nüfuza sahip ola bilmesi ve bu halkın güven ve saygısını kazana bilmesi için böyle davranması gerekiyordu. Sonuç itibariyle her iki ulusta da hükümdarlarının

⁶⁷⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-İreb*, Türkçe çev. İzmirli, s. 263; Vernadsky, *a.g.e.*, s. 216.

⁶⁷⁹ Remzî, *a.g.e.*, I, s. 502.

⁶⁸⁰ Remzî, *a.g.e.*, I, s. 510.

⁶⁸¹ Alemeddîn Birzâlî, *Târîhi Birzâlî*, Türkçe çev. İzmirli, s. 315-316.

Müslüman olduğu dönemlerde bile aralardaki husumet ve gerginlik azalmamış ve savaşlar devam etmiştir.

⁶⁸² Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 146; Remzî, **a.g.e.**, I, s. 514.

SONUÇ

Moğollar üç kuşak fetih ve toprak genişletme siyasetini gerçekleştirebilmişlerdir. Birincisi Cengiz Han döneminde onun yaptığı fetihlerdir. İkincisi; Cengiz Han'ın oğulları zamanında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Moğollar Çin, İran ve Deşt-i Kıpçak'ın geniş bir kısmını ele geçirmişlerdir. Üçüncü kuşak ise Cengiz Han'ın torunları Batu, Mengü, Hülagu ve Kubilay dönemlerinde olmuştur. Batu, Moğol İmparatorluğunun batısı ve Avrupa'daki fetihlere devam ederken, Kubilay doğuda, Çin'de ve Hülagu ise İran ve Yakın Doğu'da Moğol istila politikasını uygulamışlardır. Ancak bu aşamayı, Moğol fetihlerinin son halkası olarak tanımlayabiliriz. Zira bundan sonra artık büyük bir fetih harekâtı yapılamamıştır. Bu son fetihlerle Moğol ulusları üzerine inşa edilmiş olan Moğol İmparatorluğu da parçalanmaya yüz tutmuştur. Bu parçalanmanın sonucunda Hülagu İran sahasında İlhanlı Devleti'ni kurmuştur. Gerçi aslında bu devletin kuruluşu ilk önce Büyük Han'ın onayı ve desteğiyle gerçekleşmiştir, ancak kuzeydeki rakipleri sayılan Cuci Ulusu ile rekabet ve husumet içinde olması bu devletin kuruluşunu problemlili hale getirmiştir.

Ögedey zamanından Cuci Ulusu, merkezî Moğol İmparatorluğu'nun rakibi konusunda olmuş ve bunlar arasında yaşanan rekabet arenasının en önemli bölgeleri, İran ve Yakın Doğu'da fetih edilen topraklar olmuştur. Cuci Ulusu, İran'ın kendilerine ait olduğu iddialarında bulunmuşlardır. Ancak Moğol merkez İmparatorluğu ilk önce bu bölgeyi bütün Moğolların ortak mülkü olarak kabul etmiş ve daha sonra Tuluy Hanedanı'nın iktidarı ele geçirmesiyle kendine ait bölgeler arasına katmaya çalışmıştır. Bu hedefe ulaşabilmek için Hülagu, İran ve diğer İslam ülkelerinin fethini tamamlamak üzere görevlendirilmiştir. O, bir taraftan Moğolların düşmanı sayılan İsmaililer ve Abbasi Hilafetini ortadan kaldırıp diğer taraftan da Moğol merkez İmparatorluğu'nun rakiplerini bertaraf etmeğe çalışmıştır. Ancak Karakorum'dan sonra Moğol İmparatorluğunun en güçlü ulusu sayılan Cuci Ulusu hükümdarları buna karşı çıkmışlar ve Müslüman Memlûkler ile ittifak yaparak bu karara karşı koymaya çalışmışlardır. Buna misilleme olarak İlhanlılar da Papa ve Avrupa devletleri ile temasa geçmiştir.

Bu rekabet, İlhanlılar ile Altın Orda uluslarını uzun süre devam edecek mücadelelerin içine itmiştir. Bu savaşlar İlhanlı Devleti'nin sonuna ve bu devletin

yıkılmasından sonraki süreci de kapsayacak şekilde devam etmiştir. Her iki tarafın da kesin bir galibiyet kazanamadığı bu savaşlarda sonuç olarak sadece Moğol İmparatorluğu'nun batı kanadının temsilcileri sayılan İlhanlılar ve Altın Orda devletleri güçlerini birbirlerine karşı kullandıklarından zayıf düşmüşler, ilerlemeleri durmuştur. Tabii bu durum, gelecekte Karadeniz'in kuzeyinde Rusların yararına olacaktır.

Bu mücadelelere baktığımızda görüyoruz ki, başta savaş nedenleri olarak gösterilen din, bu savaşların asıl nedeni değildir. Her iki ulusta da savaş başladığından İlhanlıların inkırazına kadar Müslüman olan ve olmayan padişahlar tahta geçti. Hatta bazen aynı dönemde hem geleneksel dinlerine inanan ve hem de Müslüman olan padişahların olması hiçbir zaman savaş tehdidini artırıp azaltmadı. Örneğin Altın Orda hanı Mengü Timur zamanında İlhanlı Sultanı Abaka Han gibi. Her ikisi de atalarının mensup olduğu eski inanç üzere idiler. Yine Muhammed Özbek Han ile Sultan Mahmûd Gazan Han her ikisi de Müslüman olan hükümdarlar, bu mücadeleyi sürdürdüler.

Ayn-ı Calut yenilgisinden sonra amcaoğulları olarak kabul edilen İlhanlılar ile Altın Orda arasında vuku bulan anlaşmazlık ve bir asırdan fazla sürecek savaşların Büyük Moğol İmparatorluğunun batıdaki temsilcileri için çok kayıp ve şanssızlık olduğunu söylersek yanlış bir ifade kullanmış olmayız. Bu savaşların meydana gelmesiyle artık Moğollar hem Avrupa'da ve hem de Yakın Doğu cephesinde ilerleyen güçlerini kaybetmiş, ancak ele geçirdikleri topraklarla yetinmek zorunda kalmışlar ve onları elde tutmaya çalışmışlardır. Bu ise, bir taraftan Haçlı Seferlerinden ve diğer yandan Moğolların baskısı altında kalıp üst-üste darbeler alan Hristiyan Avrupa'ya büyük bir fırsat sağlamıştır. Zira ifade ettiğimiz gibi eğer bu uluslar arasında bir birlik olsaydı, Berke Han bütün gücünü Avrupa'daki fetihlerin devamını getirmeye verip, babası Cuci ve ağabeyi Batu'nun başlattığı işi bitirebilirdi. Aynı şekilde Hülagu da Ayn-ı Calut yenilgisini telafi edip Memlûklere yıkıcı darbeler indirerek Şam ve Mısır'dan sonra Mengü'nün verdiği ferman gereği Afrika kıtasının kuzeyine kadar uzanan toprakları ele geçirmeğe çalışacaktı.

Diğer taraftan bakılırsa gerçi Hülagu Bağdat'ı ele geçirmekle İslam âlemine büyük darbeler indirdi, ancak İlhanlıların Altın Orda ile meşgul olması bir açıdan da İslam dünyasının derin bir soluk almasına ve kendisini toparlayarak Haçlı seferlerini Müslümanların lehine bitirmesine neden oldu. Belirtilmesi gereken bir diğer husus ise,

bu iki ulus arasında meydana gelen savaşlarla birlikte, her iki tarafın da bölgede yeni müttefik güçler aramaya başlamalarıydı. Altın Orda Ulusu, İlhanlıların ezeli düşmanları sayılan Memlûklere elçiler göndererek onları kendi saflarında tutmayı ümit etti. Buna karşılık İlhanlılar ise Altın Orda'nın düşmanları sayılan Avrupa ve Hristiyan âlemine yöneldi. Ortak düşmanlara karşı işbirliği kurmak veya mevcut işbirliğini geliştirmek için üst-üste elçilik heyetleri gönderdiler. Karşılıklı yapılan bu teşebbüsler, söz ettiğimiz gibi sonunda Cengiz Han İmparatorluğunun batı kollarından İlhanlı Devleti ve Altın Orda Devleti'nin hem siyasi ve hem askeri açıdan güçsüzlüğüne neden oldu. Böylece Altın Orda-Memlûk ittifakı *İlhanlıların* dikkatini tek bir tarafa yönlendirmesini önledi.

İki ulusun Kafkasya ve Azerbaycan toprakları üzerindeki hak iddialarında bulunmaları ve taraflar arasında bu stratejik bölgede yapılan savaşlarla, Azerbaycan ve Kafkasya bölgesi asırlar boyu savaş alanı olup bu bölgede sağlam bir siyasi istikrarın olmamasına, bölgenin ekonomik ve ticari açıdan da geri kalmasına neden olmuştur. Daha sonra bu arazide Çağatay Ulusu'nun varisi olarak hareket eden Timur ve Altın Orda hükümdarı Toktamış Han'ın muharebeleri sürüp gidecek ve bölgede şiddetli ve kanlı savaşlar yapılacaktır. Timur ile Toktamış arasındaki savaşlarla Altın Orda Devleti şaşaalı dönemini geride bırakmış, yavaş yavaş inhitata sürüklenmiştir. Deşt-i Kıpçak'ta gün be gün güçleri artmakta olan Ruslar, Altın Orda'dan kalan parçaları (Kasım Hanlığı, Kazan Hanlığı ve Astarahan Hanlığını) tek-tek bertaraf edip, güneye doğru ilerleyerek Kafkasya'nın stratejik mevkielelerini ele geçirip, Osmanlı İmparatorluğunu ve İran'da hüküm sürmekte olan Türk hâkimiyetlerini tehdit edecek konuma gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Avnullahi, Seyid Ağa, **Orta Asırlarda Tebriz Şehrinin Tarihi**, Arap Alfabetine Aktaran; Perviz Himmetcu, Tebriz 1385 h.ş..
- Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abu'l-Farac Tarihi**, I-II, Türkçe çev., Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.
- Ağaldağ, Sebahattin, “Moğol Devleti”, **Türkler**, VIII, Ankara 2002.
- Aka, İsmail, **Timur ve Devleti**, Ankara 2000.
- Aksarayî, Kerimüddîn Mahmûd, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Türkçeye çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- Allen, W. E. D. , **A History of the Georgian People**, Londra 1972.
- Allsen, Thomas T., **Culture and Conquest in Mongol Eurasia**, Londra 2001.
- Amitai-Preiss, Reuven, **Mongols and Mamluks The Mamluk-İlkhanid War (1260-1281)**, Londra 2004.
- Anonim, **Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi (Selçukname)**, yay. Feridun Nafiz Uzlu, Ankara 1952.
- Anonim, **Heft Kişver (Süverü'l-Akalim)**, tash. Menuçehr Sutude, Tahran 1367 h.ş..
- Aştıyani, Abbas İkbâl, **Târîh-i Moğol (Ez Hamle-i Cengiz Han Ta Teşkil-i Devlet-i Timuri)**, Tahran 1384 h.ş.
- Barthold, V. V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz., Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.
- Barthold, V. V., **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, yay. haz. Kazım Yaşar Koprıman; İsmail Aka, Ankara 2006.
- Barthold, V. V., **Târîh-i Türkhay-i Asyay-i Miyane**, Farsçaya çev. Gaffar Hüseyini, Tus 1376 h.ş..
- Baybars, **Zübdetü'l-Fikre**, haz. W. De Tiesenhausen, Türkçe çev. İsmail Hakkı İzmirli, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, İstanbul 1941.

- Benaketi, Fahreddîn Davut, **Ravzatü Ulu'l-Elbab fî Marifetü't-Tevârîh ve'l-Ensâb (Târîh-i Benaketi)**, haz. Cafer Şear, Tahran 1348 h.ş..
- Bennigsen, Alexander; Broup, Marie, **Müslümanan-i Şuveri Güzeşte, Hal, Ayende**, Farsçaya çev. Kave Bayat, Tahran 1370 h.ş..
- Beyani, Şirin, **Din ve Devlet der İran-i Ahd-i Moğol**, I-III, Tahran 1375 h.ş..
- Beyani, Şirin, **Moğolan ve Hükümet-i İlhani der İran**, Tahran 1385 h.ş..
- Beyani, Şirin, **Zen der İran-i Asr-i Moğol**, Tahran 1382 h.ş..
- Birzalî, Alemeddîn, **Târîhi Birzalî**, haz. W. De Tiesenhause, Türkçe çev. İsmail Hakkı İzmirli, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, İstanbul 1941.
- Brosset, Marie-Félicité, **Histoire de la Géorgie**, I, Saint Petersburg 1858.
- Cüveynî, Alaeddîn Atamelik Muhammed, **Tarîh-i Cihân Güşâ**, I-III, nşr. ve haz. Muhammed b. Abdülvahab-i Kazvini, edi. Azizullah Alîzade, Tahran 1385 h.ş.
- Cüveynî, Alaeddîn Atamelik, **Tarîh-i Cihân Güşâ**, Türkçeye çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998.
- Cüzcanî, Minhâc Siracceddîn, **Tabakât-i Nasrî**, nşr., Abdülhay Habibi, Tahran 1363 h.ş.,
- Çubukçu, Asri, "Baybars", **TDVİA**, V, İstanbul 1992.
- Çubukçu, Asri, "İbn Abdüzzâhir", **TDVİA**, XIX, İstanbul 1999.
- Ebu'l-Gazi Bahadır Han, **Türk'ün Soy Ağacı (Türk Şeceresi)**, Çağatay şivesinden Türkiye şivesine çev. Rıza Nur, Günümüz Türkçesine Sadeleştiren: Yunus Yiğit, İstanbul 2009.
- Ebu'l-Gazi Bahadır Han, **Türk'ün Soy Ağacı**, çev. Rıza Nur, İstanbul 2009.
- Ebû'l-Fidâ, **el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, IV, tash. Muhammed Efendi, Kahire 1325 h..
- el-'Arînî, es-Seyid el-Baz, **el-Memâlik**, Beyrut 1386 h./1967.
- el-Abûdî, Muhammed b. Nasır, **Biladü't-Tatar ve'l-Bulğar**, Mekke 1420 h..

- el-Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr**, Hazırlayan: W. De Tiesenhause, Türkçe çev. İsmail Hakkı İzmirli, **Altın Orda Devletine Ait Metinler**, İstanbul 1941.
- el-Yunînî, Kutbeddîn Musa b. Muhammed, **Zeyl Mir'âtu'z-Zamân**, I-II, Haydarabat 1955.
- Ensârî-i Dimaşkî, Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Tâlib, **Nuhbetü'd-Dehr fî Acâibi'l-Ber ve'l-Bahr**, Farsçaya çev. Seyyid Hamid Tabibiyan, Tahran 1357 h.ş..
- Ersan, Mehmet, **Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, Ankara 2007.
- Feyzüllahi Vahid, Hüseyin, "Mu'arrifi-yi Risale-yi Vakıa-yı Kübra ve Musibet-i Uzmâ-yi Kubbetü'l-İslam-i Tebriz", **Azertürk**, S. 6, Québec 2008.
- Gaffari Kazvinî, Kadı Ahmed, **Târîh-i Cihân Ârâ**, nşr; Muhammed Kazvinî , Tahran 1343 h.ş..
- Grousset, René, **Bozkır İmparatorluğu (Attila-Cengiz-Timur)**, Türkçeye çev. M. Reşat Uzman, İstanbul 1993.
- Grousset, René, **Târîh-i Moğol-i Çengiziyan**, Farsçaya çev. Mahmûd Behfuruzi, Tahran 1383 h.ş..
- Gül, Muammer, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti**, İstanbul 2005.
- Günaltay, Şemseddîn, **İslam Tarihinin Kaynakları**, İstanbul 1991.
- Hafız Hüseyin Kerbelayi-i Tebrizi, **Ravzâtü'l-Cinan ve Cennâtü'l-Cinan**, II. Cüz, tash. Cafer Sultanü'l-Kurayi, Tebriz 1383 h.ş..
- Hâfız-ı Ebrû, **Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî**, nşr. Han Baba Beyanî, Tahran 1317 h.ş..
- Halperin, Charles J., **Russia and the Golden Horde**, Publisher; İ. B. Tauris, Londra 1987.
- Hamdullah Müstevfi, **Nuzhatü'l-Kulûb**, haz. Muhammed Debir Siyaki, Tahran 1336 h.ş..
- Hamdullah Müstevfi, **Târîh-i Güzîde**, yay. Abdülhüseyin Nevai, Tahran 1381 h.ş..
- Hatîbî, Ebulfazl, "Ebû Said Bahadır Han", **DMBİ**, V, Tahran 1993.

Hatîbî, Ebulfazl, “Olçaytu”, **DMBİ**, X, Tahran, 2001.

Hayrendiş, Abdurresul, “Târîh-i Şeyh Üveys ve Salhay-i Payani-i Devlet-i İlhanan”,
Ketab-i Mah, S. 9-10-11, Tahran 1383 h.ş..

Herevi, Seyf b. Muhammed, **Tarihname-i Herat**, haz. Muhammed Züberü’s-Sadiki,
Kalküta 1362 h..

Howorth, Sir Henry Hoyle, **History of the Mongols from the 9th to the 19th Century**,
Üçüncü Bölüm, “The Mongols of Persia”, nşr. Longmans, Green and Co.,
Londra (Tarihsiz).

Hull, Mary, **İmparatori-i Moğol**, Frasçaya çev. Nadir Mirsaidi, Tahran 1380 h. ş..

H^vandmir, Giyaseddîn, **Habîbü’s-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer**, II, nşr. Celaleddîn
Humayi, Tahran 1333 h.ş..

İbn Abdizzâhir, Muhyiddîn, **er-Ravdu’z-Zâhir fî Sîreti’l-Melikü’z-Zâhir**, yay.
Abdülaziz Huvaytar, Riyat 1396 h..

İbn Abdizzâhir, **Sîretu’l-Melik ez-Zâhir**, haz. W. De Tiesenhausen, Türkçe çev. İsmail
Hakkı İzmirli, **Altın Orda Devletine Ait Metinler**, İstanbul 1941.

İbn Battûta, **Sefernâme-i İbn Battûta**, I, Farsçaya çev. Muhammed Alî Müvehhid,
Tahran 1378 h.ş..

İbn Bîbî, **el-Evâmirü’l-‘Alâiyye fî’l-Umûri’l-‘Alâiyye**, Tıpkı Basım, Adnan Sadık
Erzi, Ankara 1956.

İbn Dokmak, Sârimüddîn İbrahim b. Muhammed b. Aydemir el-‘Alâyî, **Nüzhet’ül-
Enâm fî Târîh’il-İslâm**, yay. Samir Tabbâre, Sayda/Beyrut 1420 h./1999.

İbn Haldûn, **el-‘İber**, Farsça çev. Abdülmuhammed Âyetî, IV, Tahran 1383 h.ş..

İbn Kesîr, **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, yay. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türki, XVII, Cize
1419 h./1998.

İbn Mufaddal, **en-Nehcü’s-Sedîd**, haz. W. De Tiesenhausen, Türkçe çev. İsmail Hakkı
İzmirli, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, İstanbul 1941.

- İbn Vâsıl el-Hamevî, **Müferriçü'l-Kurûb**, haz. W. De Tiesenhausen, Türkçe çev. İsmail Hakkı İzmirli, **Altın Orda Devletine Ait Metinler**, İstanbul 1941.
- İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fî't-Târîh**, Türkçe çev. Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özaydın, XII, İstanbul 1987.
- İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, haz. W. De Tiesenhausen, Türkçe çev. İsmail Hakkı İzmirli, **Altın Orda Devletine Ait Metinler**, İstanbul 1941.
- İbnü'l-Verdî, **Tetimetü'l-Muhtasar**, haz. Ahmet Rafat Bedravi, Beyrut 1970/1389 h..
- Kafalı, Mustafa, **Altın Orda Hanlığının Kuruluşu ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul, 1976.
- Kafalı, Mustafa, **Makaleler**, I-II, yay. haz., E. Semih Yalçın; Süleyman Özbek, Ankara 2005.
- Kafalı, Mustafa, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi**, Ankara 2009.
- Kalkaşandî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Alî, **Subhu'l-A'sâ fî Kitâbeti'l-İnsâ**, I-IVX, Kâhire 1332/1914.
- Kamalov, İlyas, **Altın Orda ve Rusya**, İstanbul 2009.
- Kamalov, İlyas, **Moğolların Kafkasya Politikası**, İstanbul 2003.
- Kaşânî, Ebulkasım Abdullâh b. Muhammed, **Târîh-i Olcaytu**, Mehin Hambeli , Tahran 1348 h.ş..
- Kaşânî, Ebulkasım, **Zübdetü't-Tevârîh**, tash. Muhammet Taki Danişpejuh, Tahran 1366 h.ş..
- Köprülü, Mehmet Fuad, "Cengiz Han", **İA**, III, Eskişehir 1997.
- Köprülü, M. Fuad, "Cüveynî", **İA**, III, Eskişehir 1997.
- Kurat, Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 2002.
- Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, Ankara 1999.

- Makrîzî, Takiyüddîn Ahmed b. Alî, **es-Sülûk li Marifet-i Duve'li'l- Mulûk**, I-III, Muhammed Abdulkadir 'Âta, Beyrut 1997.
- Manghol-Un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), **Moğolların Gizli Tarihi**, Türkçeye çev. Ahmet Temir, Ankara 1986.
- Marco Polo, **Sefernâme-i Marco Polo (Maruf beh İl Milione)**, Farsçaya çev. Mansur Seccadi, Angelay Di Jovani Romano, Tahran 1363 h.ş..
- Margoliouth, D. B., "Baybars", **İA**, II, İstanbul 1961.
- Marshal, Robert, **Doğudan Yükselen Güç**, Türkçeye çev. Füsün Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.
- Mercânî, Şehabeddîn, **Müstefadü'l-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar**, nşr. E. N. Hayrullin, Türkiye Türkçesine Aktaran: Mustafa Kalkan, Ankara 2008.
- Merçil, Erdoğan, "Vassâf", **İA**, XIII, İstanbul 1986.
- Mirek-i Hüseyinî, Muhammed, **Riyazü'l-Firdevs-i Hani**, yay. haz. İrec Afşar; Firiştah Serrafan, Tahran 1385 h.ş..
- Mirh'and, Muhammed b. Havendşâh b. Mahmûd, **Târîh-i Ravzatü's-Sefâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ**, haz. Cemşid Kiyanfer, I-VIII, Tahran 1380 h.ş.
- Morgan, David, **Moğolha**, Farsçaya çev. Abbas Muhbir, Tahran 1371 h.ş.
- Murtezevî, Menuçehr, **Mesâil-i Asr-i İlhanân**, Tahran 1370 h.ş..
- Nasırı-i Rad, Mustafa, **Siyâset-i Sipahigeri-i Moğolan ve İlhanan der İran**, Tebriz 1374 h.ş..
- Natanzî, Muînüddîn, **Müntahâbü't-Tevârih-i Muînî**, nşr. Jean Aubin, Tahran 1336 h.ş..
- Nesevî, Muhammed b. Ahmed, **Sîret-i Celaledîn (ya Târîh-i Celâlî)**, Farsçaya çev. Muhammed Alî Naseh, edi. Halil Hatîb Rehber, Tahran 1366 h.ş..
- Nüveyrî, **Nihâyetü'l-İreb**, haz. W. De Tiesenhausen, Türkçe çev. İsmail Hakkı İzmirli, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, İstanbul 1941.
- Oktay, Hasan, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, İstanbul 2007.

- Ostrogorsky, George, **Bizans Devleti Tarihi**, Türkçeye çev., Fikret Işıltan, Ankara 1991.
- Örs, Derya, **Târîh-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1992.
- Ötemiş Hacı, **Cengiz Name**, haz. İlyas Kamalov, Ankara 2009.
- Özaydın, A., “İbnü’l Esîr”, **İA**, V/2, İstanbul 1977.
- Özgüdenli, Osman G., **Gazan Han ve Reformları (1295-1304)**, İstanbul 2009.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Moğollar”, **TDVİA**, XXX, İstanbul 2005.
- Pedersen, "İbn Abdüzzâhir", **İA**, V/2, İstanbul 1977.
- Rachewiltz, Igor de, **Sefiran-i Pap Beh Derbar-i Hanan-i Moğol**, Farçaya çev. Mesud Recebniya, Tahran 1368 h.ş..
- Rashid Wu, Pai-nan, **Sukut-i Bağdad ve Hükümrevayi-i Moğolan der Irak**, Farsçaya çev. Asadullah Azad, Meşhed 1368 h.ş..
- Rasonyi, Laszio, **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler**, Ankara 1983.
- Remzî, Mehmet Murat, **Telfikü'l-Ahbâr ve Telhikü'l-Â'sâr fî Vakâyi'-i Kazan, Bulgar ve Müluki't-Tatar**, I-II, Orenburg 1908.
- Reşîdüddîn Fazlullah Hamedânî, **Câmi'ü't-Tevârîh**, nşr. Behmen Kerimi, I-II, Tahran 1367 h.ş..
- Reşîdüddîn Fazlullah Hamedânî, **Câmi'ü't-Tevârîh**, haz. ve not. Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevi, I-IV, Tahran 1373 h.ş..
- Reşîdüddîn Fazlullah Hamedânî, **Sevânihü'l-Efkâr-i Reşîdî**, haz. Muhammed Taki Daniş Pejuh, Tahran 1358 h.ş..
- Richard, Jean, “Berke Han’ın İslam’a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslamiyetin Yayılışı”, Türkçeye çev. Abdulkadir Yuvalı, **Türk Kültürü**, S. 306, Ankara 1988.

- Rizaeddîn Fahreddîn, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, Türkçeye çev. ve not., İlyas Kamalov, İstanbul 2003.
- Roux, Jean-Paul, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Türkçe çev., Aykut Kanazcığıl- Ayşe Bereket, Ankara 2001.
- Rubruk, Wilhelm von, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, Türkçeye çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001.
- Runciman, Steven, **Târîh-i Cenkhai-i Selîbî**, I-III, Farsçaya çev. Menuçehr Kaşif, Tahran 1371 h.ş..
- Sadık Erzi, Adnan, "İbn Vâsıl", **İA**, V/2, Eskişehir 1997.
- Saray, Mehmet, "Altın Orda Hanlığı", **TDVİA**, II, İstanbul 1989.
- Saunders, John Joseph, **Târîh-i Fütuhât-i Moğol**, Farsçaya çev. Ebu'l-Kasım Halet, Tahran 1383 h.ş..
- Semerkindî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk, **Matla-i Sa'deyn ve Mecma-i Bahreyn**, haz. Abdülhüseyin Nevayî, Tahran 1372 h.ş.,
- Spuler, Bertold, "İlhanlılar", **İA**, V/2, Eskişehir 1997.
- Spuler, Bertold, **İran Moğolları**, Türkçeye çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987.
- Spuler, Bertold, **Moğolan der Târîh**, Farsçaya çev. Abdurresul Hayrendiş, Tahran 1389 h.ş.,
- Strickler, Jim, **Rusiya-i Tezari**, Farsçaya çev. Mehdi Hakikath^vah, Tahran 1380 h.ş..
- Şami, Nizamüddîn, **Zafername**, Türkçeye çev. Necati Lugal, Ankara 1987.
- Şebankarei, Muhammed b. Alî b. Muhamed, **Mecma'ü'l-Ensâb**, haz. Mir Haşim Muhaddis, Tahran 1363 h.ş..
- Şeşen, Ramazan, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998.
- Takavi, Kadı Ahmed; Asef Han Kazvini, **Târîh-i Elfi**, VI, haz. Gulamrıza Tabatabayi-i Mecd, Tahran 1382 h.ş..

- Temir, Ahmet, “Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976.
- Tiesenhausen, W. De, **Altın Orda Devletine Ait Metinler**, Türkçe çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941.
- Timuri, İbrahim, **İmparatori-i Moğol ve İran**, Tahran 1377 h.ş..
- Togan, Z. V., “Reşîdüddîn”, **İA**, IX, İstanbul 1988.
- Togan, Z. V., **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1947.
- Togan, Zeki Velidi, **Tarihte Usul**, İstanbul 1985.
- Tomar, Cengiz, “İbn Vâsıl”, **TDVİA**, XX, İstanbul 1999.
- Turan, Osman, “Çingiz Adı Hakkında”, **Belleten**, V/19-20, Ankara 1941.
- Vassâf, **Tahrîr-i Târîh-i Vassâf**, Sadeleştirecek nşr. Abdulmuhammed Âyetî, Tahran 1346 h.ş..
- Vassâf, **Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-Â'sâr (Târîh-i Vassâf)**, Tahran 1338 h.ş.,
- Vernadsky, George, **Moğollar ve Ruslar**, İngilizce'den çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 2007.
- Vladimirtsov, Boris. Y., **Çengiz Han**, Farsçaya çev. Şirin Beyani, Tahran 1363 h.ş.;
- Vladimirtsov, Boris. Y., **Nizam-i İctimai-i Moğol (Feodalizm-i Hane be Duşi)**, Farsçaya çev. Şirin Beyani, Tahran 1365 h.ş..
- Yakubovskiy, A. Yu., **Altın Ordu ve Çöküşü**, Türkçeye çev., Hasan Eren, Ankara 1976.
- Yâkût el-Hamavî, **Mucemû'l-Bûldân**, I, Beyrut 1977.
- Yezdi, Şerafeddin Alî, **Zafername**, I-II, tash. Muhammed Abbasi, Tahran 1336 h.ş..
- Yuvalı, Abdulkadir, “Altın Orda-İlhanlılar Mücadelesi Sırasında Tebriz Şehri”, **Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, yay. haz. İmran Baba, Ankara 2002.
- Yuvalı, Abdulkadir, **İlhanlılar Tarihi I (Kuruluş Devri)**, Kayseri 1997.

Zeryab, Abbas, “Arpa Han”, **DMBİ**, I, Tahran 1367 h.ş..

ÖZGEÇMİŞ

8 Şubat 1975'te İran'ın Tebriz kentinde dünyaya geldim. İlk ve orta tahsilimi aynı şehirde tamamladıktan sonra 1994-1996 yılları arasında iki sene süren askerlik hizmetimi yerine getirdim.

Daha sonra lisans eğitimime 1998'da Şebister Üniversitesi, Tarih Bölümü'nde başlayarak 2002 senesinde mezun oldum.

Aynı yıl lisansüstü eğitimimi için Ankara Üniversitesine bağlı olan TÖMER'de bir sene Türkçe dil eğitimi gördüm. Daha sonra 2003 yılında Ege Üniversitesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başladım. Hazırlamış olduğum “*el-Fuşencî'nin 'İbretu'n-Nâzırîn' Adlı Eserinde Timur Devri Olayları (Metin, Çeviri ve Değerlendirme)*” başlıklı yüksek lisans tezi ile 13.07.2005 tarihinde yüksek lisans eğitimimi tamamladım.

2006 yılında da aynı üniversitede doktora eğitimine başladım. Bu tez ile de doktora eğitimimi tamamladım.

Türkiye'de çeşitli konferanslarda bildiriler sundum. İran'da da çeşitli dergilerde makalelerim yayımlandı.

ÖZET

XIII. yüzyılın başlarında Moğol kabilelerini birleştirip Asya'nın büyük bir kısmını ele geçirerek Moğol İmparatorluğunu kuran Cengiz Han, daha hayattayken İmparatorluğu kendi oğulları arasında taksim etmiştir. Mengü Kağan, Büyük Moğol Hanı sıfatıyla tahta oturduktan sonra İran ve Şam ülkelerinin fethini tamamlamak üzere Hülagu'yu görevlendirmiş; Hülagu da Şam'a kadar ilerlemiştir. Mengü'nün ölümü, Moğol hanedanı arasında taht mücadelesinin başlaması, Moğol uluslarının birbiriyle savaşlarına yol açmıştır. Bütün bu gelişmeler, Hülagu'nun İran'da İlhanlı Devletini kurmasına fırsat vermiştir.

İlhanlı Devleti'nin daha kuruluşunun ilk yıllarından itibaren, Cuci Ulusu ile aralarında anlaşmazlıklar ortaya çıkmış ve bu durum Moğolların batıdaki iki kolunu uzun yıllar sürecek savaşa sürüklemiştir. Savaşın asıl nedenini, iki devletin de Kafkasya ve Azerbaycan toprakları üzerinde hak iddiaları teşkil etmiştir. Dini neden savaşın başlaması gösterilmişse de daha sonra bunun bir savaş bahanesi olduğu görülecektir.

Her iki devlet de amaçlarına ulaşabilmek için bölgede müttefik devletler aramaya girişmiş, bu yaklaşım Yakın Doğu'da yeni bloklaşmalara yol açmıştır. Altın Orda, İlhanlılarla ortak düşmanı olan Memlûklere yaklaşırken İlhanlılar da Büyük Moğol Hanı ve Hıristiyan dünyasının desteğini almaya çalışmış, ancak güçlü bir yardım görememiştir.

Altın Orda, Memlûk ve Çağatay saldırılarına maruz kalan İlhanlılar, üç cephede mücadeleye mecbur kalmış ve bu da İlhanlıları yıkılış sürecine itmiştir. İlhanlıların yıkılışından sonra Altın Ordu devleti, her ne kadar Cani Bek ve Toktamış Han zamanında Azerbaycan'a sefer düzenleyip Tebriz'i ele geçirmişse de buradaki hâkimiyetlerini devamlı kılammışlardır.

Kesin galibiyetle sonuçlanmayan bu savaşlar, Moğol İmparatorluğunun batı cephesinde güç kaybetmesine neden olmuş ilerlemelerini durdurmuştur. Yaklaşık bir asra yakın devam eden bu savaşlar, Kafkasya ve Azerbaycan üzerinde tahribatlara neden olmuş ticareti olumsuz etkilemiştir.

ABSTRACT

13rd century, The Mongol Empire founded Mongol tribes combine who captured a large part of Asia Genghis Khan more alive was divided the Empire between his sons. Mengu Khan, appointed to complete conquest of the countries of Iran and Damascus to Hulagu after sitting on throne with the title of Great Khan of the Mongol; Hulagu also moved to Damascus. The death of Mengu, start of the struggle for the throne between the Mongol dynasty, the Mongolian Nations (Ulus) has led to battles with each other. All these developments has the opportunity to Hulagu establish the State of Ilkhanids at Iran.

From the first years of the establishment of Ilkhanids State disputes between occurred of Jochid Ulus and this situation will continue for many years into war two branches of the western Mongols. The main cause of the war has constituted of the two states, claims on the territory of Caucasus and Azerbaijan. The outbreak of the war has been shown to reason of religious war, then it will be seen as an excuse of war.

Both states in the region look for allies embarked the states In order to achieve goals, this approach has led to the new to form blocs at the Near East. Golden Horde, which is the common enemy of the Ilkhanids when approach to the Mamluks, Ilkhanids tried to get the support the Great Mongol Khan and of the Christian world, but could not see a strong relief.

When Ilkhanids exposed to the attacks of Golden Horde, Mamluk and Chagatai, was obliged to fight on three fronts, and this forced the process of the collapse of the Ilkhanids. After the fall of the Ilkhans state of the Golden Horde, although in time of Jani Beg and Tokhtamysh Khan's reign, had captured Tabriz in Azerbaijan, where they failed to control attendance.

Exact not result in win these wars, caused by ceased to lose power, stopped their progress the Mongol Empire in the west frontline. Approximately this continued near one century of these wars of damages on the Caucasus and Azerbaijan had a negative impact trading caused.